दृश्यते वज्रकीटानां संभोगो यत्र भूतले ।
निरिन्धनो भवेद्वह्निर्ध्रुवं तत्र भवेन्निधिः ॥ ३ ॥

आवर्तो दृश्यते यत्र विना हेतुं जलाशये ।
पङ्कजानि द्विशीर्षाणि तत्र तोये भवेन्निधिः ॥ ४ ॥

दृष्ट्वार्कं भुवमाघ्राय वृषभो यत्र नर्दति ।
वारं वारं प्रहृष्टात्मा तत्र भूमौ भवेन्निधिः ॥ ५ ॥

[1] (हस्तद्वयसमुत्सेधो बाष्पो यत्रानिमित्तकः ।
रूढिर्वा लौकिकी यत्र ध्रुवं तत्र भवेन्निधिः) ॥ ६ ॥

निधिलम्भने सहायाः

सहायाः शोभनाः कार्याः सप्त पञ्च त्रयोऽथ वा ।
असहायैर्न कर्तव्यं विद्वद्भिर्निधिसाधनम् ॥ ७ ॥

अत्रादौ लक्षणं वच्मि सहायानां समासतः ।

निधिलम्भनसहायलक्षणम्

ग्राह्याग्राह्यविभागेन श्रीमच्छङ्करभाषितम् ॥ ८ ॥

सर्वभूतहिताः शान्ता मदमात्सर्यवर्जिताः ।
मानिनः पद्मपत्राक्षाः कीर्तिमन्तोऽपि [2] सात्त्विकाः ॥ ९ ॥

[3] धार्मिकाः शीलसंपन्नाः [4] कुलीना विभवान्विताः ।
बलवन्तः शिवे भक्ता ब्राह्मणाः क्षत्रिया विशः ॥ १० ॥

प्रपाप्रासादकर्तारः प्राज्ञा विद्याबलान्विताः ।
सहायाः शोभना एते कथ्यन्ते निधिसाधने ॥ ११ ॥

निधिदर्शने निन्द्याः

सत्त्वहीना दुराचारा नास्तिकाः शास्त्रदूषकाः ।
दाम्भिका विषयासक्ताः क्रूराहङ्कारिणः शठाः ॥ १२ ॥

---

[1] क. पुस्तके नास्ति. [2] धार्मिकाः–क. [3] कुलीनाः–क. [4] [illegible] विभवान्विताः–क.

शीघ्राभिलाषिणश्चोरा अगम्यागमने रताः ।
देवद्विजगुरुस्त्रीणां निन्दका धर्मवर्जिताः ॥ १३ ॥

एते निन्द्याः समाख्याताः सहाया निधिदर्शने ।

बलिसाधने योग्याः

बलिष्ठाः सत्यवन्तश्च रक्ताक्षाः कृष्णविग्रहाः ॥ १४ ॥

भूतत्रासनमन्त्रज्ञा योग्यास्ते बलिसाधने ।

भैषज्यकरणयोग्याः

तत्तदौषधनामज्ञाः शुचयो वञ्चनोज्झिताः ॥ १५ ॥

नानाविषयभाषाज्ञास्ते मता भेषजाहृतौ ।

निधिदर्शनाञ्जनम्

रोचनं कुङ्कुमं शङ्खं वालमोटी तु चन्दनम् ॥ १६ ॥

राजावर्तं कुमारीं च सौवीराञ्जनपारदौ ।
षट्पलं काञ्चनं चैव श्वेतपद्मस्य केसरम् ॥ १७ ॥

असितायाश्च गोः क्षीरं समभागं तु पेषयेत् ।
तद्वर्तिं घृतसंयुक्तां ज्वाल्य कज्जलमाहरेत् ॥ १८ ॥

सर्वाञ्जनमिदं ख्यातं पातालनिधिदर्शनम् ।

अञ्जनान्तरम्

शरत्काले तु संगृह्य भूतलारक्त[1]वर्णकाम् ॥ १९ ॥

सिन्दूरपूरितां कृत्वा रवितूले निवेशयेत् ।
अतिकृष्णतिलात्तैलं ग्राहये[2]द्रक्षयेत्सुधीः ॥ २० ॥

तैले वर्त्याः प्रयोगेण कज्जलं चोत्तरायणे ।
ग्राहयित्वाञ्जयेच्चक्षुर्निधिं पश्यति पूर्ववत् ॥ २१ ॥

---

[1] रक्तवर्णिकाम्–क. [2] द्रक्षयन् सुधीः–क.

अञ्जनान्तरम्

अतिकृष्णस्य काकस्य जिह्वाहृन्मांसमाहरेत् ।
वेष्टयेद्रवितूलेन वर्तिं तेनैव कारयेत् ॥ २२ ॥

अजाघृतेन दीपं च प्रज्वाल्यादाय कज्जलम् ।
अञ्जिताक्षो नरस्तेन निधिं पश्यति निश्चयम् ॥ २३ ॥

सर्वाञ्जनम्

सप्तधा पद्मसूत्राणि भावयेदिक्षुजै रसैः ।
तद्वर्त्या ज्वालयेद्दीपमङ्कोलीतैलसंयुतम् ॥ २४ ॥

ग्राह्यं पुष्यत्रयोदश्यां कज्जलं निधिदर्शनम् ।
सर्वाञ्जनमिति ख्यातं शम्भुना परिकीर्तितम् ॥ २५ ॥

दीपकज्जलपात्रम्

दीपकज्जलयोः पात्रं कर्तव्यं नरमुण्डकम् ।
सर्वेषामञ्जनानां तु शास्त्रं स्याच्छम्भुनोदितम् ॥ २६ ॥

स्रोतोऽञ्जनम्

स्रोतोञ्जनमुलूकस्य भावयेदश्रुवारिणा ।
तस्यैवाण्डे विनिक्षिप्य एतत्सप्तदिनावधि ॥ २७ ॥
अनेनाञ्जितनेत्रस्तु निर्विघ्नं प्रेक्षते निधिम् ।

स्रोतोञ्जनान्तरम्

स्रोतोञ्जनमुलूकाण्डे तस्य बीजान्वितं क्षिपेत् ॥ २८ ॥
सप्ताहान्ते समुद्धृत्य अञ्जनादीक्षते निधिम् ।

सर्वाञ्जनान्तरम्

उलूकचक्षुरादाय कुङ्कुमं रोचनं शशी ॥ २९ ॥
समांशं मधुना पिष्टं ख्यातं सर्वाञ्जनं परम् ।

निधिदर्शने मन्त्रजपावश्यकत्वम्

अञ्जनानां तु सर्वेषां मन्त्रोऽघोरस्तु साधकः ॥ ३० ॥

विनाऽघोरेण विघ्नौघाः प्रभवन्ति पदे पदे ।
दक्षिणामूर्तिमाश्रित्य जपेदष्टसहस्रकम् ॥ ३१ ॥

निधिदृष्टनेत्रबन्धनम्

अञ्जयित्वाञ्जनं पश्चात्सप्त चाश्वत्थपर्णकान् ।
बन्धयेत्प्रतिनेत्रं तु अच्छिद्रांस्तु महीमुखान् ॥ ३२ ॥
तस्योपरि सितं वस्त्रं पट्टकं वाथ बन्धयेत् ।

निधिदर्शने वर्ज्यावर्ज्यास्तत्र नियमश्च

न चाञ्जयेत हीनाङ्गान् श्वदष्टानग्निदग्धकान् ॥ ३३ ॥
संपूर्णाङ्गं शुचिं स्नातं द्विदिनं तक्रभोजिनम् ।
क्षीरशाल्यन्नभोक्तारं द्विदिनं तु ततोऽञ्जयेत् ॥ ३४ ॥

दक्षिणामूर्तिमाश्रित्य उदयास्तमयं जपेत् ।
ततश्चानन्तरं कुर्याच्छिखाबन्धं शिवोदितम् ॥ ३५ ॥

इति चिह्नान्यञ्जनानि निधेरुक्तानि साधने ।
ईश्वरानुग्रहेणैव [1] किंचिदेतदपेक्षितम् ॥ ३६ ॥

संप्राप्तनिधेश्चौडभूपस्यानन्तरवृत्तान्तः

[2] तदुत्तरं प्रवृत्तस्तु वृत्तान्तश्चौडभूपतेः ।
उदीर्यते विस्मयकृत्क्रमादवहितः शृणु ॥ ३७ ॥

ईश्वरानुग्रहादेवं निधिं संप्राप्य तद्बलात् ।
ग्रामाधिपत्यमासाद्योत्तरोत्तरसमृद्धया ॥ ३८ ॥

प्रासादयत्पूजया तमीश्वरं लिङ्गरूपिणम् ।
ततः परिमितां सेनां संगृह्णाति परानपि ॥ ३९ ॥

तस्मिन्नि(नृसं)गृह्णति श्रुत्वा सार्वभौमः प्रहर्षितः ।
आनाय्य तं क्रमादेनमुदन्तं तन्मुखोक्तितः ॥ ४० ॥

श्रुत्वायं सुमहान् शौर्यसंपन्न इति नन्दितः ।

---

[1] नैव किंचिदपेक्षितम्—क. [2] एतदादि 'नीतिं चोपादिशत्तस्मै' (४८) [illegible]न्तो भागः क. पुस्तके नास्ति.

चौडप्पनायकाय केलदीदेशदानम्

मलदेशं वशं तस्य विधाय तदनन्तरम् ॥ ४१ ॥

नामादात् "केलदी चोडप्पनायक" इति स्वयम् ।
लब्ध्वा नाम च देशं चानुज्ञया तस्य निर्गतः ॥ ४२ ॥

केलदीस्थलमासाद्य तत्र रामेश्वरस्य सः ।
आलयं गुरु निर्माय भुवं भूयो वितीर्य च ॥ ४३ ॥

उपचाराय पर्याप्तां समहर्षयदीश्वरम् ।
दुष्टानां निग्रहं स्वैरं शिष्टानां परिपालनम् ॥ ४४ ॥

कुर्वन् स्वबाहुशौर्येण सम्पदा चाभ्यवर्तत ।

चौडप्पनायकस्य पुत्रोत्पत्तिः

सुतौ तस्मादजायेतां यथाब्धेरिन्दुकौस्तुभौ ॥ ४५ ॥

तौ सदाशिवभद्राख्यौ प्रख्यातिं प्राप्नुतां ततः ।
शास्त्रविद्याब्धिपारीणौ निपुणौ किंच नीतिषु ॥ ४६ ॥

वाहनारोहणाभिज्ञावुद्गूढसदृशाक्रियौ ।
विधाय च तयोर्मध्ये श्रीसदाशिवनायके ॥ ४७ ॥

उद्वोढुमक्षम इव सर्वां (वै) राज्यधुरं न्यधात् ।

सदाशिवनायकमुद्दिश्य राजनीत्युपदेशः

नीतिं चोपादिशत्तस्मै भूमिपालजनोचिताम् ॥ ४८ ॥

सद्भिः सङ्गं प्रकुर्वीत वर्जयेद्दुष्टसङ्गतिम् ।
असत्यं च परद्रोहमगम्यागमनं तथा ॥ ४९ ॥

असूयामन्यविद्वेषमात्मनश्च स्तुतिं त्यजेत् ।
दानानि बहुधा दद्यात् ब्रूयाद्वाक्यं मनोहरम् ॥ ५० ॥

पूर्तानि कारयेच्चैव विप्रानपि च मानयेत् ।
दीनानाथार्तबन्धूनां भृत्यानां चापि पोषणम् ॥ ५१ ॥

शरणागतरक्षा च कर्तव्या सर्वदा नृपैः ।
एते धर्मा नृपालानां कर्तव्यत्वेन कीर्तिताः ॥ ५२ ॥

सत्पुरुषलक्षणम्

तृष्णां छिन्धि भज क्षमां जहि मदं पापे रतिं मा कृथाः
सत्यं ब्रूह्यनुयाहि साधुपदवीं सेवस्व विद्वज्जनान् ।
मान्यान्मानय विद्विषोऽप्यनुनय प्रच्छादय स्वान् गुणान्
कीर्तिं पालय दुःखिते कुरु दयामेतत्सतां लक्षणम् ॥ ५३ ॥

सद्गुणाः

दया क्षमानसूया च सत्यं सद्वृत्तमस्पृहा ।
एते स्युः सद्गुणा यत्र पुत्र तत्सङ्गतिं कुरु ॥ ५४ ॥

गङ्गा पापं शशी तापं दैन्यं कल्पतरुस्तथा ।
पापं तापं च दैन्यं च हन्ति सङ्गो महात्मनाम् ॥ ५५ ॥

दुर्वृत्तसङ्गतेस्त्याज्यत्वम्

शीलं पापभयं लज्जा दाक्षिण्यं धर्मशीलता ।
पञ्च यत्र न विद्यन्ते न कुर्यात्तेन सङ्गतिम् ॥ ५६ ॥

दुर्वृत्तसङ्गतिरनर्थपरंपराया
हेतुर्भवेदिति किमत्र विचारणीयम् ।
लङ्केश्वरो हरति दाशरथेः कलत्रं
प्राप्नोति बन्धनविधिं खलु सिन्धुराजः ॥ ५७ ॥

असत्यम्

कामात्क्रोधाद्भयाल्लोभात्साक्षिभावे तथैव च ।
मिथ्या वदति यद्वाक्यं तदसत्यं प्रकीर्तितम् ॥ ५८ ॥

देवतासन्निधौ यच्च ब्रूते शपथपूर्वकम् ।
तदो लङ्घयते मोहात्तदसत्यं प्रकीर्तितम् ॥ ५९ ॥

अस्वर्ग्यमयशस्यं च लोकद्विष्टं जुगुप्सितम् ।
अनृतं सुतरां पापं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ ६० ॥

परद्रोहः

पैशुन्यं परिवादश्च मर्मोद्घाटनमेव च ।
गृहदारपशुक्षेत्रवसुधान्यधनस्य च ॥ ६१ ॥

अपहारोऽन्यदीयस्य परद्रोहः स उच्यते ।
यस्मात्परभयं द्रोहः स्वस्यातीव सुदुःसहः ॥ ६२ ॥
तस्मान्नरकदो घोरः परद्रोहः स उच्यते ।

अगम्याः स्त्रियः

पुष्पिता पतिता कन्या लिङ्गिनी श्रेष्ठजातिजा ॥ ६३ ॥
परस्त्री विधवा श्वश्रूः स्वसा च दुहिता तथा ।
गुरुब्राह्मणभार्या च पुत्रमित्रनृपस्त्रियः ॥ ६४ ॥
पत्नयश्च भृत्यबन्धूनामगम्याः परिकीर्तिताः ।
अनायुष्यकरं तासां गमनं परिकीर्तितम् ॥ ६५ ॥
परलोके च भयदं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ।

असहिष्णुत्वम्

समृद्धिं वीक्ष्य चान्यस्य रूपौदार्यमुदारताम् ॥ ६६ ॥
कलाकुशलतां शीलं सौभाग्यगुणसम्पदः ।
असहिष्णुर्भवेद्यस्तु स याति यममन्दिरम् ॥ ६७ ॥
लोके च निन्द्यतां याति नासहिष्णुर्भवेदतः ।

पतितादिसङ्गफलम्

महापातकदुष्टानां लिङ्गिनां विधिलोपिनाम् ॥ ६८ ॥
चण्डालान्त्यजजातीनां संसर्गी पतितो भवेत् ।

क्रोधस्य वर्जनीयत्वम्

क्रोधो नाशयते बुद्धिमात्मानं च कुलं धनम् ॥ ६९ ॥
यशोनाशो भवेत्कोपात्तस्मात्तं परिवर्जयेत् ।
क्रोधमूलो मनस्तापः क्रोधः संसारबन्धनः ॥ ७० ॥
धर्मक्षयकरः क्रोधः तस्मात्तं परिवर्जयेत् ।

लोभस्य त्याज्यत्वम्

लोभात्क्रोधः प्रभवति क्रोधाद्द्रोहः प्रवर्तते ॥ ७१ ॥
द्रोहेण नरकं याति तस्माल्लोभं परित्यजेत् ।

आत्मश्लाघाया अकर्तव्यत्वम्

आत्मानं च स्तुवन्मोहाज्जीवन्नपि मृतो हि सः ॥ ७२ ॥
अत्र यातनां याति तस्मात्तां परिवर्जयेत् ।
न सुखं न च सौभाग्यं स्वयं स्वगुणकीर्तनम् ॥ ७३ ॥
यथैव हि पुरन्ध्रीणां स्वयं स्वकुचमर्दनम् ।

प्रतिग्रहार्हता

श्रोत्रियाय दरिद्राय शीलाचारयुताय च ॥ ७४ ॥
पुराणवेदविदुषे दानं देयं कुटुम्बिने ।
महापातकघातीनि महापुण्यकराणि च ॥ ७५ ॥
महादानानि देयानि महादेवस्य तुष्टये ।

सत्यवदनस्य फलम्

सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम् ॥ ७६ ॥
प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ।
एवं वदति यो नित्यं स लोके पूज्यते बुधैः ॥ ७७ ॥

पूर्तानि

वापीकूपतटाकादि देवतायतनानि च ।
अन्नप्रदानमारामान् पूर्तमार्याः प्रचक्षते ॥ ७८ ॥

कूपादिस्वरूपकथनम्

द्वारहीनो भवेत्कूपो द्वारेणैकेन वापिका ।
नैकद्वारा पुष्करिणी दीर्घाकारा तु दीर्घिका ॥ ७९ ॥
कुल्याविधूततोयश्च तटाकः परिकीर्तितः ।
एतेषां खननं कार्यं नृपैर्धर्मपरायणैः ॥ ८० ॥

द्विजस्यावश्यपोष्यत्वम्

दानेन प्रियवाक्येन सन्मानेन द्विजोत्तमम् ।
पोषयेत्सर्वभावेन तेनाप्नोति परं पदम् ॥ ८१ ॥

दीनलक्षणम्

देहीति याचते यस्तु काङ्क्षया कृपणं गिरा ।
दारिद्र्याद्दैन्यमापन्नः स दीनः परिकीर्तितः ॥ ८२ ॥

तस्मै ददति दीनाय वाञ्छितं द्रविणादिकम् ।

अनाथलक्षणम्

मातापितृविहीनस्तु रहितो मित्रबान्धवैः ॥ ८३ ॥

विगतस्वामिसंबन्धादनाथः परिकीर्तितः ।
अनाथः सर्वथा रक्ष्यः पार्थिवेन यशोऽर्थिना ॥ ८४ ॥

व्याधिभिर्बाधिता ये स्युर्विषाग्न्यादिप्रपीडिताः ।
तेषां च पोषणं कार्यं पानान्नशयनासनैः ॥ ८५ ॥

बन्धुलक्षणम्

मातृपक्षसमुद्भूताः पितृपक्षसमुद्भवाः ।
आत्मसंबन्धिनो ये च बान्धवास्ते प्रकीर्तिताः ॥ ८६ ॥

बन्धूनां मधुरं वाक्यं यथायोग्यं च माननम् ।
संविभागश्च कर्तव्यः सुवर्णाम्बरभूषणैः ॥ ८७ ॥

शरणागतलक्षणम्

व्याघ्रसिंहगजैश्चोरैः शत्रुभिश्चापि विद्रुतः ।
भयाच्छरणमायातः शरणागत उच्यते ॥ ८८ ॥

रक्षेच्छरणमायान्तं प्राणैरपि धनैरपि ।
स यशो महदाप्नोति जनैः सर्वैः प्रशस्यते ॥ ८९ ॥

क्रतवो विधिसंयुक्ता भीतसत्त्वस्य रक्षणम् ।
तुलायां तोलिते तत्र प्राणत्राणं विशिष्यते ॥ ९० ॥

वृत्तिच्छेदविधौ द्विजस्वहरणे मित्रापदां वारणे
संप्राप्ते शरणे कलत्रहरणे स्वामिग्रहे गोग्रहे ।
ये शक्ताः पुरुषाः परार्थघटने कुर्वन्त्युदासीनतां
तानालोक्य विलोकितुं मृगयते सूर्योऽपि सूर्यान्तरम् ॥ ९१ ॥

धर्माज्जन्म कुले शरीरपटुता सौभाग्यमायुर्धनं
धर्मेणैव भवन्ति निर्मलयशोविद्यामहीसम्पदः ।
कान्तारेषु महाभयेषु सततं धर्मः परित्रायते
धर्मः सम्यगुपासितो भवति हि स्वर्गापवर्गप्रदः ॥ ९२ ॥

यन्नागा मदवारिभिन्नकरटास्तिष्ठन्ति निद्रालवो
द्वारे हेमविभूषिताश्च तुरगा हेषन्ति यद्दर्पिताः ।
वीणावेणुमृदङ्गशङ्खपणवैः सुप्तश्च यद्बोध्यते
तत्सर्वं सुरलोकराज्यसदृशं धर्मस्य विस्फूर्जितम् ॥ ९३ ॥

साधु नीतिमुदीर्यैवं सप्रपञ्चं सुताय सः ।
केलदीस्थितरामेशप्रसादात्प्राप्तवान्निधिम् ॥ ९४ ॥

चौडनायकनामाङ्को नृपः कैलासवासिनः ।
सन्निधिं दुर्लभं लब्धुमिव कैलासमासदत् ॥ ९५ ॥

ततस्तस्य सुतः श्रीमान् सदाशिवमहीपतिः ।
शशास सकलं राज्यं धर्मेणैव यशोनिधिः ॥ ९६ ॥

इति श्रीशिवतत्त्वरत्नाकरे पञ्चमकल्लोले निधिचिह्नाञ्जनसाधारण-
राजनीतिवर्णनं नाम चतुर्थस्तरङ्गः

पञ्चमस्तरङ्गः

ततः सदाशिवनृपे बहुधा राज्यशासिनि ।
महीसुराः सुराश्चापि बहुधा राज्यहर्षिताः ॥ १ ॥

दोड्डसङ्कण्णचिक्कसङ्कण्णनायकयोर्जननादि

ज्येष्ठायामस्य भार्यायां दोड्डसङ्कण्णनायकः ।
कनिष्ठायां तु संजातश्चिक्कसङ्कण्णनायकः ॥ २ ॥

[1] इत आरभ्य पञ्चमतरङ्गे 'दुर्बलानामसाध्यत्वं' (श्लो. ३०) इति श्लोकपर्यन्तो ग्रन्थः क- पुस्तके नास्ति.

तावेधेतां सुतौ राज्ञो जनरागोदयाविव ।
उभयोरनयोर्विद्याभ्यासं स्वयमकारयत् ॥ ३ ॥

वाहनारोहदक्षाभ्यां ताभ्यां लोकमहर्षयत् ।
क्रमादुद्वाहितावाप्तयौवनौ तावकल्पयत् ॥ ४ ॥

नीत्या राज्यमवत्यस्मिन्नीतिर्न काप्यदृश्यत ।
पुष्टाभ्यां देशकोशाभ्यां चतुरङ्गबलेन च ॥ ५ ॥

अशात्रवां महीं कुर्वन् गोपायति यदा तदा ।
विद्यानगरवर्ती यो रामराजः क्रमागतः ॥ ६ ॥

कल्याणकलुबुरिगिवर्तिना विग्रहेच्छया ।
अनाययदमुं स्वीयैः पुरं साहाय्यकाय सः ॥ ७ ॥

सहैतेन बलं स्वीयं चतुरङ्गं न्ययोजयत् ।
बलेनानेन सहितस्त्वमग्रे यानमाचर ॥ ८ ॥

इत्याज्ञप्ते पुरो याति श्रीसदाशिवनायके ।
श्रुत्वास्य पुरतो यानं विजयाख्यपुरेश्वरः ॥ ९ ॥

तेषां सहायकोद्युक्तो जेतुमेनं पुरः स्थितम् ।
प्राहिणोद्बलिनो योद्धुं प्रमुखान् म्लेच्छनायकान् ॥ १० ॥

न्यरुन्धन्नस्य ते मार्गं सन्नद्धा युद्धकर्मणि ।
जितेन लभ्यते लक्ष्मीर्मृते वापि सुराङ्गना ॥ ११ ॥

क्षणविध्वंसिनः कायाः का चिन्ता मरणे रणे ।
इति युद्धाय सन्नद्धः परान् पर्यभवत् क्षणात् ॥ १२ ॥

अन्धकारानिव रविर्मेघानिव च मारुतः ।
पलायितानां तेषां तु सर्वस्वं स्वैरहारयत् ॥ १३ ॥

सङ्गतेन तदा रामराजेनाह्लादिचेतसा ।
सहैव निर्ययावग्रे कल्याणवरणं प्रति ॥ १४ ॥

गच्छन् स च कियद्दूरं तं सन्निहितमैक्षत ।
सार्वभौमस्तमालोक्य कौतुकेन करस्थितम् ॥ १५ ॥

यमदंष्ट्रायुधं स्वीयं प्राकारस्यान्तराक्षिपत् ।
अथ राजा प्रतीतान् स्वानादिशच्चापि यूथपान् ॥ १६ ॥

वरणाक्रमणं कश्चिद्युष्मासु रचयत्विति ।
सर्वेषु तूष्णीं भूतेषु सदाशिवनृपः स्वयम् ॥ १७ ॥

ततस्तस्याभ्यन्तरं च प्रविश्य यमदंष्ट्रिकाम् ।
गृहीत्वा तां ततः सार्वभौमायाकुरुतोपदाम् ॥ १८ ॥

सहायो यन्त्रकीलेन द्वारोद्घाटनकारिणा ।
सार्वभौमो ददौ तस्मै कोटिकोलाहलाभिधाम् ॥ १९ ॥

बिरुदानि महार्घाणि वसनाभरणानि च ।
देशांस्त्रीन् गुत्तिबार्कूरुपुङ्गल्लुरुपदाङ्कितान् ॥ २० ॥

रायनायकनामापि निधायास्य महीपतेः ।
बहुधा मानयामास श्रीसदाशिवनायकम् ॥ २१ ॥

सोऽप्याख्यया तदा भूरि प्रख्यातिमपि लब्धवान् ।
अनन्तरं कतिपयदिनेषु क्षपितेष्वसौ ॥ २२ ॥

चन्द्रकुत्तिस्थितैर्दस्युनायकैर्भूर्युपद्रुतः ।
सार्वभौमो निग्रहार्थं तेषामेनं समादिशत् ॥ २३ ॥

अयं च रचयामास तेषां निग्रहणं ततः ।
पुनः कियद्दिनादूर्ध्वं दूतैरानाय्य तेन सः ॥ २४ ॥

बरीदपातुशाहस्य विजयाय प्रचोदितः ।
विजितं तं करे कृत्वा सह सप्ताङ्गसम्पदा ॥ २५ ॥

उपहारं समकरोत्तस्मै सोऽयं यदा तदा ।
संतुष्टस्तु ददौ शत्रुसप्ताङ्गहरणाभिधाम् ॥ २६ ॥

किं चारुणध्वजपतिं दुन्दुभिं वाद्यपञ्चकम् ।
मनोज्ञानि च वासांसि विरुदाभरणानि च ॥ २७ ॥

ततो याति कियत्काले साळ्वतिम्माभिधानवान् ।
तदनुज्ञां समासाद्य निगृह्णन्निजतेजसा ॥ २८ ॥

अनन्तरं सार्वभौमः सदाशिवनृपं प्रति ।
मायोपायेषु चतुरान् स्वासाध्यान् केरलाधिपान् ॥ २९ ॥

तौलवांश्च तथा जेतुमादिदेश महीपतिः ।
[1] दुर्बलानामसाध्यत्वं यैरुपायैरवाप्यते ॥ ३० ॥

तान् ब्रुवे मायिकोपायान् कुमार शृणु सादरम् ।

दुर्बलेन बलिष्ठेषु प्रयोज्या दण्डाः

बलशक्तिविहीनेन नृपेण रिपुघातने ॥ ३१ ॥

प्रयोज्यास्तु त्रयो दण्डा विषघाताभिचारजाः ।

विषभेदाः

विषं हालाहलं शृङ्गि कालकूटं भयावहम् ॥ ३२ ॥

वत्सनाभिश्चतुर्धा तु स्थावरं परिकीर्तितम् ।
सर्पदंष्ट्राभिसंजातं विषं तज्जङ्गमं स्मृतम् ॥ ३३ ॥

विरुद्धद्रव्यमिलितं कृत्रिमं विषमुच्यते ।

विषदण्डप्रयोगः

तटाककूपवापीषु तथा लघुसरस्सु च ॥ ३४ ॥

विषं [2] द्विषे प्रयोक्तव्यं द्विषतां तु विघातनम् ।
अन्ने पाने च ताम्बूले फले पुष्पे विभूषणे ॥ ३५ ॥

वस्त्रे विलेपने धूपे शय्यायामासनेऽपि च ।
पादुकायां पदाभ्यङ्गे तैले स्नानोदके तथा ॥ ३६ ॥

क्रीडापुष्करिणीमध्ये प्रयुञ्जीत विषं द्विषाम् ।
कुमारसचिवामात्यमन्त्रिसेनाधिपेषु च ॥ ३७ ॥

महावारणमुख्येषु तुरगेषूत्तमेषु च ।
एवं विषप्रयोगस्तु विषदण्डः स उच्यते ॥ ३८ ॥

[1] दुर्लभाना—क. [2] विषे—क.

घातदण्डप्रयोगः

द्यूतवाद्यप्रसक्तेषु स्वैरक्रीडारतेषु च ।
नृत्यासक्तचित्तेषु देवयात्राप्रसङ्गिषु ॥ ३९ ॥

बाहुमल्लविनोदेषु भोजनस्थानवर्तिषु ।
एतेष्वन्येषु कार्येषु कुर्याद्वैरिप्रघातनम् ॥ ४० ॥

एवमेव च शत्रूणां घातदण्डः प्रकीर्तितः ।

आभिचारदण्डप्रयोगः

अथर्वविधितत्त्वज्ञैर्ब्राह्मणैर्विजितेन्द्रियैः ॥ ४१ ॥

तन्मन्त्रविधानज्ञैर्दूरादुन्मूलयेद्रिपून् ।
आभिचारिकहोमैस्तु मन्त्रषट्कर्मसाधनैः ॥ ४२ ॥

यन्त्रलेखनकैरुग्रैरुपांशुजपनादिभिः ।
मन्त्रयन्त्रसुसिद्धैश्च काहलीपटहादिभिः ॥ ४३ ॥

[1] यातनानिकरैर्धूपैस्तथा मायूरपिञ्छकैः ।
बाणैर्मन्त्रप्रयुक्तैश्च सिद्धार्थकयुताक्षरैः ॥ ४४ ॥

मोहयेत् स्तम्भयेच्छत्रून् स्थानादुच्चाटयेत्ततः ।
विद्वेषयेच्च मित्राणि वशीकुर्याच्च विद्विषः ॥ ४५ ॥

नराकृतिं लिखेदादौ तालपत्रे सुबुद्धिमान् ।
कपोले विलिखेद्बीजं वह्न्याख्यत्रितयं तथा ॥ ४६ ॥

हस्तद्वये पादयुगे पञ्च पञ्च यथाक्रमम् ।
तन्मध्यमायां लिखेद्देवीमग्निबीजं हृदि न्यसेत् ॥ ४७ ॥

तन्मध्ये [2] साध्यनामापि तद्वन्नाभौ च संलिखेत् ।
गृहद्वारे रोगकरं नदीवेगे च रोगदम् ॥ ४८ ॥

दहनं दीपशिखया भूतज्वरकरं परम् ।
श्मशाने निखनेद्यन्त्रं मारणं मासमात्रतः ॥ ४९ ॥

[1] यातकनिकरैः—क. [2] मासनामापि—क.

चुल्ल्यधोभागतः स्थाप्यं बुद्धिभ्रंशोऽभिजायते ।
वज्रार्कक्षीरलेपेन पाण्डुरोगो भवेद्ध्रुवम् ॥ ५० ॥

तद्यन्त्रे गरलेपेन श्लेष्मरोगी भवेद्रिपुः ।
[1]पातालविधिनानेन त्रिदिनं दहनात्प्रिये ॥ ५१ ॥

स्फोटनेन मृतिं यायान्मार्कण्डेयसमोऽप्यरिः ।

नरयन्त्रम्

पुनरेकं प्रवक्ष्यामि नरयन्त्रं सुपावनम् ॥ ५२ ॥

अनायासेन फलदमादिनाथमुखोद्गतम् ।
नराकृतिं लिखेदादौ कपाले कुलसुन्दरि ॥ ५३ ॥

वह्निगर्भितनामापि वेष्टयेद्वह्निबीजतः ।
ग्लौंकारपञ्चकं वामे दक्षहस्ते तथैव च ॥ ५४ ॥

वामदक्षिणपादे च वाराहं बीजमालिखेत् ।
अग्निबीजान्यङ्गुलीषु विंशतिः कुलसुन्दरि ! ॥ ५५ ॥

एवं यन्त्रं लिखित्वा तु तालपत्रे सुशोभने ।
निर्दहेद्दीपशिखया सप्तरात्रमनुक्रमात् ॥ ५६ ॥

करपादविदाहेन स नरो [2]ज्वरितो भवेत् ।
नरशल्ये लिखेद्यन्त्रं लोहसूच्या ह्यतन्द्रितः ॥ ५७ ॥

जिह्वास्तम्भनमाप्नोति स्थापनाद्वृक्षकोटरे ।
उच्चाटे निम्बकुहरे विषतिन्दुकयोस्तथा ॥ ५८ ॥

अन्नद्वेषो भवेद्देवि मासमात्रान्मृतो भवेत् ।
शवदाहस्थले चैव लिखित्वा स्थापनात्प्रिये ! ॥ ५९ ॥

पक्षान्मरणमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ।
चुल्ल्यधोभागतः स्थाप्य तद्वन्मासे मृतो भवेत् ॥ ६० ॥

एवं शत्रोर्मारणं यत्स्यात् स दण्डोऽभिचारजः ।

[1] पालाश–क. [2] ज्वलितो–क.

शत्रुमारणे काहलीशब्दप्रयोगः

…हेमायसै रौप्यैरेकैकपलमात्रकम् ॥ ६१ ॥

…दशांशेन ताम्रेण कारयेज्जयकारणम् ।
…हलीं रससंलिप्तां वादयेत्तां रणाङ्गणे ॥ ६२ ॥

…त्वा नादं प्रणश्यन्ति बलिष्ठा अपि शत्रवः ।

ढक्कानादप्रयोगः

…त्रकस्य विधानं तु ढक्कायामपि कारयेत् ॥ ६३ ॥

…थैव फलमप्युक्तं समराङ्गणभूमिषु ।
…म्बुरा चित्रिकी दन्ती कृष्णोन्मत्तरसान्विता ॥ ६४ ॥

…र्जयेन्मौरजं चर्म सप्तवारं पुटद्वयम् ।

भस्मकूटप्रयोगः

…ग्निहोत्रश्मशानान्त्यजातिगेहे समुद्भवम् ॥ ६५ ॥

…स्मत्रितयमादाय कर्तव्यं भस्मकूटकम् ।

…मन्त्रः —[1]कालन कुकुरु नलुहुभुद्रु यत्तनुवित्तनूभं मणुलालिकरं तु नुकिआयुविहिकें पुंचिच हि मपिमलद्ध-उद्धृतिद ।

…क्षिप्यते च रिपोः सैन्ये भङ्गमायाति तत्क्षणात् ॥ ६७ ॥

मायार्गलयन्त्रम् (मोहनम्)

…मारणे मोहने स्तम्भे विद्वेषोच्चाटने वशे ।
…एकं मायार्गलं यन्त्रं भेदेन बहुधा स्थितम् ॥ ६८ ॥

…द्वादशारं लिखेच्चक्रं वृत्तत्रयविभूषितम् ।
…ग्निमन्त्रं च तद्बाह्ये यमश्लोकं च मध्यतः ॥ ६९ ॥

[1] कालनकुकुरु नुवुद्ध भुद्रयत्रसुवित्त न्नुभं मणुलालिकरं तु नुकि आ इहि किञ्छिप-…द्धवद्धृतिः–क.

द्दष्टि विकृतदंष्ट्राग्रं नेत्रं फट् ।
इति मन्त्रं जपेद्विद्वानयुतं विधिपूर्वकम् ॥ ७० ॥

रोचनां कुङ्कुमं चन्द्रं कृष्णोन्मत्तरसान्वितम् ।
रोहितोद्भवलेखिन्या भूर्जे यन्त्रं लिखेदिदम् ॥ ७१ ॥

साध्यनाम च तद्गर्भे बाह्ये चैकाररञ्जिकाम् ।
वह्निमण्डलगं कृत्वा रक्तसूत्रेण वेष्टयेत् ॥ ७२ ॥

सिक्थेनावृतकं कुर्यान्मधु कुम्भे विनिक्षिपेत् ।
पूजयेद्रक्तपुष्पैश्च सप्ताहान्मोहयेद्रिपून् ॥ ७३ ॥

स्तम्भनम्

[1] शिलातलहरिद्रा च मेषसूत्रसमन्विता ।
कोकिलाक्ष्या च लेखिन्या नीलरक्तपटे लिखेत् ॥ ७४ ॥

साध्यनामयुतं मध्ये रञ्जिकां च निवेशयेत् ।
पर्वताकृति यन्त्रं तु शिलाजलनिवेशितम् ॥ ७५ ॥

पूजयेत्पीतपुष्पैस्तु कुम्भकेन च वायुना ।
स्तम्भनं देहमनसोः सप्ताहाज्जायते रिपोः ॥ ७६ ॥

विद्वेषणम्

जत्वक्षचित्रकैस्तुल्यैर्महिष्या रुधिरान्वितैः ।
पीतवस्त्रे च लेखिन्या लिखेद्यन्त्रमिदं वरम् ॥ ७७ ॥

व्यतिक्रमाक्षरं चापि यन्त्रमध्ये निवेशयेत् ।
रञ्जिकाफट्समायुक्तं महिषाकृतिमेव च ॥ ७८ ॥

निम्बवृक्षतले न्यस्तं सप्ताहाद्वेषकारकम् ।

उच्चाटनयन्त्रम्

काकविद्वेषिरक्तेन शवजङ्घायुते शुभे ॥ ७९ ॥

[1] शिताताल—मु.

काकपिञ्छस्य लेखिन्या लिखेद्यन्त्रं स्वरोदये ।
साध्यनाम लिखेत्तत्र चतुष्कोणेषु मध्यगम् ॥ ८० ॥

सविसर्गं ष्टकारेण त्रकारेण च रञ्जिकाम् ।
[1] उष्ट्रारूढं कृतं यन्त्रं बध्वा काकगले ततः ॥ ८१ ॥

सयन्त्रे वायसे मुक्ते ततस्तूच्चाटनं भवेत् ।
इत्याद्याः कुहनोपाया वर्तन्तेऽन्ये सहस्रधा ॥ ८२ ॥

दुर्बलेन विधातव्या बलिष्ठेषु जयार्थिना ।
एवं स्वशक्तिराहित्यात्कुहनोपायतत्परान् ॥ ८३ ॥

तानीश्वरप्रसादेन पौरुषेण त्र भूयसा ।
सदाशिवमहीपालः केरलादीन् पराभवत् ॥ ८४ ॥

भिन्दन्ति शैलानुदधीन् पिबन्ति
व्यत्यासयन्ति क्षितिमन्तरिक्षम् ।
तृणीकृतब्रह्मपुरन्दराणां
किं दुष्करं शङ्करकिङ्कराणाम् ॥ ८५ ॥

एवं केरलभूपादीन् सार्वभौमाभ्यनुज्ञया ।
सबलान् परिभूयाथ गृहीत्वापि बलिं ततः ॥ ८६ ॥

संस्थाप्य स्वजयस्तम्भं तद्देशाभ्यन्तरे क्वचित् ।
सकलान् सार्वभौमः स प्रापयामास तान् नृपान् ॥ ८७ ॥

[2] अनन्तरं जालिहालुदेशाधीशौ विरोधिनौ ।
यदवश्च मुरारिश्चेत्युभौ बहुपराक्रमौ ॥ ८८ ॥

निग्रहीतुं परासाध्यौ स्वयं यातुं चिकीर्षति ।
सार्वभौमे तं निवृत्य स्वयं गत्वा समं बलैः ॥ ८९ ॥

तद्दुर्गवरणं सद्यः प्रविश्यानु च तावुभौ ।
निजग्राह यथा रामः कुम्भकर्णदशाननौ ॥ ९० ॥

[1] उष्ट्ररूपं कृतं—क. [2] इत आरभ्य यावत्तरङ्गसमाप्ति क. पुस्तके नास्ति.

प्रलाध्य दुर्ग्रहं दुर्गं जित्वा दुर्निग्रहौ च तौ ।
आनीय दर्शयामास राज्ञे सोऽयं तदा ततः ॥ ९१ ॥

लब्ध्वा [1] यदवमुरारिकोटेकोलाहलाभिधाम् ।
ततः सदाशिवनृपः स्वदेशं समुपेयिवान् ॥ ९२ ॥

रामेश्वरस्य पूजार्थं ददौ क्षेत्राणि भूरिशः ।
नगरं कारयामास स सदाशिवसागरम् ॥ ९३ ॥

ततः कुशावतीतीरे सदाशिवपुराह्वयम् ।
अग्रहारं स्वनाम्नैव व्यतनोदीशतुष्टये ॥ ९४ ॥

विप्रैर्विमलसद्वृत्तैः सद्वंशजनितैरपि ।
अग्रहारः कृतो भूमेर्मुक्ताहार इवाबभौ ॥ ९५ ॥

सदाशिवेश्वरं तत्र प्रत्यस्थापयदादृतः ।
स्वनाम्नैव यथा रामः पुरा रामेश्वराभिधम् ॥ ९६ ॥

अथावरणदेवांस्तं परितोऽस्थापयत्ततः ।
तन्नित्यपूजापर्याप्तं क्षेत्रं तेभ्योऽपि सोऽमुचत् ॥ ९७ ॥

महादानोदितैः कीर्तिखण्डैः षोडशभिर्व्यधात् ।
सर्वेश्वरशिरःश्लाघ्यं स्वयशःशशिमण्डलम् ॥ ९८ ॥

ततः कदाचित्सम्राजि दर्पितं जेतुमिच्छति ।
स मादरसनामानं बङ्कापुरनिवासिनम् ॥ ९९ ॥

निगृह्य तं गृहीत्वाथ निनाय नृपसन्निधिम् ।
अथानुजे समायाते काश्या भद्रप्पनायके ॥ १०० ॥

तेन साकमयं निन्ये कंचित्कालमवन्महीम् ।
तस्य दत्वेम्मडिसदाशिवनायकनाम च ॥ १०१ ॥

पट्टाभिषेकमकरोद्गन्तुकामस्तपोवनम् ।
स राज्येऽवस्थितान् बाह्यान्निगृह्य श्रेयसे रिपून् ॥ १०२ ॥

[1] यदमूरारिकोटे—मु.

आन्तरानपि तान् जेतुमाश्रमं [1] स्वयमाश्रयत् ।
ततः सदाशिवनृपः काले कियति निर्गते ॥ १०३ ॥

मुञ्चन्नपि [2] वपुर्नैव सदाशिवपदं जहौ ।
ततो महीं भद्रभूपः कंचित्कालं शशास सः ॥ १०४ ॥

ज्यायसः सुतयोः शस्त्रशास्त्रविद्याप्रवीणयोः ।
स्वराज्यभारं निदधौ दोड्डसङ्कण्णनायके ॥ १०५ ॥

यौवराज्यं कनिष्ठेऽस्य चिक्कसङ्कण्णनायके ।
ताभ्यां राज्यस्थिरीभावसाधनत्वमुपेयुषीम् ॥ १०६ ॥

उपादिशद्राजनीतिं प्रेम्णा भद्रप्पनायकः ।
अनन्तरं च सङ्कण्णनायको राज्यमन्वशात् ॥ १०७ ॥

इति श्रीशिवतत्त्वरत्नाकरे पञ्चमकल्लोले सदाशिवनृपचरित्रमायोपायवर्णनं नाम पञ्चमस्तरङ्गः

———

अथ षष्ठस्तरङ्गः

राज्यस्य या स्थिरीभावे साधिकेति समीरिता ।
सा राजनीतिरधुना गुरो ! प्रेम्णा निरूप्यताम् ॥ १ ॥

या त्वया साम्प्रतं पृष्टा शृणु नन्दन ! तां ब्रुवे ।

राज्यस्थिरीभावः

नृपाणां च नराणां च केवलं तुल्यमूर्तिता ॥ २ ॥

आधिक्यं तु क्षमा धैर्यमाज्ञा दानं पराक्रमः ।
सदानुरक्तप्रकृतिः प्रजापालनतत्परः ॥ ३ ॥

विनीतात्मा हि नृपतिर्भूयसीं श्रियमाप्नुयात् ।
प्रजा न रञ्जयेद्यस्तु राजा रक्षादिभिर्गुणैः ॥ ४ ॥

[1] स्वयमाविशत्—मु. [2] पुनर्नैव—क.

अजागलस्तनस्येव तस्य जन्म निरर्थकम् ।
प्रजापीडनसन्तापात्समुद्भूतो हुताशनः ॥ ५ ॥
राज्ञः कुलं श्रियं प्राणान्नादग्ध्वा विनिवर्तते ।
यथा बीजाङ्कुरः सूक्ष्मः प्रयत्नेनाभिवर्धितः ॥ ६ ॥
फलप्रदो भवेत्काले तद्वल्लोकः सुरक्षितः ।
हिरण्यधान्यरत्नानि गजेन्द्राश्चापि वाजिनः ॥ ७ ॥
तथान्यदपि यत्किञ्चित्प्रजया स्युर्महीपतेः ।
उत्खातान् प्रतिरोपयन् कुसुमितांश्छिन्वन् लघूंन्वर्धयन्
अत्युच्चान्नमयन् पृथूंश्च लघयन् विश्लेषयन् संहतान् ।
वक्रान् कण्टकिनो बहिर्नियमयन् स्वारोपितान् पालयन्
मालाकार इव प्रयोगकुशलो राजा चिरं जीवति ॥ ८ ॥

नृपस्य सप्त गुणाः

इन्द्रस्यार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च ।
चन्द्रस्य च पृथिव्याश्च नृपः सप्तगुणो भवेत् ॥ ९ ॥

इन्द्रवृत्तम्

यथेन्द्रश्चतुरो मासान्वार्षिकानभिवर्षति ।
एवं राष्ट्रं परीहारैरभिवर्षेज्जनाधिपः ॥ १० ॥

अर्कवृत्तम्

अष्टौ मासान्यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।
एवं राष्ट्रात्करान् राजा हरेदादित्यसन्निभः ॥ ११ ॥

वायुवृत्तम्

प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मारुतः ।
चारैरेव चरेद्राजा वृत्तमेतत्तु मारुतम् ॥ १२ ॥

वैवस्वतवृत्तम्

यथा प्रियं वा द्वेष्यं वा प्राप्तकाले नियच्छति ।
तथार्हे दण्डयेद्राजा वृत्तं वैवस्वतं हि तत् ॥ १३ ॥

वरुणवृत्तम्

यथा [1] धावन्ति नद्यस्तु सिन्धुमाकाङ्क्षया विना ।
तथा नाकाङ्क्षते राजा वृत्तमेतत्तु वारुणम् ॥ १४ ॥

चन्द्रवृत्तम्

परिपूर्णं यथा चन्द्रं दृष्ट्वा हृष्यन्ति मानवाः ।
एवं प्रकृतयो नित्यं हृष्यन्ति नृपतेर्गुणैः ॥ १५ ॥

धरावृत्तम्

यथा सर्वाणि भूतानि धरा धारयते समम् ।
पौरजानपदान् सर्वांस्तथा राजापि धारयेत् ॥ १६ ॥

सिंहादिभ्यो राज्ञो ग्राह्यांशाः

सिंहादेकं बकादेकं विन्द्याच्चत्वारि कुक्कुटात् ।
वायसात्पञ्च शिक्षेच्च शुनः षट् त्रीणि गर्दभात् ॥ १७ ॥

सिंहस्यैकोंऽशः

अल्पं कार्यमनल्पं वा यो नरः कर्तुमिच्छति ।
सर्वोद्योगेन तत्कुर्यात्सिंहादेकं प्रकीर्तितम् ॥ १८ ॥

बकस्यैकोंऽशः

इन्द्रियाणि च संयम्य बकवत्पण्डितो जनः ।
देशकालोपपन्नानि सर्वकार्याणि साधयेत् ॥ १९ ॥

कुक्कुटाच्चत्वारोंऽशाः

प्रागुत्थानं च युद्धं च संविभागश्च बन्धुषु ।
स्त्रियमाक्रम्य भोगश्च विन्द्याच्चत्वारि कुक्कुटात् ॥ २० ॥

वायसात्पञ्चांशाः

गूढमैथुनदूराक्षे काले चालयसङ्ग्रहः ।
अप्रमादोऽप्यनालस्यं पञ्च शिक्षेच्च वायसात् ॥ २१ ॥

[1] वहन्ति—क.

शुनः षडंशाः

बह्वाशी चाल्पसन्तोषी सुनिद्रः सुप्रबोधकः ।
स्वामिभक्तश्च शूरश्च षडेते च शुनो गुणाः ॥ २२ ॥

गर्दभस्य त्रयोंऽशाः

सुश्रान्तोऽपि वहेद्भारं शीतोष्णे च न विन्दति ।
सन्तुष्टश्च भवेन्नित्यं खरस्यैते त्रयो गुणाः ॥ २३ ॥

एतांश्च विंशतिगुणान्यस्तु प्राप्नोति पण्डितः ।
लभते सर्वतः कीर्तिं सौख्यं सौभाग्यमेव च ॥ २४ ॥

बकवच्चिन्तयेदर्थान् सिंहवच्च पराक्रमेत् ।
वृकवच्चावलुम्पेत शशवच्च विनिष्पतेत् ॥ २५ ॥

जिघांसिनः पराक्रामाः परस्वादायिनः शठाः ।
रक्षांस्यधिकृता नाम तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः ॥ २६ ॥

हस्तो हस्तं परिमुषेद्भिद्येरन् सर्वसेतवः ।
भयार्तं विद्रवेत्सर्वं यदि राजा न पालयेत् ॥ २७ ॥

ऊधश्छिनत्ति यो धेन्वाः क्षीरार्थी नाप्नुयात्फलम् ।
एवं राष्ट्रमयोगेन पीडयन्नाभिवर्धते ॥ २८ ॥

उत्तमराजलक्षणम्

कालप्राप्तानुपादद्यान्नार्थान्राजावशेषयेत् ।
अहन्यहनि सन्दुह्यान्महीं गामिव बुद्धिमान् ॥ २९ ॥

पुत्रा इव पितुर्गेहे विषये यस्य मानवाः ।
निर्भया विचरिष्यन्ति स राजा राजसत्तमः ॥ ३० ॥

[1](यस्य वृत्तं नमस्यन्ति स्वर्गस्थस्यापि मानवाः ।
पौरजानपदाः सर्वे स राजा राजसत्तमः ॥)

[1] मुद्रितपुस्तकपाठः.

राज्ञा अनुष्ठेयाः पञ्च यज्ञाः

दुष्टस्य दण्डः सुजनस्य रक्षा
न्यायेन कोशस्य च संप्रवृद्धिः ।
अपक्षपातोऽर्थिषु राष्ट्ररक्षा
पञ्चैव यज्ञाः कथिता नृपाणाम् ॥ ३१ ॥

तपो रक्षेच्च विघ्नेभ्यः तस्करेभ्यश्च सम्पदः ।
यथास्वमाश्रमान्वर्णान्रक्षन्राजा षडंशभाक् ॥ ३२ ॥

राज्ये न्यायविचारस्थानकल्पना

एकग्रामप्रभुः कार्यो दशग्रामप्रभुस्तथा ।
ग्रामाणां विंशतेः कार्यः प्रभुः शतसहस्रयोः ॥ ३३ ॥

ग्रामदोषं समुत्पन्नमशक्तः शासितुं यदि ।
दशग्रामेशितुः शंसेत्तत्सर्वं विंशतीश्वरे ॥ ३४ ॥

विंशतीशः शतीशाय तत्सर्वं विनिवेदयेत् ।
ब्रूयाद्ग्रामशतस्वामी सहस्रस्वामिनेऽखिलम् ॥ ३५ ॥

उत्पन्नांस्तु तथा दोषान् ग्रामाधीशनिवेदितान् ।
ज्ञात्वा [1] तत्र स्थिताः सर्वे कुर्युस्तेषां प्रतिक्रियाम् ॥ ३६ ॥

पञ्चाशत्तम आदेयो भागः पशुहिरण्ययोः ।
अष्टमो द्वादशो वापि षष्ठो वा धान्यतो नृपः ॥ ३७ ॥

फलक्षेत्रानुरूपेण गृह्णीयात्तत्करं नृपः ।

अनादेयकरनिर्देशनम्

रसगन्धौषधीनां च मूलपुष्पफलस्य च ॥ ३८ ॥

तृणानां शाकपत्राणां फलानां चर्मणामपि ।
उपस्थितान्याददीत श्रोत्रियाच्च करं नृपः ॥ ३९ ॥

[1] ग्रामस्थिताः—क.

भूप्रदेशमकृष्टं तु गवां चाराय कल्पयेत् ।
देवोद्यानं सुप्रतिष्ठं मुनिभ्यो वितरेन्नृपः ॥ ४० ॥

मृगसङ्घात[1]सम्पन्नं क्रूरसत्त्वैर्विवर्जितम् ।
वनमात्मविहारार्थं पालयेत्पुरपार्श्वगम् ॥ ४१ ॥

प्रत्यन्तदेशसंभूतं वनं गिरिदरीयुतम् ।
सर्वेषां गोपनार्थं तु पार्थिवः [2]परिपालयेत् ॥ ४२ ॥

फलैर्मूलैस्तृणैः काष्ठैः शाकैस्तत्रोद्भवैर्नराः ।
जीवन्ति ये ततो ग्राह्यो दशमो भाग ईरितः ॥ ४३ ॥

राष्ट्रादागतवित्तस्य भागशो विनियोगः

राष्ट्रादायातवित्तस्य चतुर्भागान् प्रकल्पयेत् ।
धर्मार्थकामसिद्ध्यर्थं कुर्याद्भागत्रयं व्ययम् ॥ ४४ ॥

कोशदुर्गसंचयस्यावश्यकत्वम्

भागेनैकेन चावश्यं कार्यः कोशस्य संचयः ।
कोशात्सुखमवाप्नोति कोशहीनस्तु सीदति ॥ ४५ ॥

विषहीनो यथा नागो मदहीनो यथा गजः ।
सर्वेषां वश्यतां याति दुर्गहीनस्तथा नृपः ॥ ४६ ॥

दुर्गभेदाः

जलदुर्गं गिरिदुर्गं गिरिपाषाणनिर्मितम् ।
इष्टकाभिः कृतं दुर्गं दुर्गं स्यान्मृत्तिकामयम् ॥ ४७ ॥

वनदुर्गं मरुदुर्गं दुर्गं स्याद्दारुनिर्मितम् ।
नरदुर्गं च नवमं तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ४८ ॥

जलादिदुर्गाणां लक्षणानि

अगाधेनाथ तोयेन वेष्टितं जलजं भवेत् ।
दुरारोहं च शैलाग्रमुदकेन समन्वितम् ॥ ४९ ॥

[1] मापत्रं—क. [2] प्रतिपालयेत्—क.

गिरिदुर्गं समाख्यातं नयशास्त्रविशारदैः ।
पाषाणघटितं दुर्गमश्मदुर्गं प्रकीर्तितम् ॥ ५० ॥

इष्टकाभिः कृतं सम्यक्सुधालिप्तं सुनिर्मलम् ।
इष्टकादुर्गमाख्यातं परिघावेष्टितं महत् ॥ ५१ ॥

मृदा विरचितं यत्तु तद्दुर्गं मृत्तिकामयम् ।
वनदुर्गं समाख्यातं घनकण्टकशाखिभिः ॥ ५२ ॥

अन्तस्थैः संचितं तोयं बहिष्ठानां तु दुर्लभम् ।
मरुदुर्गं समाख्यातं मरुदेशेन संयुतम् ॥ ५३ ॥

दारुभिर्वेणुभिः क्लृप्तं दुर्गं दारुमयं स्मृतम् ।
शस्त्रहस्तैर्महायोधैर्निर्मितं नरदुर्गकम् ॥ ५४ ॥

एतेषामुत्तमं दुर्गं गिरिजं जलजं तथा ।
मध्यमानीतराण्याहुः कनिष्ठे नरदारुके ॥ ५५ ॥

दुर्गसंचेयाः पदार्थाः

दुर्गयन्त्राणि कार्याणि नानाप्रहरणानि च ।
दुर्गद्वाराणि गुप्तानि कार्याण्यपि च भूभुजाम् ॥ ५६ ॥

संचयं चात्र सर्वेषामायुधानां प्रकल्पयेत् ।
अश्मनां च प्रभूतानां सिकतानां तथैव च ॥ ५७ ॥

सर्वेषां शिल्पभाण्डानां तत्र संचय इष्यते ।
औषधानां च सर्वेषां वादित्राणां तथैव च ॥ ५८ ॥

यवसानां प्रभूतानामिन्धनानां च संचयम् ।
गुडस्य सर्वतैलानां घृतस्य मधुनस्तथा ॥ ५९ ॥

तथा च सर्वधान्यानां पांसुगोमययोस्तथा ।
अन्यानि सर्ववस्तूनि दुर्गे संचिनुयान्नृपः ॥ ६० ॥

बलभेदः, तल्लक्षणं, उत्तमाधमभावश्च

मौल्यं भृतं तथा मैत्रं श्रैणमाटविकं बलम् ।
अमैत्रमपरं षष्ठं सप्तमं नोपलभ्यते ॥ ६१ ॥

वंशक्रमागतं मौल्यं भृतं द्रविणदानतः ।
मैत्रीकरणतो मैत्रं श्रेष्ठमेतद्बलत्रयम् ॥ ६२ ॥

संबद्धं जन्मकर्मभ्यां निश्चितं समयैश्च यत् ।
तद्बलं श्रेणमाख्यातं तच्च मध्यममिष्यते ॥ ६३ ॥

पर्वतोपान्तसंवासिनिषादम्लेच्छजातिजम् ।
अधमं तत्समाख्यातं बलमाटविकं बुधैः ॥ ६४ ॥

शत्रवो ये भयाक्रान्ता दासभावमुपागताः ।
तेषां बलं तु विज्ञेयममित्रजबलं बुधैः ॥ ६५ ॥

सन्निधौ न च तत्कार्यं विश्वसेन्न कदाचन ।
युद्धेषु पुरतः कार्यं नृपैर्युद्धविशारदैः ॥ ६६ ॥

लोहचर्मविनिर्माणाः कार्पासरचिता अपि ।
अयःकङ्कटकाः कार्याः सन्नाहः सुदृढः सदा ॥ ६७ ॥

बाहुत्राणैः शिरस्त्राणैरङ्गत्राणैश्च संवृतम् ।
पताकादिध्वजस्तम्भैः शोभमानं भवेद्बलम् ॥ ६८ ॥

वेत्रैर्वंशैश्च काष्ठैश्च चर्मभिश्चाङ्कबन्धनैः ।
वर्तुलानि विधेयानि चर्माणि बलगुप्तये ॥ ६९ ॥

व्याघ्रचर्मपिधानानि शातकुम्भमयानि च ।
फलकानि विचित्राणि कारयेच्च बले तथा ॥ ७० ॥

मौल्ये बले च ये मुख्यास्तेषां कुर्वीत माननम् ।
रत्नैर्विभूषणैर्वस्त्रैः प्रियवाक्यैर्मनोहरैः ॥ ७१ ॥

वृत्तिं तेषां प्रकुर्वीत यथायोग्यं सुपुष्कलाम् ।
भृत्यानां वेतनं दद्याद्यथाकालमतन्द्रितः ॥ ७२ ॥

प्रत्यहं प्रतिमासं वा मासत्रयमथापि वा ।
चतुर्मासोचितं वापि मासषट्कमथापि वा ॥ ७३ ॥

संवत्सरमितं वापि कार्यापेक्षितया नृपः ।
प्रत्यहं वीक्षणं कार्यमलुब्धैराप्तपूरुषैः ॥ ७४ ॥

पक्षे पक्षे स्वयं पश्येद्दिने तैर्वीक्षितो भवेत् ।
जितश्रमाणां शूराणां सायुधानां नरेश्वरः ॥ ७५ ॥

दद्यात्प्रसादं भृत्यानां सोत्साहं वेतनं ततः ।
अलसानायुधैर्हीनान् दण्डयेत्तान्महीपतिः ॥ ७६ ॥

सिन्धुजैर्यवनोद्भूतैः काम्भोजप्रभवैरपि ।
शिक्षितैर्बहुभिर्वाहैश्चालनैर्विविधैरपि ॥ ७७ ॥

साध्यन्ते तुरगैरेव दूरस्था अपि वैरिणः ।
लभ्यते तुरगैः कीर्तिर्यस्याश्वास्तस्य भूस्स्थिरा ॥ ७८ ॥

शिक्षिताः पोषिताः सम्यग्वाहाः कार्या महीभुजा ।
यद्वद्वनमसालं तु यद्वद्राष्ट्रमपार्थिवम् ॥ ७९ ॥

यद्वत्कार्यमशास्त्रं तु तद्वत्सैन्यमकुञ्जरम् ।
अनेकायुधसंकीर्णाः पताकाध्वजरञ्जिताः ॥ ८० ॥

चतुर्भिस्तुरगैर्युक्ता दृढसारथिनोदिताः ।
महारथैः [1] सहाक्रान्ता बहवः स्यन्दना नृपैः ॥ ८१ ॥

चतुरङ्गबले कार्या रणे समरकाङ्क्षिणा ।
एवं चतुर्विधं विद्वान्बलं सन्नद्धमारचेत् ॥ ८२ ॥

शक्तित्रयसमायुक्तो नृपतिर्जयकाङ्क्षया ।

इति श्रीशिवतत्त्वरत्नाकरे पञ्चमकल्लोले राजगुणकरादानदुर्गलक्षणबलानुवर्णनं नाम षष्ठस्तरङ्गः

अथ सप्तमस्तरङ्गः

शक्तित्रययुतो राजा जयेच्छत्रूनितीरितम् ।
किं तच्छक्तित्रयं मह्यं तद्ब्रूहि दयया गुरो ! ॥ १ ॥

पुत्र ! ते यदभीष्टं तद्ब्रवीमि शृणु सादरम् ।

---

[1] समाक्रान्ताः—क.

मित्रलक्षणम्

कुलीनं च सुशीलं च सुखे दुःखे च [1] संगतम् ॥ २ ॥

अमायं दृढचित्तं च धनैः प्राणैरवञ्चकम् ।
नीतिज्ञं शौर्यसंपन्नं व्यसनेष्वपराङ्मुखम् ॥ ३ ॥

कुर्वीत नृपतिर्मित्रं धर्मार्थसुखसिद्धये ।

राज्यत्रैविध्यम्

आत्मायत्तो द्वयायत्तः सचिवायत्त इत्यपि ॥ ४ ॥

राज्ञामेवं त्रयो भेदा नीतिशास्त्रेषु किर्तिताः ।
आत्मायत्तो नृपः श्रेष्ठो द्वयायत्तस्तु मध्यमः ॥ ५ ॥

कनिष्ठः सचिवायत्त इति नीतिविदो विदुः ।
[2] तत्तत्कर्तृकराज्यानि कीर्त्यन्ते तदभिख्यया ॥ ६ ॥

सचिवायत्तराज्यम्

ममाधीनमिदं राज्यं राजा च वशगो मम ।
मया यत्क्रियते कार्यं तत्कार्यं केन लभ्यते ॥ ७ ॥

इत्यात्मगर्वेणाध्मातः सचिवो यत्र जल्पति ।
कनिष्ठं तस्य तद्राज्यं सचिवायत्तमुच्यते ॥ ८ ॥

उभयायत्तराज्यम्

विज्ञप्तं यन्मया कार्यमवश्यं मन्यते प्रभुः ।
इत्यारोप्य स्वयं साम्यं सचिवो यत्र भाषते ॥ ९ ॥

सुखासुखप्रदं चैतदुभयाधीनसिद्धिकम् ।
तद्राज्यमुभयायत्तं मध्यमं परिकीर्तितम् ॥ १० ॥

आत्मायत्तराज्यम्

प्रभोराज्ञां विना नाहं समर्थः कार्यसिद्धये ।
इति प्रीत्या नृपे भक्त्या सचिवो यत्र भाषते ॥ ११ ॥

[1] सम्मतम्—क. [2] तत्तत्कर्मैक—क.

[illegible]द्राज्यं भयापेतं शुभदं राज्यसिद्धिदम् ।
[illegible] स्थिरतरं सम्यगात्मायत्तं प्रकीर्तितम् ॥ १२ ॥

प्रभुलक्षणम्

[illegible]नुग्रहे निग्रहे च दाने चादानकर्मणि ।
[illegible]वृत्तौ च निवृत्तौ च ग्रहणे मोक्षणे तथा ॥ १३ ॥

[illegible] समर्थो वै राजा स्वाज्ञा चैव निरर्गला ।
[illegible]शक्त्या समायुक्तः स प्रभुः प्रभुरुच्यते ॥ १४ ॥

प्रभुशक्तिः

[illegible]रूपेण या शक्तिः सर्वेषां मूर्धनि स्थिता ।
[illegible]शक्तिर्हि सा ज्ञेया प्रभावमहितोदया ॥ १५ ॥

पञ्चाङ्गानि

[illegible]यः साधनोपायो विभागो देशकालयोः ।
[illegible]त्तेश्च प्रतीकारः सिद्धिर्मन्त्रेऽङ्गपञ्चकम् ॥ १६ ॥

[illegible]शुक्रमतेऽप्येते चाणक्यादिमते तथा ।
[illegible]त्तापविहीनश्च सानुबन्धः सुखोदयः ॥ १७ ॥

[illegible]श्चाविलम्बश्च पञ्चाङ्गो मन्त्र इष्यते ।
[illegible]भिर्भिद्यते मन्त्रो द्वाभ्यां मन्त्रो विनश्यति ॥ १८ ॥

[illegible]मना विहितो मन्त्रो ब्रह्मणापि न भिद्यते ।
[illegible]मेधाः सदारम्भाः पुण्यं पूर्वार्जितं यथा ॥ १९ ॥

मन्त्रकाले परिहरणीयाः

[illegible]मूक[1]जडान्धस्त्रीवृद्धबालशुकादिकान् ।
[illegible]गोचरतो देशात्तथा लोचनगोचरात् ॥ २० ॥

[illegible]येत्परतो यत्नान्मन्त्रकाले नरेश्वरः ।

[1] [illegible]—क.

मन्त्रालोचनोचितदेशकालौ

आरुह्य चोन्नतं स्थानं प्रासादं वा रहःस्थितम् ॥ २१ ॥

अरण्ये विजने वापि मन्त्रं कुर्यादलक्षितः ।
मध्याह्नकाले मन्त्रज्ञः कृताहारो गतक्लमः ॥ २२ ॥

रात्रावपरभागे वा गतनिद्रः सुखोत्थितः ।

मन्त्रयितव्यविषयाः

धर्ममर्थं च कामं च कृत्याकृत्यं बलाबलम् ॥ २३ ॥

रिपूणां निग्रहोद्योगमर्थानामार्जनोद्यमम् ।
भृत्यानां भरणं चैव प्रत्यूहानां प्रतिक्रियाम् ॥ २४ ॥

सन्मानं चैव मित्राणां पुत्राणां नयशिक्षणम् ।
शुद्धान्तवनितारक्षां शिक्षां च गजवाजिनाम् ॥ २५ ॥

मन्त्रिणां मन्त्रितं तद्वदमात्यानां विचेष्टितम् ।
रक्षणं च कुमाराणां सामन्तानां च शासनम् ॥ २६ ॥

रागारागौ च लोकानामात्मनश्च गुणागुणौ ।
आयं व्ययं च वित्तानां कोशस्यापि विवर्धनम् ॥ २७ ॥

दुष्टानां शमनं चैव शिष्टानां परिपालनम् ।
पूजनं सुरविप्राणां वर्णाश्रमविचारणम् ॥ २८ ॥

देवालयतटाकाश्वत्थकूपारामादिरक्षणम् ।
स्वदेहरक्षणार्थाय ग्रहाणां च बलाबलम् ॥ २९ ॥

दुर्गाणां रक्षणं सम्यक्परभूपालचेष्टितम् ।
वारणं तस्करादीनामात्मरक्षाविधिक्रमः ॥ ३० ॥

प्रकृतीनां च सद्भावं धान्यादीनां समार्घताम् ।
शान्तिकं पौष्टिकं कर्म नित्यं नैमित्तिकं तथा ॥ ३१ ॥

माननं बुद्धिवृद्धानां देशकालविमर्शनम् ।
चिन्तयेन्मन्त्रिभिः सार्धं स्वयं वा वसुधाधिपः ॥ ३२ ॥

आहूय मन्त्रिणः सर्वान् मन्त्रयेत पृथक्पृथक् ।
अभिप्रायं विदित्वैषां गुणदोषौ विचारयन् ॥ ३३ ॥

मन्त्रिभिर्मन्त्रिते मन्त्रे गुणदोषौ विचार्य च ।
किं कृतं करणीयं किं क्रियमाणं च किं मया ॥ ३४ ॥

किमु धार्यमधार्यं मे संचिन्त्यैवं मुहुर्मुहुः ।
बहुलाभं सुधन्यं च धर्मकीर्तिविवर्धनम् ॥ ३५ ॥

कार्यं विचार्य कर्तव्यं भूभुजा सुखमिच्छता ।
सममायव्ययौ यत्र व्ययो यत्राधिको भवेत् ॥ ३६ ॥

असाध्यं च सुखोपायैः कथंचित्तन्न मन्त्रयेत् ।
अधर्म्यं चायशस्यं च पश्चात्तापकरं च यत् ॥ ३७ ॥

दुर्लभं क्लेशबहुलं दुर्मन्त्रं तन्निवारयेत् ।

मन्त्रशक्तिः

कामात्क्रोधाद्भयादन्यैर्लोभ्यमानो न मुह्यति ॥ ३८ ॥

यया शक्तया युतः [1]कार्ये मन्त्रशक्तिस्तु सा स्मृता ।

उत्साहशक्तिः

यस्य स्यादुद्यमे युक्तं चित्तमुत्साहसंयुतम् ॥ ३९ ॥

उत्साहशक्तिः सा ज्ञेया नृपाणां शक्तिमिच्छताम् ।

नीतेरनेकरूपत्वम्

सत्यानृता च परुषा प्रियवादिनी च
हिंस्रा दयालुरपि चार्थपरा वदान्या ।
नित्यव्यया प्रचुरनित्यधनागमा च
वाराङ्गनेव नृपनीतिरनेकरूपा ॥ ४० ॥

---

[1] कार्यैर्मन्त्र—क.

जितेन्द्रियत्वस्य सम्पद्धेतुत्वम्

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं
गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।
गुणाधिके पुंसि जनोऽनुरज्यते
जनानुरागप्रभवा हि सम्पदः ॥ ४१ ॥

एवं भद्रमहीपालो ज्येष्ठभ्रातृतनूभुवे ।
राक्षामावश्यकीं तावद्राजनीतिमुपादिशत् ॥ ४२ ॥

ततः स्वल्पैरहोभिः प्राग्दृष्टवान् काशिकापतिम् ।
शिवं कैलासधामानं दिदृक्षुरिव निर्ययौ ॥ ४३ ॥

ततो राज्यं समासाद्य दोड्डसङ्कण्णनायकः ।
अनन्दयत्कुवलयं राजा रम्यकलानिधिः ॥ ४४ ॥

दोड्डसंकण्णनायकस्य जम्बूरदेशाधिपजयः

जातु जम्बूरदेशेशो विरुप्पण्णाभिधानवान् ।
प्रख्यातः सार्वभौमाय दातव्यां च करोपदाम् ॥ ४५ ॥

अदिशन्प्रतिकूलत्वमाचचारातिदर्पितः ।
तं निगृह्य बलात्कृत्वा हस्तेनैवानयत्प्रभोः ॥ ४६ ॥

सविधं सोऽपि संतुष्यन्नेवं वचनमब्रवीत् ।
एतादृक्शौर्यसंपन्नस्त्वमस्मत्सविधे वस ॥ ४७ ॥

निधेहि राज्यमनुजेऽप्यानायय कुटुम्बकम् ।
इत्याज्ञप्ते सविधगे याते कियदनेहसि ॥ ४८ ॥

तस्योदभवतां श्रेष्ठौ महिष्यां क्रमशः सुतौ ।

रामराजवेङ्कटप्पनायकयोर्जननम्

एकस्य रामराजाख्या रचिताऽसीत्परस्य तु ॥ ४९ ॥

विनिर्मिता वेङ्कटप्पनायकाख्या तयोर्द्वयोः ।
सार्वभौमस्तदा स्वीयनामाङ्कनमवेक्ष्य सः ॥ ५० ॥

होळेहोन्नूरु मासूरु बेलीमल्लूरुदेशकान् ।
दत्वोपभोग्यानथ तं प्राहिणोत्स्वपुरं प्रति ॥ ५१ ॥

स च प्राप्यानुजाभ्याशं तेन साकमवर्तत ।
अनन्तरं पराङ्गेषु सार्वभौमविरोधिषु ॥ ५२ ॥

पुनरेवं समानाय्य मेलयित्वाऽनुजेन तम् ।
नाम्ना विट्ठलराजेन यापयामास तान् प्रति ॥ ५३ ॥

ततस्तान् वैरिणो राजा गोवादेशनिवासिनः ।
पराभवत्सार्वभौमोऽनुजेन सह संगतः ॥ ५४ ॥

ततो गोवापुराधीशं स्वस्मै जित्वाऽर्पयत्यपि ।
अस्मिन् प्रमुदितः प्रादान्महादेवपुरस्थलम् ॥ ५५ ॥

अनन्तरं प्राप्य राज्यं यातो निजपुरीं प्रति ।
अनुजेन समं कञ्चित्कालं सुखमवर्तत ॥ ५६ ॥

सङ्कण्णनायकतीर्थयात्रा

ततः कदाचित्पुण्यानां क्षेत्राणां तत्र वर्तिनाम् ।
लिङ्गानामपि तीर्थानामवलोकनकाङ्क्षया ॥ ५७ ॥

शकुनानि पुरस्कृत्य ततः शुभफलानि सः ।
प्रययौ प्रथमं तावत्ककुभं सेतुचिह्निताम् ॥ ५८ ॥

इति श्रीशिवतत्त्वरत्नाकरे पञ्चमकल्लोले शक्तित्रयदोड्डसङ्कण्णनायक-
वृत्तान्तवर्णनं नाम सप्तमस्तरङ्गः

अथाष्टमस्तरङ्गः

शकुनानि समालोच्य स्वयं सङ्कण्णनायकः ।
निर्ययौ तीर्थयात्रार्थमिति स्वामिन्निरूपितम् ॥ १ ॥

शकुनानि पुनः कानि कानि तेषु फलान्यपि ।
एतन्मह्यं समाचक्ष्व सर्वविद्याविशारद ! ॥ २ ॥
श्रृणु नन्दन ! यत्पृष्टं संक्षिप्य विवृणोमि तत् ।

शुभाशुभशकुनानि

शुभाशुभानां कार्याणामासन्नानां भविष्यताम् ॥ ३ ॥
सूचकान्येव सर्वाणि शकुनानि विदुर्बुधाः ।
आकारगोचराण्येषां शकुनानां तु कानिचित् ॥ ४ ॥
रुतानि कानिचित्तानि कीर्त्यन्तेऽत्र यथातथा ।

वातफलम्

अनुलोमो वहन् वायुः सुगन्धिः शीतलो मृदुः ॥ ५ ॥
सिद्धये यास्यतः प्रोक्तो विलोमोऽनिष्टदः स्मृतः ।

पादाङ्गुलिस्खलनफलम्

स्खलनाद्दक्षिणस्याङ्घ्रेर्ज्येष्ठाद्यङ्गुलिभिः क्रमात् ॥ ६ ॥
वसु वस्त्रं विरोधं च कलहं हानिमश्नुते ।
वामस्य तद्वन्नैष्फल्यं कलहं मैत्रमीप्सितम् ॥ ७ ॥
सौख्यं च लभते मर्त्यो यात्रायां नात्र संशयः ।

सृगाल-क्षुत-गौलिकानां फलम्

*तैलजामरसंभूय, भूपतिर्गजमारथ ॥ ८ ॥
सभापतिर्गजो मूर्ख, पतंगदमरासभाः ।
दाशीरथोभयत्यागी, रथभूकांतगर्दभ ॥ ९ ॥
गजमूर्खसभायाति, भानुवारादिषु क्रमात् ।
मृत्युर्वधः श्रियश्चैव सुवार्ता विजयः शुभम् ॥ १० ॥
संतापः कलहश्चैव सृगालक्षुतगौलिकाः ।

भानुवासरे	वायव्या	दक्षिणा	ऐशानी	पश्चिमा	आग्नेयी	उत्तरा	नैर्ऋत्या	पूर्वा
सोमवासरे	भू ४ नैर्ऋत्या	प १ पूर्वा	ति ६ वायव्या	गं ३ दक्षिणा	ज ८ ऐशानी	मा ५ पश्चिमा	र २ आग्नेयी	थ ७ उत्तरा
मङ्गलवासरे	स ७ उत्तरा	भा ४ नैर्ऋत्या	प १ पूर्वा	ति ६ वायव्या	गं ३ दक्षिणा	जो ८ ऐशानी	मू ५ पश्चिमा	खं २ आग्नेयी
बुधवासरे	प १ पूर्वा	तं ६ वायव्या	ग ३ दक्षिणा	द ८ ऐशानी	म ५ पश्चिमा	रा २ आग्नेयी	स ७ उत्तरा	भा ४ नैर्ऋत्या
गुरुवासरे	दा ८ ऐशानी	शी ५ पश्चिमा	र २ आग्नेयी	थो ७ उत्तरा	भ ४ नैर्ऋत्या	य १ पूर्वा	त्या ६ वायव्या	गी ३ दक्षिणा
शुक्रवासरे	र २ आग्नेयी	थ ७ उत्तरा	भू ४ नैर्ऋत्या	का १ पूर्वा	न्त ६ वायव्या	ग ३ दक्षिणा	दं ८ ऐशानी	म ५ पश्चिमा
शनिवासरे	ग ३ दक्षिणा	ज ८ ऐशानी	मू ५ पश्चिमा	खं २ आग्नेयी	स ७ उत्तरा	भा ४ नैर्ऋत्या	या १ पूर्वा	ति ६ वायव्या
फलानि	मृत्युः	वधः	श्रीः	सुवार्ता	विजयः	शुभं	सन्तापः	कलहः

प्रकारान्तरेण सृगालादीनां फलम्

प्रागाद्यास्तु विदिग्भेदाद्दिशः सर्वास्तु षोडश ॥ ११ ॥

एकैकदिशि यामार्धं दिवारात्रं चरेद्रविः ।
रव्यादिक्षुतपर्यन्तं प्रादक्षिण्यक्रमेण तु ॥ १२ ॥

भीतिर्मरणवार्ता च शत्रोरभ्यागमस्तथा ।
स्त्रीप्राप्तिः कलहश्चैव उपायनसमागमम् ॥ १३ ॥

चोराभ्यागमनं पुष्पं ताम्बूलं चित्तविभ्रमः ।
पत्रिका सुन्दरीप्राप्तिः इष्टाप्तिः सौख्यभोजनम् ॥ १४ ॥

सर्पदंशं च संतोषं सृगालक्षुतगौलिकाः ।

क्षुतफलम्

अशोभनं क्षुतं विन्द्यान्मृतयोगोऽभ्युदीरितम् ॥ १५ ॥

बलात्तु निष्फलं बालवृद्धपीनसिकैरपि ।
निरर्थकं पुरः प्रोक्तमनर्थं दक्षिणे तथा ॥ १६ ॥

पृष्ठतः कार्यलाभाय क्षुतं क्षेमाय वामतः ।
भेषजे वाहनारोहे आसने शयनेऽशने ॥ १७ ॥

विद्यारम्भे बीजवापे क्षुतं शुभकरं मतम् ।

गौलीस्वरफलम्

अर्चितायां वदेद्गौल्याः फलानि स्वरसङ्ख्यया ॥ १८ ॥

(सि? वृ)द्धिर्लाभश्च दुःखं च भयलाभा(धि? भि)वृद्धयः
मरणं राजसन्मानो बन्धूनां दर्शनं तथा ॥ १९ ॥

इष्टसिद्धिरनिष्टाप्तिः फलानि द्वादश स्वरे ।
यात्रायामुदये पुण्ये पुण्यारूढे तथैव च ॥ २० ॥

प्रथमे दक्षिणा पश्चात्सव्या शोभनमादिशेत् ।
पापोदये तथारूढे दक्षिणा पूर्वमुत्तरा ॥ २१ ॥

सव्या निष्फलतां ब्रूते गतिः स्याद्गतिमात्रताम् ।
उदयारूढयोर्गौली पुण्यतां याति सर्वदा ॥ २२ ॥

शुभदा पापसंयोगादशुभं यातुरादिशेत् ।
यात्रार्थं गौलिका पृष्टा शुभारूढे शुभोदये ॥ २३ ॥

दक्षिणा शुभदा यात्रा ते तत्स्यादिति ध्रुवम् ।
सर्वस्य पापयोगेन यातुः स्यात्तद्विपर्ययः ॥ २४ ॥

सव्या च शुभदा गौली शुभारूढे शुभोदये ।
सपापे यदि सव्यास्या ब्रूते यानं ततोऽधिकम् ॥ २५ ॥

विमाने गोपुरद्वारे विप्रराजगृहेषु च ।
वृक्षे क्षीरिणि वा पुष्पैः फलैर्वा पल्लवैर्युते ॥ २६ ॥

सभायां वा स्थिता गौली सद्यः शुभफलप्रदा ।
वृक्षे च कण्टकैर्युक्ते चाक्षवृक्षे विषद्रुमे ॥ २७ ॥

शुष्के जग्धोदरे वापि करञ्जे खदिरेऽपि वा ।
यदि वक्ति स्थिता गौली चिरेणाल्पफलप्रदा ॥ २८ ॥

श्वानागमनादिफलम्

श्वेतरक्तापीतनीलाः श्वानश्चित्रा अपि क्रमात् ।
ब्रह्मक्षत्रियविट्छूद्रसर्वसङ्करजातिजाः ॥ २९ ॥

योषिद्व्याधितवृद्धेषु बालक्लीबालसेषु च ।
निष्फलं श्वसु निर्दिष्टं व्यङ्गेषु फलमन्यतः ॥ ३० ॥

प्रयाणकालमुद्दिश्य विप्रश्वा सव्यतो व्रजेत् ।
चिन्त्यमाना तु या सिद्धिः दीर्घकालेन सा भवेत् ॥ ३१ ॥

यत्कार्यं मनसा ध्यायेद्वणिक्श्वा सव्यतो व्रजेत् ।
सद्य एव तु तत्कार्यं प्रसिध्येन्नात्र संशयः ॥ ३२ ॥

यत्कार्यं मनसा ध्यायेच्छूद्रश्वा सव्यतो व्रजेत् ।
चिन्त्यमानं तु तत्कार्यमविघ्नाज्जायते ध्रुवम् ॥ ३३ ॥

यदि गच्छन् दिशं वीक्ष्य पादेन धरणीं लिखेत् ।
कर्णस्फोटं तथा कुर्यात्सर्वकार्यविनाशनम् ॥ ३४ ॥

पृष्ठतो विरुतं कृत्वा लाङ्गूलं खादते पुनः ।
त्वरितं पुरतः शेते कलहं तत्र निर्दिशेत् ॥ ३५ ॥

तृणेषु चैव काष्ठेषु यदि मूत्रं स्रवन् स्पृशेत् ।
यात्रायां प्राप्यते शीघ्रमर्थहानिस्तथैव च ॥ ३६ ॥

रज्जुचर्म तृणं गृह्णन् द्रावितो यदि दक्षिणम् ।
वामपादे स्पृशेद्भूमिं पाददुःखं भवेत्तदा ॥ ३७ ॥

संमार्जनीं च कार्पासं शणकं शूर्पकं कशाम् ।
गृहीत्वा सम्मुखोऽभ्येति तद्गृहं पूर्यते धनैः ॥ ३८ ॥

वसुन्धरायाः कमपि प्रदेशं
मूर्ध्ना स्पृशेद्यद्यवलोकते च ।
ध्रुवं तथा तत्र महानिधान-
मस्तीति सिद्धैः कथितं रहस्यम् ॥ ३९ ॥

ज्वलितादि दिग्दर्शनफलम्

अष्टदिशो रवियोगाज्ज्वलिता धूमान्विता च्छाया ।
सजला कर्दमधाढ्या भस्मितदग्धे परिज्ञेयाः ॥ ४० ॥

[1] प्रत्येकमेकः सततं सुमेरोः
प्रदक्षिणाभ्यागमनक्रमेण ।
दिवारजन्योः प्रहराष्टकेन
प्रतापयत्युष्णकरो दिशोऽष्टौ ॥ ४१ ॥

दिशि ज्वलन्त्यां मरणं प्रदिष्टं
धूमान्वितायां सकलार्थनाशः ।
छायाजलाकर्दमितासु दिक्षु
जयो धरित्र्यां कथितोऽर्थलाभः ॥ ४२ ॥

---

[1] प्रत्येकमेकः पतनं सुमेरोः—क.

स्याद्भस्मितायां न भयं न हानि-
रङ्गारितायां स्वजनक्षयः स्यात् ।

शिवारुतफलम्

रात्रौ शिवायाः स्वरजप्रभावो
यथा भवेदह्न्यपि तद्विधः स्यात् ॥ ४३ ॥

अतीव सौख्यशुभदा याम्यां निशि भवेच्छिवा ।
पूर्वस्यां तत्पुरोऽध्यक्षमन्यं कुर्यादहर्मुखे ॥ ४४ ॥

आस्ते शिवा पश्चिमायां परचक्रभयाय सा ।
शुभा कुबेरदिश्यास्ते ग्रामान्ते शून्यकारिणी ॥ ४५ ॥

अश्वमध्ये कृतरवा शिवा युद्धप्रपञ्चकृत् ।
शिवा सप्तस्वरा ग्राह्या बहुशब्दा तु निष्फला ॥ ४६ ॥

धनं मित्रं प्रियं भोगं सुखं राज्यं जयं क्रमात् ।
एकादौ सप्तपर्यन्ते शब्दे शान्तदिशाफलम् ॥ ४७ ॥

रुजं शोकं भयं हानिं चौर्यं वह्निं मृतिं क्रमात् ।
कुर्वन्त्येकादिसप्तान्ता दीप्तदिक्षु शिवारवाः ॥ ४८ ॥

दिवा त्रीनथ वा पञ्च सप्त वा कुरुते स्वरान् ।
फेफे ह्रूह्रू भूभूश्चैव हावुहावु हहस्तथा ॥ ४९ ॥

एतान् पञ्च स्वरान् ब्रूते सर्वदिक्सङ्गता शिवा ।
फेफे नगरनाशाय ह्रूह्रूसर्वशुभप्रदा ॥ ५० ॥

भूभूश्च विपदं ब्रूते हावुहावु महाभयम् ।
हहश्च नृपनाशाय मिश्रे मिश्रफलं भवेत् ॥ ५१ ॥

पुरासन्ने स्वरे शीघ्रं फलं दूरे चिरेण च ।
एवं शिवारुतफलं क्रमेण परिकीर्तयेत् ॥ ५२ ॥

काकरुतफलम्

पृष्ठे पुरो वा नवगोमयस्थो
वटादिषु क्षीरतरुष्वपीह ।

स्थितो रुवन् भोजनपानमिष्टं
विष्ठां प्रकुर्वन् वितरत्यवश्यम् ॥ ५३ ॥

अन्नादिवर्चः फलपुष्पमांस-
मत्स्यादिभिः पूर्णमुखस्तथैव ।
[1] स्वदृष्टमात्रोऽभिमतार्थसिध्यै
मृष्टान्नभोज्याय सदैव काकः ॥ ५४ ॥

गोपृष्ठदग्धद्रुमगोमयेषु
तुण्डं निघर्षन्नवलोकितश्चेत् ।
स्वाहारमन्यस्य मुखे ददानो
ददाति भोज्यं बलिभुग्विचित्रम् ॥ ५५ ॥

क्रांक्रामिति क्षेमविधौ विरावः
कीं कीमितीष्टाशनपानहेतुः ।
करोति कुंकूमिति चार्थलाभं
कें केंध्वनिः काञ्चनलाभमाह ॥ ५६ ॥

यत्कायकायेति पुरः प्रदिष्टं
शब्दद्वयं स्यान्महते फलाय ।
कामित्ययं वाहनमासनं च
ददाति हर्षं परमं विरावः ॥ ५७ ॥

गोपुच्छवल्मीककृतास्पदश्च
काको भवेत्सर्पभयस्य हेतुः ।
वल्लीवरत्राकचशुष्ककाष्ठ-
चर्मास्थिजीर्णाम्बरवल्कलानि ॥ ५८ ॥

अङ्गाररक्षोल्मुकखर्पराणि
दशन्मुखेनातिभयाय काकः ।
अत्रस्ता निजपक्षैस्तुण्डविघातैर्जनानभिभवन्तः ।
कुर्वन्ति शत्रुवृद्धिं निशि विरुवन्तः समस्तजननाशम् ॥ ५९ ॥

---

[1] स्यादृष्ट–मु.

शीर्षे नरस्योपविष्टः काको मृत्याद्यनर्थदः ।
स्थितो जनापवादं वा शोकं वा कुरुते स्त्रियः ॥ ६० ॥

क्रीं क्रीमितीष्टार्थविनाशनाय
ज्वलज्ज्वलेत्यग्निभयाय शब्दः ।
क्रोंक्रोमितीदं शुभलाभकारि
कुंकुंनिनादः प्रियसङ्गमाय ॥ ६१ ॥

स्यात्कलिः करकरध्वनौ नृणां
जायते कणकणध्वनौ ज्वरः ।
आव्रजेत्कुलुकुलुध्वनौ प्रियं
स्वोदनं [1] कुट्टकुट्टध्वनौ भवेत् ॥ ६२ ॥

यः स्नाति [2] धूल्याम्बु विलोक्य रौति
वृष्टिं सदा शंसति वायसोऽसौ ।
[3] जलस्थलस्थानविपर्ययेण
वर्षासु वृष्टेर्भयमन्यथा तु ॥ ६३ ॥

काकस्य वचनं श्रुत्वा पादच्छायां प्रकल्पयेत् ।
त्रयोदशसमायुक्तं षड्भिर्भागं समाहरेत् ॥ ६४ ॥

रोगं लाभं तथाऽध्वानं भोजनं च धनागमम् ।
[4] निश्शेषं मरणं यान्ति सत्यमाह पराशरः ॥ ६५ ॥

घूकशब्दफलम्

रात्रौ गृहस्योपरि भाषमाणो
दुःखाय घूकः सुतमृत्यवे च ।
गृहस्थनाशाय च सप्तरात्रं
नाशाय राज्ञो द्विगुणानुबन्धी ॥ ६६ ॥

---

[1] कटकटध्वनौ–क. [2] धूल्यां भुवि लोक्य–क. [3] जलस्थले स्थान–क.
[4] निश्शेषे मरणं प्रोक्तं–क.

ऽयहं गृहद्वारि [1]रुदत्युलूके
हरन्ति चोरा द्रविणं प्रसह्य ।
तस्मिन् प्रदेशे निशि माषयुक्त-
स्तद्दोषनाशाय बलिः प्रदेयः ॥ ६७ ॥

सन्ध्याकाले रुदन् भूमौ [2]प्रवेशे वेश्मनोऽथ वा ।
दृष्टो रोगप्रदो घूकः सोऽप्यार्तानां भयावहः ॥ ६८ ॥

घूघूशब्दः सदा शान्तो गुरुर्लुग्लुश्च तादृशः ।
अन्ये शब्दास्तु घूकानां निन्दिताः सर्वदाऽशुभाः ॥ ६९ ॥

शान्तायां दिशि वृक्षेषु ग्रामाद्दूरेषु शब्दतः ।
घूकः स्यात्सर्वलोकानामृद्धिसिद्धिसुखार्थकृत् ॥ ७० ॥

अङ्गस्पन्दफलम्

शिरसः स्पन्दने राज्यं स्थानलाभो ललाटके ।
भ्रूमध्ये धनलाभश्च भ्रुवः स्पन्देऽङ्गनागमः ॥ ७१ ॥

नासिकायां सुगन्धाप्तिर्दक्षाक्ष्यादौ सुदर्शनम् ।
मध्योपरि सुखावाप्तिर्नेत्रान्ते दुःखसंक्षयः ॥ ७२ ॥

नेत्रान्तेऽप्यधरे हानिर्मध्ये दृशि तु रोदनम् ।
नेत्रादावधरे युद्धं वामनेत्रादिके भयम् ॥ ७३ ॥

वाममध्योपरि भयं वामान्ते धनसम्पदः ।
अधोभागे रोदनं च अधोमध्ये दुरिष्टकृत् ॥ ७४ ॥

वामाधरादौ सर्वार्थहानिः स्त्रीणां विपर्ययः ।
उत्तरोष्ठे चातिभूमिरधरोष्ठे च बाधनम् ॥ ७५ ॥

मङ्गलश्रवणं दक्षकर्णस्पन्दे सदा नृणाम् ।
वामे च दुष्टवार्ता च कण्ठे विभवविच्युतिः ॥ ७६ ॥

बहिर्ग्रीवास्पन्दने तु निधनं नृपतेर्भयम् ।
भुजयोर्दक्षिणस्पन्दे [3]पुत्रालिङ्गनशोभनम् ॥ ७७ ॥

[1] रवत्युलूको–क. [2] प्रदेशे–क. [3] पित्रालिङ्गन–क.

मणिबन्धस्पन्दने तु भूषणं सुपराक्रमः ।
दक्षहस्ततलेऽर्थाप्तिरङ्गुल्यामतिशोभनम् ॥ ७८ ॥

वामाङ्गस्पन्दने रोगो दुःखालिङ्गन[1]कङ्कुजे ।
मणिबन्धे सर्वहानिस्तापो हस्ततलेऽपि च ॥ ७९ ॥

दक्षहस्तस्पन्दनेऽपि जघनेऽपि सुवासनम् ।
कटिस्पन्दे स्वर्णरौप्यपुत्रप्राप्तिसुखोद्भवः ॥ ८० ॥

वामपार्श्वेऽङ्गनाप्राप्तिर्जघने शिशुसंक्षयः ।
जङ्घोरुस्पन्दने डोलावाहनछत्रसम्पदः ॥ ८१ ॥

कुक्षिस्पन्दे धान्यलब्धिर्नाभिस्पन्दे सुभोजनम् ।
स्तनस्पन्दे सन्ततिश्च हृदः स्पन्दे महोन्नतिः ॥ ८२ ॥

गुह्यस्पन्दे महाभोगो गुदस्पन्देऽङ्गनाम्रृतिः ।
जानूरुजघनस्पन्दे कृषिधान्यपरिक्षयः ॥ ८३ ॥

वामगुल्फे वातरोगो व्रणरोगोऽथ वा भवेत् ।
पादस्पन्दे महाध्वा च पृष्ठस्पन्दे युधि क्षतिः ॥ ८४ ॥

रोगी चैव भवेत् स्त्रीणां दर्शने भोजने तथा ।
अङ्गानां स्पन्दनं यत्तन्निष्फलं परिकीर्तितम् ॥ ८५ ॥

दक्षिणाङ्गेषु यत्पुंसां फलं तावत्प्रकीर्तितम् ।
वामाङ्गस्पन्दने स्त्रीणां तत्फलं प्रवदेत्सुधीः ॥ ८६ ॥

सृगालादि दर्शनफलम्

सृगालनकुलव्याघ्रचकोरोलूकपक्षिणाम् ।
दक्षिणे दर्शनं श्रेष्ठं प्रस्थाने वामतोऽन्यथा ॥ ८७ ॥

खमृगाजखरध्वांक्षरुरूणां गवयस्य च ।
वामे चालोकनं शस्तं प्रयाणे दक्षिणेऽन्यथा ॥ ८८ ॥

[1] कङ्कुनेत्र–क.

प्रस्थाने दक्षिणे लाभं लाभं वामे च वञ्जुलः ।
प्रवेशे व्यत्ययाद्भूते मयूरश्चेदतोऽन्यथा ॥ ८९ ॥

सामान्यतस्तत्तत्पक्षिरुतश्रवणफलम्

मार्गस्योभयतः स्थित्वा रुवतः पक्षिणौ यदा ।
तोरणस्थौ विजानीयान्माङ्गल्यफलसूचकौ ॥ ९० ॥

प्रदक्षिणं परिक्रम्य फलवृक्षं समाश्रितः ।
लाभं ब्रूतेऽन्यथा हानिं वञ्जुलो वायसोऽपि वा ॥ ९१ ॥

आश्रित्य कण्टकतरुं प्रत्यर्कमवलोकयन् ।
क्रूरं [1]रुवन भयं ब्रूते स्वर्णचञ्चुश्च वायसः ॥ ९२ ॥

वेश्म सेनासमूहं वा लङ्घयन् वञ्जुलो रुवन् ।
कलहं वा मृतिं भ्रान्तिं तत्रावेदयति स्फुटम् ॥ ९३ ॥

पूर्वाह्णे चर्वफरडौ सिद्धिं वामेन शंसतः ।
दक्षिणेनापराह्णे तु व्यत्यासेनाशुभं तथा ॥ ९४ ॥

लाभाय पिङ्गलो रौति दक्षिणेन न संशयः ।
सव्येन चान्यथा नित्यं वदेच्छकुनकोविदः ॥ ९५ ॥

कृकलासहारीतपतनफलम्

कृकलासः पुरो यस्य भूमौ पतति विह्वलः ।
तन्नामाक्षरमासेषु तस्य हानिं मृतिं वदेत् ॥ ९६ ॥

यस्यां हरिति हारीतः प्रस्थाने दृश्यते पुरः ।
षण्मासाभ्यन्तरे नाशं तत्र तस्या दिशो विदुः ॥ ९७ ॥

विप्रादिदर्शनफलम्

सुशीलं श्रोत्रियं शान्तं प्रसन्नं प्रियदर्शनम् ।
सर्वज्ञं सुहृदं चापि बान्धवं वा धनुर्धरम् ॥ ९८ ॥

[1] रुदन्-क.

प्रजावतीं तथा रम्यां दर्शनीयां पतिव्रताम् ।
भूषितां वीरसूं वेश्यां कन्यामन्नं च तण्डुलम् ॥ ९९ ॥

पुष्पं फलं वृषं धेनुं चन्दनं समिधः कुशान् ।
दूर्वां च चामरं सर्पिः शवं तूर्याणि दर्पणम् ॥ १०० ॥

पूर्णकुम्भं ध्वजं छत्रं मत्स्यं मांसं सुरां दधि ।
निघातं मूलजातं च पावकं ज्वलितं गजम् ॥ १०१ ॥

राजानं तुरगं शङ्खं चक्रवाकं च सारसम् ।
हंसं शिखण्डिनं मुस्तां ताम्रमाभरणानि च ॥ १०२ ॥

कनकं शयनं मालां रूप्यं रत्नानि काञ्चनम् ।
धान्यानि चेति प्रस्थाने पुरस्तात्पश्यतः शुभम् ॥ १०३ ॥

क्लीबं मूकं च बधिरं व्रतिनं विकृताकृतिम् ।
ब्रह्मद्विषं परिव्राजं जाल्मं जालोपजीविनम् ॥ १०४ ॥

जातिभ्रष्टं व्रतभ्रष्टं बर्बरं ब्रह्मचारिणम् ।
कुणिनं सौनिकं क्रूरं विकलं व्याधिपीडितम् ॥ १०५ ॥

दण्डिनं मुण्डिनं वापि मुक्तकेशान् दिगम्बरान् ।
विधवां पुष्पितां वन्ध्यां विरक्तां भिक्षुकीं तथा ॥ १०६ ॥

दीनां क्षीणस्तनीं मत्तां मातङ्गीं छिन्ननासिकाम् ।
तैलं मधु पयः पक्वं पिण्याकं फाणितं कुथम् ॥ १०७ ॥

कन्थां निचोलमुद्गारं लोहं च क्षतजं वसाम् ।
कांस्यं कार्षापणं सीसमयस्तक्रं च काञ्जिकम् ॥ १०८ ॥

मार्जारं मार्जनीं रज्जुमङ्गारभसिते तुषम् ।
केशास्थिचर्मकार्पासशूर्पकूर्पासखर्परान् ॥ १०९ ॥

उलूकं महिषं गृध्रं श्वानं शाखामृगं बकम् ।
ऋक्षं खरं तरक्षुं च गर्दभं मेषमेलकम् ॥ ११० ॥

गोधां च जम्बुकं काष्ठमूषरं खञ्जरीटकम् ।
विष्ठां कुष्ठं च पाषाणं पुलाकं मलिनाम्बरम् ॥ १११ ॥

रिक्तान्यपि च पात्राणि प्रस्थाने कुर्वतेऽशुभम् ।
शुभाशुभेष्वनुक्तं यन्निमित्तेष्विह लक्षणैः ॥ ११२ ॥

साधारणमिति ज्ञेयं निमित्तं तत्त्वदर्शिभिः ।
एवं शुभाशुभफलप्रदानि शकुनानि तु ॥ ११३ ॥

अङ्गचेष्टितशब्दाभ्यामुक्तानि बहुधाऽधुना ।
एतेषु शुभदायीनि शकुनानि विलोकयन् ॥ ११४ ॥

सङ्कण्णनायको ज्यायान् ककुभं सेतुचिह्निताम् ।
उद्दिश्य प्रथमं यानमकरोदतिसादरः ॥ ११५ ॥

तत्रत्यतीर्थक्षेत्राणां देवानां च दिदृक्षया ।

इति श्रीशिवतत्त्वरत्नाकरे पञ्चमकल्लोले शकुनफलकथनं नाम अष्टमस्तरङ्गः

अथ नवमस्तरङ्गः

गत्वाऽसौ नृपतिः कुत्र किं किं रचितवानिदम् ।
मह्यं ब्रूहि गुरो ! तस्य श्रवणे कौतुकं महत् ॥ १ ॥

पुत्र ! ते तत्समासेन वर्णयाम्यद्भुतं शृणु ।
यस्य संश्रवणे नृणां हृदयं विस्मयास्पदम् ॥ २ ॥

रामेश्वरादिलिङ्गानि नानाक्षेत्राणि तत्र च ।
दृष्ट्वा स्नात्वा च तीर्थेषु तत्रत्येषु च सादरम् ॥ ३ ॥

दक्षिणां दिशमुन्मुच्य जगाहे दिशमुत्तराम् ।
दृष्ट्वा तत्रापि लिङ्गानि क्षेत्रतीर्थानि भूरिशः ॥ ४ ॥

क्रमात्समासदत्काशीं भवाशीविषबार्हिणीम् ।
गङ्गां निजपयोबिन्दुसङ्गापहृतदुष्कृताम् ॥ ५ ॥

विश्वेशं चापि विश्वेशं यतः प्रापुः सुरासुराः ।
प्राप्यावगाह्य बहुधा संपूज्यापि क्रमेण तान् ॥ ६ ॥

निर्गत्य च ततो नीलकण्ठनेपालमाश्रितः ।
केदारेशं ततो दृष्ट्वा प्राप्तः काश्मीरमण्डलम् ॥ ७ ॥

कुरुक्षेत्रं ततोऽपश्यत्क्रमेणैव ततः परम् ।

सङ्कण्णनायकस्य डिल्लीगमनम्

डिल्लीनामकमेतर्हि प्रागिन्द्रप्रस्थसंज्ञिकम् ॥ ८ ॥

नगरं प्रेक्ष्य तस्यान्तः प्रवेशाय कृतस्पृहः ।
व्रजन्नसिं द्वारि बद्धमद्राक्षीदेकमग्रतः ॥ ९ ॥

अपृच्छच्च प्रतीहारान् किमेतदिति कौतुकी ।
अयमङ्कुशखानेन शस्त्राशस्त्रिविधौ पटुः ॥ १० ॥

मया समं योद्धुकामो गृह्णात्विति निवेशितः ।
श्रुत्वेति वचनं तेषां स्मृत्वा पूर्वतनीं कथाम् ॥ ११ ॥

कौरवप्रेरितो मात्स्यनगरे मल्लतल्लजः ।
बद्ध्वा द्वारि गदां योद्धुं भीमेनासीन्निषूदितः ॥ १२ ॥

मया निषूदनीयोऽयमिति निर्धारयन् हृदि ।
असिमानाययामास बद्धं तमनुयायिना ॥ १३ ॥

श्रुत्वा सोऽङ्कुशखानोऽपि प्रतिहारमुखोक्तितः ।
तत्र प्रवृत्तं वृत्तान्तं सर्वमेवं न्यवेदयत् ॥ १४ ॥

डिल्लीश्वराय सोऽप्येनमाकार्य नृपमादिशत् ।
शस्त्राशस्त्रिरणं कर्तुं सह तेनासिमप्यदात् ॥ १५ ॥

अथ स्वभुजशक्त्याऽसीन् दत्तान्नव दशापि च ।
क्रमात्कम्पेन संछिन्नान् दृष्ट्वा विस्मितमानसे ॥ १६ ॥

डिल्लीश्वरे निजं रामेश्वरलिङ्गप्रसादतः ।
संप्राप्तं लक्षणैर्युक्तं खड्गं हस्तेन सोऽग्रहीत् ॥ १७ ॥

ततो बहुप्रकाराणि मण्डलानि प्रदर्शयन् ।
असौ वीरः प्रवीराणां दर्शयन् हस्तलाघवम् ॥ १८ ॥

निखायोरस्याचकर्ष कृपाणं प्रतियोधिनः ।
कृपाणस्यातितैक्ष्ण्येन लाघवेन करस्य च ॥ १९ ॥

खण्डितोऽपि द्विधा तिष्ठन् यथापूर्वमदृश्यत ।
सुलक्षणत्वात्खड्गस्य तस्य तत्र भ्रमादपि ॥ २० ॥

विजितस्तेन वीरेण प्रतियोधी दुरासदः ।

खड्गलक्षणानि

लक्षणानि पुनः कानि गुरो ! तानि निरूपय ॥ २१ ॥

यैर्लभ्यते रणाग्रेषु जयलक्ष्मीरनर्गला ।
नन्दनाकर्णय स्वैरं कथयामि तवेप्सितम् ॥ २२ ॥

प्रमाणदोषरेखाश्च जातिं देशांश्च देवताः ।
ज्ञात्वैव खड्गमादद्यादायुःसौभाग्यवृद्धये ॥ २३ ॥

पञ्चाशदङ्गुलं श्रेष्ठं चत्वारिंशच्च मध्यमम् ।
षट्त्रिंशद्भिः कनिष्ठं स्यात्वाङ्गुष्ठोदरनामकम् ॥ २४ ॥

खड्गदोषास्तत्फलं च

स्फुटितं पिटकं विद्धं भग्नरेखं [1]त्वचोत्थितम् ।
जलमार्गं जलद्रावि सिध्मलं वक्रधारकम् ॥ २५ ॥

इति दोषाः समाख्याताः फलं तेषां क्रमाद्ब्रुवे ।
स्फुटितेन भवेन्मृत्युः पिटको गोत्रघातकः ॥ २६ ॥

विद्धाद्दारिद्र्यमाप्नोति भग्नात्कीर्तिर्विनश्यति ।
जलमार्गाद्भवेद्भङ्गो जलद्रावी भयावहः ॥ २७ ॥

सिध्मले कुष्ठदारिद्र्यं वक्रधारो द्युतिं हरेत् ।

खड्गस्य शुभचिह्नानि तत्फलानि च

प्राकारशङ्खचक्राणि तोरणं चामरं ध्वजम् ॥ २८ ॥

[1] अस्य फलं नोक्तम् .

मत्स्यकूर्मादिमालाङ्कं शोभनं खड्गमीदृशम् ।
लिङ्गं सपीठं दृश्येत यस्मिन् खड्गे सुनिर्मले ॥ २९ ॥

तं खड्गं धारयेद्राजा आयुरारोग्यकारकम् ।
प्राकारो दृश्यते यत्र गरुडश्च सुनिर्मलः ॥ ३० ॥

तं खड्गं धारयेद्राजा विषवज्रभयापहम् ।
हंससारसभेरुण्डचक्रवाककपिञ्जलाः ॥ ३१ ॥

दृश्यन्ते यस्य खड्गे तु तस्य श्रीर्विजयोभवेत् ।

खड्गलोहभेदाः

एरण्डबीजसच्छायः पिशाचलिपिसन्निभः ॥ ३२ ॥

केतकीफलसङ्काशः [1]शम्भुप्राकार ईदृशः ।
तरुणीकेशसङ्काशं प्राकारैर्दृश्यसूक्ष्मकैः ॥ ३३ ॥

पञ्जरं नाम तल्लोहं जाङ्गले तु समुद्भवम् ।
लिङ्गं सपीठं दृश्येत प्राकारो दृश्यसूक्ष्मकः ॥ ३४ ॥

स्थूलदीर्घश्च मध्ये तु बहुवर्णतिलांशकैः ।
अनूपदेशजं लोहं सुकृष्णं कृष्णपञ्जरम् ॥ ३५ ॥

प्राकारैः कुण्डलाकारैर्यद्वा खण्डेन्दुसन्निभैः ।
हलकोदण्डसङ्काशैर्लोहं साधारणोद्भवम् ॥ ३६ ॥

प्राकारैर्वर्तुलैर्दीर्घैः प्रियङ्गुच्छाययान्वितैः ।
सुवर्णपञ्जरं नाम लोहं कालिङ्गसंभवम् ॥ ३७ ॥

भुजङ्गगतिसङ्काशैस्तैलबिन्दुसमन्वितैः ।
प्राकारैर्दृश्यते यत्तु लोहं काम्भोजकोद्भवम् ॥ ३८ ॥

प्राकारैर्नीलवर्णैश्च दीर्घसूक्ष्ममनोहरैः ।
नीरसारं तु तल्लोहं नीलपर्वतसन्निभम् ॥ ३९ ॥

तैलबिन्दुसमाकारैर्लतामण्डलसन्निभैः ।
[2]कृष्टसारं तु तल्लोहं गूर्जरेषु समुद्भवम् ॥ ४० ॥

[1] शुभं प्राकारः–क. शुभप्राकारः–मु. [2] कृष्णसारं–मु.

सुपाण्डुरैस्तु सुस्निग्धैः प्राकारैः सूक्ष्मदीर्घकैः।
श्वेतसारं तु तल्लोहं महाराष्ट्रसमुद्भवम् ॥ ४१ ॥

प्राकारैर्वर्तुलैः सूक्ष्मैः पाण्डुच्छायैः सुनिर्मलैः।
मेदिकं नाम तल्लोहं कर्णाटेषु समुद्भवम् ॥ ४२ ॥

शस्त्रमानलक्षणम्

अथातः संप्रवक्ष्यामि शस्त्राणां मानलक्षणम्।
नरस्य मध्यमं पर्व मध्यमाङ्गुलिसंभवम् ॥ ४३ ॥

मानाङ्गुलमिदं श्रेष्ठं द्वितीयं पर्व मध्यमम्।
तन्मानं द्विगुणीकृत्य अष्टभागाद्धृतौ पुनः ॥ ४४ ॥

अष्टावाथा ध्वजाद्यास्तु क्रमशः संभवन्त्यपि।

ध्वजाद्यायफलम्

ध्वजेऽर्थसिद्धिर्मरणं च धूमे
सिंहे जयः स्यात् शुनके च रोगः।
वृषे च सौख्यं च खरे तु दुःखं
गजे सुखं निष्फलता च काके ॥ ४५ ॥

पूर्वगुण्यं चतुःषष्ट्या नामाक्षरसमन्वितम्।
अष्टभिस्तु हरेद्भागं शिष्टं शस्त्राधिदैवतम् ॥ ४६ ॥

शस्त्राधिदेवताः

महालक्ष्मीप्रभृतयस्तत्र चाष्टाधिदैवताः ॥ ४७ ॥

महालक्ष्मीः सदा भाग्यं कीर्तिमृद्धिं महेश्वरी।
वैष्णवी धनधान्यार्तिं पीडनं खड्गधारिणी ॥ ४८ ॥

अम्बिका राज्यसौभाग्यं वाराही शस्त्रपीडनम्।
कलहं शूलिनी चैव मृत्युं दिशति चण्डिका ॥ ४९ ॥

आदिमारभ्य चाग्रान्तं सूत्रं निक्षिप्य मानतः।
तत्सूत्रं द्विगुणीकृत्य प्रथमान्मध्यमावधि ॥ ५० ॥

पुनर्निक्षिप्य तस्यार्धं गृहीत्वाऽयुधविस्तृतेः।
मानेन भित्वा तत्सूत्रमादाय शकलानि च ॥ ५१ ॥

पूर्वादिक्रमतश्चैतान्यष्टदिक्षु च विन्यसेत्।
पुनरेवं विधाने तु शिष्टैर्दिक्पालजातयः ॥ ५२ ॥

दिक्पालजातिविवेकः

इन्द्रो वैश्यो मेषपालो वह्निः शूद्रोऽर्कनन्दनः।
अम्बष्ठो निर्ऋतिश्चैव वरुणो राजपुत्रकः ॥ ५३ ॥

वायुश्चण्डाल एव स्यात्कुबेरो ब्राह्मणस्तथा।
ईशानश्च मतङ्गः स्यादिति दिक्पालजातयः ॥ ५४ ॥

दिक्पालफलम्

वैश्ये धनं मेषपाले दरिद्रत्वं च शूद्रके।
सुखं बन्धनमम्बष्ठे चैश्वर्यं राजनन्दने ॥ ५५ ॥

चण्डाले स्त्रीविनाशश्च ब्राह्मणे जय एव च।
मतङ्गे कलहश्चैव क्रमादेषां फलं भवेत् ॥ ५६ ॥

खड्गे ताराबलज्ञानोपायः

असिमानं सप्तहतं त्रिघनेनावशेषितम्।
अश्विन्याद्यं तु नक्षत्रं जन्मभाच्च पुनः पुनः ॥ ५७ ॥

तारादीनां बलं पश्येदेतन्नक्षत्रयोगतः।
क्वणितं मरणायोक्तं पराजयाय प्रवर्तनं कोषात् ॥ ५८ ॥

स्वयमुद्घूर्णे युद्धे ज्वलिते विजयो भवेत् खड्गे।

खड्गे वर्ज्यानि कार्याणि

नाकारणं विवृणुयान्न विघट्टयेच्च
पश्येन्न तत्र वदनं न वदेच्च मूल्यम्।
देशं न चास्य कथयेत्प्रतिमानयेच्च
नैव स्पृशेन्नृपतिरप्रयतोऽसियष्टिम् ॥ ५९ ॥

सुष्टिच्छेदे म्रियेत्स्वामी अग्रे तस्यापि मातरः ॥ ६० ॥
तस्मान्न च्छेदयेत् खड्गमात्मनः शुभदं यतः ।
प्रमाणसंयुतं किंतु कुर्यान्निकषघर्षणैः ॥ ६१ ॥

खड्गस्य दार्ढ्यसम्पादनम्

क्षीरे कदल्या [1] भसितेन युक्ते
दिनोषितं पायितमायसं यत् ।
सम्यक् शितं चाश्मनि नैति भङ्गं
न चान्यलोहेष्वपि तस्य कौण्ठ्यम् ॥ ६२ ॥

एवं प्रोक्तानि खड्गस्य स्वरूपाणि समासतः ।
ततश्च नृपतिः खड्गं सर्वलक्षणसंयुतम् ॥ ६३ ॥

हस्तेनादाय पुरतो विरोधिनमपातयत् ।
शौर्यमस्येदृशं दृष्ट्वा हृष्टो ढिल्लीपुराधिपः ॥ ६४ ॥

[2] एतद्भृत्यान् प्रत्यपृच्छत्कुतुकी विस्मितान्तरः ।
अयं कः कुत्र वसति स्वामी युष्माकमित्यपि ॥ ६५ ॥

ततस्तं प्रति वृत्तान्तं स्वामिनस्तेऽप्यवादिषुः ।
सङ्कण्णनायको नाम पश्चिमस्यां नृपो दिशि ॥ ६६ ॥

तीर्थयात्राऽपदेशेन स्वयमासीदुपागतः ।
इत्याकर्ण्य वचस्तेषां तस्मै चात्यन्तविस्मितः ॥ ६७ ॥

ढिल्लीश्वरेण सङ्कण्णनायकाय बिरुदादिदानम्

बिरुदं हरितच्छायपटाङ्कं केतनं ददौ ।
बहुद्रविणदं देशं स्वदेशाभ्यन्तरेऽप्यदात् ॥ ६८ ॥

वासांसि च विचित्राणि नूत्नान्याभरणानि च ।
वितीर्य तेन तं देशं काश्यामीश्वरतुष्टये ॥ ६९ ॥

[1] मथितेन-बृ. सं. मथितेन तक्रेण सहिते क्षारे इत्यर्थः. [2] इत आरभ्यैतत्समाप्तिपर्यन्तो ग्रन्थः क. पुस्तके नास्ति.

मठदेवालयारामधर्मार्थं [1] विन्ययुङ्क्त ।
ततः स्वदेशमागच्छन् देशात्तस्मात्क्रमेण सः ॥ ७० ॥

मासूरुदेशमासाद्य वटवल्लीति विश्रुते ।
ग्रामेऽवसन्निशि स्वप्ने कंचिद्योगिनमैक्षत ॥ ७१ ॥

वीरभद्रेण सङ्कण्णनायकस्य स्वप्ने स्वालयनिर्माणकथनम्

अब्रवीद्योगिनं तं च को भवानिति भूपतिः ।
स चाप्येनं प्रत्यवादीद्योगी सङ्कण्णनायकम् ॥ ७२ ॥

योगिरूपेण नृपते ! वीरभद्रोऽहमागतः ।
ग्रामात्पुरः स्थिते रम्ये तटाके [2] सुमहत्तरे ॥ ७३ ॥

अहं वसामि मां नीत्वा त्वद्देशाभ्यन्तरे नृप ! ।
स्थापयानेन ते भूयः श्रेयांसि स्युः पदे पदे ॥ ७४ ॥

एवं प्रसेदुषो वीरभद्रस्याकर्णयन् वचः ।
समुत्तस्थौ ततः प्राप्ते प्रभाते परिशोधयन् ॥ ७५ ॥

महातटाकं तस्यान्तर्वीरभद्रमथाग्रहीत् ।
तत उद्धृत्य कासाराद्वाहयन्नपि सेवकैः ॥ ७६ ॥

स्वं प्राप्य देशं केळदीरामेशागारसन्निधौ ।
निर्माप्य भवनं वीरभद्रमस्थापयत्ततः ॥ ७७ ॥

इति श्रीशिवतत्त्वरत्नाकरे पञ्चमकल्लोले सङ्कण्णनायकयात्रावृत्तान्तखड्गलक्षणकथनं नाम नवमस्तरङ्गः

[1] विन्ययुङ्क्त तम्-मु. [2] सुमनोहरे-मु.

अथ दशमस्तरङ्गः

स्थापनं वीरभद्रस्य कृतमित्युपवर्णितम् ।
कस्मिन् काले तु तत्कार्यं देवतास्थापनं प्रभो! ॥ १ ॥

कथं वा कुत्र वा देवस्थापनं शास्त्रवर्णितम् ।
मह्यं निरूप्यतामेतन्मयि कारुण्यगौरवात् ॥ २ ॥

पुत्र! ते कथयाम्येतद्यच्छ्रोतुमभिकाङ्क्षसे ।
सर्वेषामपि लोकानां हिताय च शुभाय च ॥ ३ ॥

वीरभद्रस्येतरदेवानां च प्रतिष्ठायोग्यदेशकालादिकथनम्

नक्रक्रियानिमिषगोमिथुनाधिरूढे
पद्माकरप्रणयिनि प्रबले शशाङ्के ।
शुक्रे नभस्यमरमन्त्रिणि दैत्यपूज्ये
स्फूजत्यभूदभिहिता त्रिदशप्रतिष्ठा ॥ ४ ॥

उत्तरायणगे सूर्ये प्रतिष्ठा शोभना भवेत् ।
पुष्ये धनविवृद्धिः स्यान्माघमासेऽतिसम्पदः ॥ ५ ॥

फाल्गुने द्रव्यलाभाय चैत्रे मासे शुभावहा ।
अतीव सौख्यं वैशाखे ज्येष्ठमासे शुभावहा ॥ ६ ॥

कुम्भे मासि न शस्तं स्यात्कुम्भं यदि न पश्यति ।
जीवः पश्यति चेच्छस्तं प्रतिष्ठायां रवौ घटे ॥ ७ ॥

आषाढे स्थापितो देवो यजमानविनाशकृत् ।
सौरमानेन विज्ञेयः श्रावणे राजराष्ट्रहा ॥ ८ ॥

[1] भाद्रपादे महानाशमाश्वयुज्यपि राजहा ।
कार्तिके शत्रुवृद्धिः स्यान्मार्गशीर्षे तथैव च ॥ ९ ॥

दिनेषु यस्य देवस्य या तिथिस्तस्य तत्र च ।
शुक्लपक्षे च पूर्वाह्णे कृष्णेऽप्यापञ्चमीदिनात् ॥ १० ॥

[1] प्रोष्ठपद्यां विपत्तिः स्यादाश्वयुग्राजहा भवेत्–मु.

चतुर्थीं नवमीं षष्ठीं वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।
तिथयः शुभदाः प्रोक्ता गुरुशुक्रबुधेन्दवः ॥ ११ ॥

वाराः स्युः शुभदाश्चान्ये शुभयोगे शुभप्रदाः ।
अश्विनी रोहिणी हस्ता श्रवणं रेवती तथा ॥ १२ ॥

पुष्यः पुनर्वसुश्चापि धनिष्ठा चोत्तरा त्रयम् ।
ऋक्षाण्येतानि शस्तानि शुभयोगे पराण्यपि ॥ १३ ॥

बवादिवणिजान्तानि करणानि शुभानि षट् ।
लग्नग्रहबलं ज्ञेयं ज्योतिःशास्त्रात्तदर्थिभिः ॥ १४ ॥

प्रीतिः सौभाग्यमायुष्यं सुकर्मा शोभनं धृतिः ।
वृद्धिः सिद्धिर्ध्रुवो हर्षो वरीयान् सिद्धिरेव च ॥ १५ ॥

ब्राह्मैन्द्रं च शिवश्चेति योगाः शुभफलप्रदाः ।
शैववैष्णवशाक्तादिप्रतिष्ठासु विनायके ॥ १६ ॥

इन्द्रभैरवसौरादिवीरभद्रादिकेष्वपि ।
आरार्कसौरिराह्विन्दुष्वेको लग्नगतो यदि ॥ १७ ॥

ग्रामतत्पतिभूपांश्च यजमानं च नाशयेत् ।
पापा लग्नद्वितीयस्था धननाशकरास्तथा ॥ १८ ॥

तृतीये तु शुभाः सर्वे पापास्तत्र शुभाः परे ।
चतुर्थे तु शुभाः पुण्याः पापाः स्थानविनाशकाः ॥ १९ ॥

पञ्चमे तु शनिर्लग्नात्सुतनाशकरस्तथा ।
पत्नीनाशकरौ कर्तुः षष्ठे चन्द्रबृहस्पती ॥ २० ॥

भार्गवे कुलनाशः स्यात्सप्तमस्थानसंस्थिते ।
वापीकूपतटाकादिदेवग्रामप्रतिष्ठयोः ॥ २१ ॥

अष्टमस्था ग्रहा नेष्टाः शुभाश्चैवाशुभास्तथा ।
नवमे भूमिजो हन्ति पशूंश्चैव चतुष्पदान् ॥ २२ ॥

दशमे त्वशुभाः सर्वे विशेषेण रविं त्यजेत् ।
अशुभाश्च शुभाश्चैव लाभस्थाने शुभप्रदाः ॥ २३ ॥

द्वादशस्था ग्रहा नेष्टाः शुभाश्चैवाशुभास्तथा ।
[1]न ग्रहो न च नक्षत्रं न तिथिर्न च चन्द्रमाः ॥ २४ ॥

सर्वमेव शुभं कार्यं केन्द्रस्थाने बृहस्पतौ ।
दिवा सूर्ये निशा चन्द्रे लग्नस्यैकादशस्थिते ॥ २५ ॥

कोटिदोषा विनश्यन्ति गार्ग्यस्य वचनं यथा ।
गुरुः सितो वा केन्द्रस्थः प्रबलः सर्वदोषहा ॥ २६ ॥

ग्रामस्य पश्चिमे भागे विष्णुं संस्थापयेत्तथा ।
ग्रामस्योत्तरपूर्वार्धे शिवं पूर्वमुखं न्यसेत् ॥ २७ ॥

आचार्यः शिवमन्दिरं सुकुसुमैः संप्रार्थितः कारयेत्
कर्ता शिल्पिभिरादरेण विधिवच्छास्त्रोक्तमार्गान्वितम् ।
पूर्वं तत्र परीक्ष्य भूमिमसकृत्कृष्णां ततः शोधयेत्
संक्षेपेण वदामि लक्षणमिदं भूमेश्च शास्त्रोदितम् ॥ २८ ॥

देवप्रतिष्ठायोग्यभूमिलक्षणम्

स्निग्धा रन्ध्रैर्विहीना बहुफलकुसुमा भूरिपांसुप्रयुक्ता
न्यायेनैवार्जिता या समतलसहिता क्षीरवृक्षैरुपेता ।
गावो यस्यां रमन्ते रमयति मधुदानादलीन् सर्वतो या
भूमिः सा सुप्रशस्ता शिवनिलयविधौ क्षिप्रबीजप्ररोहा ॥२९॥

शूलाकारा भुजगकुटिला मत्स्य[2]पृष्ठा षडश्रा
शूर्पाकारा पशुमुखनिभा नाग[3]पृष्ठत्रिकोणा ।
मध्ये निम्ना यमपिशितभुग्वह्निदिक्षु स्वभावा-
च्छिन्ना भूमिः शिवगृहविधौ निन्दिता शर्कराढ्या ॥ ३० ॥

वामावर्तजलास्थिभस्मसहिता वल्मीकजालान्विता
दुर्गन्धा कटुकण्टकद्रुमवृता संक्लेदिनी कर्दमा ।
शुष्का सूकरगृध्रपिङ्गलयुता वातातपैः सङ्गता
भूमिः शुक्लजला शिवालयविधौ कीटाकुला निन्दिता ॥३१॥

[1] न गृहः इति युक्तः, लग्नमित्यर्थः. [2] पुष्ठा–मु. [3] पुष्ठ–मु.

श्वेताज्यगन्धा मधुरा कषाया
रक्तास्रगन्धौदनमूत्रगन्धा ।
पीता च तिक्ता कटुका च कृष्णा
मद्याम्बुगन्धेति मही चतुर्था ॥ ३२ ॥

आसिच्य गव्यं घृतमामपात्रे
वर्तीश्चतस्रो विनिधाय दिक्षु ।
संकल्प्य विप्रप्रमुखांश्च वर्णान्
प्रज्वाल्य वर्तीः सहिताश्चतस्रः ॥ ३३ ॥

वर्तिश्च यस्यां दिशि संप्रदीप्ता
सा तस्य वर्णस्य मही प्रशस्ता ।
सर्वाश्च ताः प्रज्वलिता यदि स्युः
संकीर्णका नाम मही प्रशस्ता ॥ ३४ ॥

सर्वेषु वर्णेषु शुभप्रदा सा
निर्वापिता स्युर्यदि चाप्रशस्ता ।
वर्ज्या मही सा तु समस्तवर्णैः
क्लेशं च कर्तुर्विदधाति नित्यम् ॥ ३५ ॥

एवं परीक्ष्य बहुधा सकलैर्विहीनां
दोषैर्गुणैरुपचितां वसुधामवेक्ष्य ।
देवालयं विरचयेद्विधिवन्मनीषी

लिङ्गार्थशिलालक्षणम्

लिङ्गार्थमत्र कथयामि शिलास्वरूपम् ॥ ३६ ॥

आचार्योऽसौ शुक्लपक्षे मुहूर्ते
शुद्धे विप्रान् भोजयित्वा यतात्मा ।
शस्त्राण्यादौ पूजयित्वाऽथ गच्छेत्
लिङ्गस्यार्थे सच्छिलां सङ्ग्रहीतुम् ॥ ३७ ॥

ततश्च पूर्वाभिमुखः शकुनानि विलोकयन् ।
उच्चारयेदिमं मन्त्रं शिलान्वेषणतत्परः ॥ ३८ ॥

त्रिनेत्राय च रुद्राय भूतानां पतये नमः ।
शिलां दर्शय देवेश ! प्रसन्नो वृषभध्वज ॥ ३९ ॥

शिलाग्रहणार्हपर्वताः

यष्वद्रिषु शिला ग्राह्या तानद्रीन्द्रान्वदाम्यहम् ।
कैलासाचलगन्धमादनगिरी श्रीशैलनीलाचलौ
शेषोर्वीधरनामधेय[1]विषयौ गौरीकुमाराचलौ ।
विख्यातो भुवि हेमकूट इति यो मेरुस्त्रिकूटाचलो
दुष्प्रापाः सकलैश्च जन्तुभिरिमे वक्ष्ये ततोऽन्यान् गिरीन् ॥

सह्यश्च विन्ध्यो मलयः कुमारो वेदाचलः प्रोन्नतपारियात्रः ।
भूयो महेन्द्रो यदि दुर्लभाश्चेत्तत्रापि [2]भूमौ च शिला प्रशस्ता ॥

नद्यास्तीरे शिला मुख्या यदि ग्राह्या महीतले ।
यासां च सरितां तीरे नदीस्ताः प्रवदाम्यहम् ॥ ४२ ॥

लिङ्गार्हशिलागर्भतीरयुतनदीनामानि

कावेरी सरयूश्च जह्नुतनया गोदावरी नर्मदा
सिन्धुः शोणसरस्वती [3]सुयमुना या तुङ्गभद्रा नदी ।
विख्याता भुवि गोमतीति विदिता या चन्द्रभागाह्वया
याश्च स्युः सरितः [4]पयोष्ण्यपि भुवि ख्याताश्च ताः कीर्तिता ॥

आसां च तीरे यदि दुर्लभाः स्युरुद्यानतीर्थोपवनेषु शस्ताः ।
पुण्येषु तत्रापि शिला न चेत्स्यादन्येषु देशेषु मनोरमेषु ॥ ४४ ॥

भूमेश्चातुर्विध्यं तल्लक्षणं च

भूमिश्चतुर्विधा ज्ञेया माहेन्द्री वारुणी तथा ।
आग्नेयी वायवी चैव तासां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ४५ ॥

---

[1] निषधौ–क. मु. [2] भूमिस्थशि–मु. [3] च यमुना तुङ्गा च भद्रा नदी–मु.
[4] 'पयोष्ण्य इति च ख्याताः' इति भवितव्यम्.

तोयं यस्याश्चोत्तरे संस्थितं स्या-
द्व्रीहिक्षेत्रं दक्षिणाशाश्रितं च ।
वारुण्याशासंस्थिताः क्षीरवृक्षाः
माहेन्द्री सा भूमिरस्यां शिला च ॥ ४६ ॥

तोयावृता कोमलशालिसंयुता
पुष्पद्रुमैश्चापि समन्ततो वृता ।
या स्यात्तृणाढ्या पशुभिश्च सेविता
सा वारुणी भूमिरतीव शोभना ॥ ४७ ॥

श्येनाश्च गृध्राः परितो वराहाः यस्यां च भूमौ सततं भ्रमन्ति ।
अन्तर्गतं तोयमतीव मन्दं सेयं मही वह्निगुणोपपन्ना ॥ ४८ ॥

श्लेष्मातकैः पीलुविभीतकैश्च
या वा प्रपूर्णा मृगतृष्णिकाढ्या ।
गोमायुवृन्दैश्च निषेविता स्या-
त्सा वायवी नष्टजला धरित्री ॥ ४९ ॥

आग्नेयीं वायवीं हित्वा शिले चान्ये शुभे मते ।

वल्मीकचैत्य[1]शबलोषितचत्वरस्था
क्षारम्बुसिक्तशिबिसूर्यहता [2]क्षितिस्था ।
[3]रेखान्विता [4]विनिहिता च विवर्णरूपा
निन्द्या शिलात्र बहुवर्णसमन्विता च ॥ ५० ॥

शिलाभेदास्तत्स्वरूपं च

बालां च वृद्धां परिनिन्दिताङ्गीं
चण्डालजातिं परिवर्जयेच्च ।
शस्त्रासहा कर्दमपिच्छिला च
मृद्वी च बाला तरुपल्लवाभा ॥ ५१ ॥

---

[1] शवरोपितचत्वरस्था–शिल्प. [2] विदिक्स्था–शिल्प. [3] रेखान्वितान्यविनि-
हितानिवर्णरूक्षा–शिल्प. [4] विधिहता–मु.

भुजङ्गनिर्मोकनिभाऽतिरूक्षा
वृद्धा शिला या जरसा स्थिता स्यात् ।
नानावर्ण[1]स्थूलरेखातिरूक्षा
धूम्रच्छाया नीलवर्णा शिला च ॥ ५२ ॥

चण्डाली सा सर्वतो वर्जनीया
शस्तां भूयः कीर्तयिष्ये शिलां तु ।

प्रशस्तशिला:

पुण्योद्यानक्षेत्रतीर्थह्रदस्था
वृक्षच्छायाशीतला श्लिष्टकाया ॥ ५३ ॥
स्निग्धा घण्टानिस्वनाप्याज्यगन्धा
विस्तीर्णा सा लिङ्गकार्ये प्रशस्ता ।

शिलासु ब्राह्मणादिजातिभेदः

श्वेता पङ्कजसन्निभा द्विजशिला तस्याः शशी देवता
राजा रक्तनिभा कुलुत्थसदृशी शक्रः पुनर्दैवता ।
पीता वैश्यशिला तथैव हरिता तस्या भगो देवता
कृष्णा शूद्रशिला च मुद्गसदृशी तत्राश्विनौ देवते ॥ ५४ ॥

एवं परीक्ष्य च शिलां समवेक्ष्य शस्तां
प्रक्षाल्य वारिभिरथ प्रविलिप्य गन्धैः ।
तस्यां च सम्यगभिपूज्य शिवं सबीज-
मुख्यं च तीक्ष्णविशदक्षुरिकासमेतम् ॥ ५५ ॥

मृत्युंजयेन सहितं च शिवाङ्गपञ्च-
युक्तं च दिक्पतिवृतं सह शस्त्रबृन्दैः ।

(शैव) प्रतिमानिर्माणक्रमः

तस्यां तथा ककुभि वारिपतेः शिलायां
होतव्यमाज्यमथ पाशुपतेन वह्नौ ॥ ५६ ॥

[1] स्थूलरोमातिरिक्ता—क.

अष्टोत्तरं शतमनेन शिला समस्तै-
र्दोषैर्विमुक्तमहिता भवति क्रियार्हा ।
तीक्ष्णं च शस्त्रमभिपूज्य निधाय पार्श्वे
शस्त्रेण दिक्षु विकिरेच्च बलिं गणेभ्यः ॥ ५७ ॥

दर्भशय्यासमारूढः शिलायाः पश्चिमे गुरुः ।
स्वप्नमाणवकं जप्त्वा स्वपेदेकाग्रमानसः ॥ ५८ ॥

नमः शंभो ! त्रिणेत्राय रुद्राय वरदाय च ।
वामाय विश्वरूपाय स्वप्नाधिपतये नमः ॥ ५९ ॥

आचक्ष्व देवदेवेश ! प्रपन्नोऽस्मि तवान्तिकम् ।
स्वप्ने सर्वाणि कार्याणि हृदयस्थानि यानि वै ॥ ६० ॥

पश्येच्च देवतारूढामुज्वलन्तीं शिलां यदि ।
[1]अन्यद्वा शोभनं शस्ता सा शिला [2]लिङ्गकर्मणि ॥ ६१ ॥

दृष्ट्वा शुभं स्वप्नमथ प्रभाते
स्नात्वा समभ्यर्च्य महेश्वरं च ।
चिह्नं शिलायाः परिकल्पयेत
वक्त्रं च पृष्ठं च शिरश्च मूलम् ॥ ६२ ॥

उद्धृत्य संस्थिता तत्र यां दिशं वीक्षते शिला ।
तामेव प्रतिमां गेहे पश्यन्तीं स्थापयेद्दिशम् ॥ ६३ ॥

ध्वनिर्घण्टानिभा यत्र स्फुलिङ्गाश्छेदने तथा ।
दृश्यन्ते तच्छिरस्तस्यास्तत्र चिह्नं प्रकल्पयेत् ॥ ६४ ॥

एवं कृत्वा समारोप्य रथे नीत्वा शिवालयम् ।
कौबेर्यां दिशि संस्थाप्य लिङ्गं सम्यक्प्रकल्पयेत् ॥ ६५ ॥

पुंसा लिङ्गमथ प्रकल्प्य विधिवत्पीठं स्त्रिया कल्पयेद्
भूयः पादशिलां नपुंसकशिलाक्लृप्तां क्रमात्कल्पयेत् ।

[1] एवमेव पाठो दृश्यते. [2] लिङ्गनिर्मितौ—मु.

शिलासु स्त्रीपुंनपुंसकादिभेदाः

गम्भीरध्वनिनान्विता च सुदृढा गुर्वी च लोहोपमा
पृथ्वी पिप्पलपत्रसन्निभतला शिष्टा शिला सा पुमान् ॥
रम्भादलेन सदृशी मृदुनिस्वना स्त्री
नष्टस्वना च शिथिला द्विगुणप्रयुक्ता ।
प्रोक्ता नपुंसकशिला परिकल्पयेच्च
गर्भे शिलागमगतं प्रवदामि तं च ॥ ६७ ॥

शिलागर्भचिह्नानि

छेदने दृश्यते यत्र मण्डलं तत्र निर्दिशेत् ।
गर्भं च यादृशो यः स्यान्मण्डलं तं वदाम्यहम् ॥ ६८ ॥

मञ्जिष्ठाभे दर्दुरः पीतवर्णे
गोधा कृष्णे मण्डले साङ्गजङ्गः ।
निस्त्रिंशाभे स्वच्छवर्णे च तोयं
खद्योतं स्यान्माक्षिकाभे प्रदिष्टः ॥ ६९ ॥

कपोतवर्णे गृहगोधिका स्या-
दाखुश्च गर्भे कपिले प्रदिष्टः ।
रक्ते प्रदिष्टः कृकलासगर्भः
पाषाणगर्भो गुडसन्निभे च ॥ ७० ॥

गर्भे कुलीरो हरितालवर्णे
स्याच्चम्पकाभे शबले क्रिमिश्च ।
गर्भे च रूक्षे सिकता प्रदिष्टा
वर्णे विचित्रे सति वृश्चिकश्च ॥ ७१ ॥

रक्ते विचित्रे [1] शफरश्च गर्भः
पीते विचित्रे पतगः प्रदिष्टः ।
गर्भः कुसुम्भप्रतिमे षडङ्घ्रिः
भस्मोपमाने सुषिरं भवेच्च ॥ ७२ ॥

[1] शफरः स गर्भः—क.

...न्मण्डले किंशुकपुष्पवर्णे
कृकारिगोपश्च पिपीलिका वा ।
...तसीपुष्पसमानवर्णे
नीले च वर्णे सति मक्षिकाः स्युः ॥ ७३ ॥

...विधैः ख्यापितलक्षणैश्च
गर्भे शिलायां विधिवत्परीक्ष्य ।
...ऽत्र दृष्टे सति लक्षणेऽस्मिन्
लेपं विदध्यात्प्रवदामि तं च ॥ ७४ ॥

शिलागर्भलेपः

...णीं चक्रपाणिं कुसुमशररिपुं वैष्णवं पेषयित्वा
क्षीरेणाज्येन सम्यक्समघृतमधुना लेपयेत्तां शिलां च ।
लिप्ता क्लिन्ना समन्ताद्भवति यदि शिला प्रोषिता चैकरात्रं
जानीयात्तत्र गर्भं फणिपतिमथ वा वृश्चिकं वाथ गोधाम् ॥

...कासीसचोरौ च गवां पयोभिः
पिष्ट्वा शिलां तां परिलिप्य सम्यक् ।
सा चेत्त्रिरात्रेण शिलारुणा स्यात्
कूर्मोऽथ वा तत्र तु दर्दुरः स्यात् ॥ ७६ ॥

विप्रं च धात्रीमपि शूलिनं च
मेषीपयोभिः प्रविलेपयेच्च ।
पिष्टा शिला सा यदि नैकवर्णा
स्यातां च तस्यां कृकलासमीनौ ॥ ७७ ॥

[1] मांसोशीरहयारिवारिजदलैः सार्धं पलानां त्रयं
पिष्ट्वा वामविलोचनास्तनभुवा क्षीरेण संलेपयेत् ।
लिप्ता सा च शिला यदि त्रिदिवसैर्वर्णान्तरत्वं व्रजे-
त्तत्र स्याद्विषमाशुनाशजनकं हस्तेन तां न स्पृशेत् ॥ ७८ ॥

[1] मांसीरोगहयारिवारिदजलैः—शिल्परत्ने, मांस्योशीर—क. मु.

शिलागर्भफलानि

तोये भीतिं दर्दुरः संविधत्ते
गोधा राज्ञां नाशनं गोक्षयं च ।
कर्तुर्वंशं नाशयेन्नागगर्भो
मारीं तस्मिन् संविधत्ते स देशे ॥ ७९ ॥

कर्तुर्मृतिं गर्भविनाशनं च
स्त्रीणां विधत्ते सलिलाख्यगर्भः ।
खद्योतगर्भस्तु भयं च वह्नेः
दौर्विध्यमुग्रं गृहगोधिका च ॥ ८० ॥

आखुर्भयं तस्करजं विधत्ते
दुर्भिक्षमुग्रं कृकलासगर्भः ।
नाशं च वृष्टेरुपलाख्यगर्भः
सस्यप्रणाशं च कुलीरगर्भः ॥ ८१ ॥

कुष्ठं विधत्ते कृमयश्च कर्तु-
श्चौर्यं च [1] कर्तुः सिकताः समन्तात् ।
शूलं विदध्यादथ वृश्चिकश्च
द्रव्यस्य नाशं शफरो विधत्ते ॥ ८२ ॥

[2] स्थाने च तस्मिन् कुरुते पतङ्गो
व्याधिं षडङ्घ्रिस्तु बहूंश्च रोगान् ।
तद्वच्च कुर्यात्तुषिरं च रोगा-
न्नाशं धनानामथ शक्रगोपः ॥ ८३ ॥

चिन्तां विधत्ते च पिपीलिका तु
कर्तुः प्रवासं त्वथ मक्षिका च ।
कूर्मोऽथ रोगाद्भयमत्युदग्रं
वृष्टेर्विनाशं कुरुते विषं च ॥ ८४ ॥

अन्ये तु गर्भा बहवः प्रदिष्टाः
दोषावहा लिङ्गविधौ शिलायाम्

---

[1] कुर्युः-क. [2] स्थानस्य नाशं-क.

शिलायां रेखाभेदाः

रेखाः प्रवक्ष्यामि शुभावहाश्च
दोषावहाश्चाकृतिवर्णभिन्नाः ॥ ८५ ॥

रेखा यस्यामुत्तमा स्याच्छिलायां
हीनायां सा संप्रशस्ता शिला च ।
रेखा यस्यामुत्तमायां शिलायां
हीना चेत्स्याद्वर्जनीया शिला सा ॥ ८६ ॥

विप्रादीनां वर्णभेदात्तु रेखा
श्वेता रक्ता [1] पीतकृष्णा प्रदिष्टा ।
रेखा यस्यां देवराजायुधाभा
ग्राह्या सा स्यत्सर्ववर्णैः शिला च ॥ ८७ ॥

यस्यां च रेखास्तु समानवर्णाः
कर्तुर्भवेदन्वयवर्धनी सा ।
रेखा च यस्यां बहुवर्णभिन्ना
वर्ज्या शिला सा नृपतिं निहन्ति ॥ ८८ ॥

विच्छिन्नाभिर्वर्जनीया शिला सा
रेखाभिर्वा संश्रिता सर्ववर्णैः ।
वक्राः स्थूलाश्चातिरूक्षाः कृशाश्च
रेखा यस्यां वर्जनीया शिला सा ॥ ८९ ॥

नन्द्यावर्तवसुन्धराधननिभाः श्रीवत्सकूर्मोपमाः
शङ्खस्वस्तिकपद्मगोवृषनिभाश्चार्केन्दुसूर्योपमाः ।
छत्रस्रग्ध्वजलिङ्गतोरणमृगप्रासादशूलोपमा
वज्राभाः शफरोपमाश्च शुभदाः रेखाः कपर्दोपमाः ॥ ९० ॥

वह्नेश्च बीजं पवनस्य बीजं
[2] भूयात्स्वराण्यत्र न पुंसकानि ।
हित्वा प्रशस्ताः शुभदाः समस्ता
रेखाश्च वर्णाकृतिभिन्नरूपाः ॥ ९१ ॥

---

[1] पीतवर्णा-शिल्परत्ने. [2] भूयः स्वराण्यत्र-क.

काकश्येनवृकोष्ट्रवानरनिभा मार्जारगृध्रोपमाः
सर्पोलूकसृगालकीटसदृशाः श्वानोपमावर्जिताः ।
रेखास्तिर्यगवस्थिताश्च सकलाः श्येनाश्च दोषावहाः
संत्यज्य प्रतिगृह्य शोभनशिला लिङ्गं पुनः कल्पयेत् ॥ ९२ ॥

देवतायाः स्थाननिर्णयः

स्थानं यद्देवतायाश्च यस्याः शास्त्रे विधीयते ।
सम्यग्विभज्य तत्स्थानं संक्षेपेण वदाम्यहम् ॥ ९३ ॥

मध्ये ब्रह्मगृहं पुरादिषु भवेद्द्वारे च लक्ष्मीगृहं
तस्मिन्वैश्रवणे च भास्करगृहं पूर्वे च कृष्णालयम् ।
वह्नौ वह्निगृहं च मातृभवनं याम्ये यमस्यालयं
नैर्ऋत्ये पितृशास्तृधाम विहितं तत्रैव कालीगृहम् ॥ ९४ ॥

पाश्चात्यं वरुणालयं निजदिशि ख्यातं च वायोर्गृहं
तस्मिन् विन्ध्यनिवासिनीनिलयनं शस्तं पुनश्चोत्तरे ।
दैत्यानामपि षण्मुखस्य भवनं तस्मिन् पिशाचालयं
सोमस्यापि गृहं शिवालयमभूदीशानदिक्संस्थितम् ॥ ९५ ॥

देवालयप्रासादभेदाः

प्रासादभेदाः प्रमथेश्वरस्य
मेरोः स्थिता मूर्धनि पञ्च भिन्नाः ।
वैराजनामा चतुरश्रसंस्थः
स्यात्पुष्पकाख्यः चतुरश्रदीर्घः ॥ ९६ ॥

कैलासकश्च समवृत्तविनिर्मिताङ्गो
वृत्तायतश्च मणिको नयनाभिरामः ।
अन्यस्त्रिविष्टप इति प्रथितोष्टकोणो
भिन्नाः पुनः पृथगिमे नवधा प्रदिष्टाः ॥ ९७ ॥

चत्वारिंशत्पञ्चयुक्ताः प्रभेदाः
प्रासादानां कीर्तिताः स्युः क्रमेण ।
नामान्येषां शैवतन्त्रोदितानि
व्याख्यास्येहं संविभज्य क्रमेण ॥ ९८ ॥

प्रासादनामानि

मेरुर्वै मन्दरश्चापि विमानो भद्र एव च ।
सर्वतोभद्ररुचकौ नन्दनो नन्दिवर्धनः ॥ ९९ ॥

श्रीवत्सश्चेति वैराजो वलभीगृहराजकः ।
शालागृहो मन्दिरश्च विमानो ब्रह्ममन्दिरौ ॥ १०० ॥

[1]भूवनप्रभवौ चापि शिबिकश्चेति [2]पौष्टिकाः ।
वलयो दुन्दुभिः पद्मो महाब्जमुकुलस्ततः ॥ १०१ ॥

उष्णीषः शङ्खकलशौ श्रीवृक्षश्चेति वृत्तजाः ।
गजश्च वृषभो हंसो गरुडाक्षौ च भूषणः ॥ १०२ ॥

भूधरः श्रीधरश्चापि नवमः पृथिवीजयः ।
वज्रचक्रस्वस्तिकश्च वज्रस्वस्तिक एव च ॥ १०३ ॥

चक्रस्वस्तिकखड्गौ च गदः श्रीकण्ठ एव च ।
विजयश्चेति संप्रोक्तास्त्रिविष्टपसमुद्भवाः ॥ १०४ ॥

षट्त्रिंशद्धस्तमारभ्य चतुश्चतुरुपायतः ।
चतुष्करान्ताः प्रासादा नवैकैकसमुद्भवाः ॥ १०५ ॥

एतेषामायता ये तु तत्पादेन च संयुताः ।
नवाद्येककरान्तानि लिङ्गान्येषां क्रमाद्विदुः ॥ १०६ ॥

अल्पोत्साहा वित्तहीना मनुष्याः
कर्तुं नैतान्यत्र लोके समर्थाः ।
तस्मादेषां वर्तनं नात्र वक्ष्ये
प्रासादानां ग्रन्थबाहुल्यभीरुः ॥ १०७ ॥

सिद्धक्षेत्रादिषु विद्यमानस्य अनर्चितस्याप्रतिष्ठितस्य वा लिङ्गस्य पुनः स्थापनं तत्र नियमाश्च

सिद्धक्षेत्रे महानद्यां पर्वते वनगह्वरे ।
प्रतिष्ठितं चिरानर्चमप्रतिष्ठितमेव वा ॥ १०८ ॥

---

[1] भुवन—क. [2] पौष्पिकाः—क.

आनयेत् स्थापनार्थाय लिङ्गं श्लक्ष्णं च वर्तुलम् ।
स्थापयेत्तत्र चागारे प्रासादाद्यं न शोधयेत् ॥ १०९ ॥

नवीकरणपक्षे तु प्रासादाद्यं विचारयेत् ।
कर्तुश्चन्द्रानुकूलेऽह्नि गुरुशुक्रास्तवर्जिते ॥ ११० ॥

वास्तुं संपूज्य विधिवत्कृत्वा होमं बलिं हरेत् ।
जलान्तं वा शिलान्तं वा खात्वा भूमिं विशोधयेत् ॥ १११ ॥

आधारे शक्तिपीठं च [1] न्यस्य होमं समाचरेत् ।
संस्थाप्य कूर्मपीठं च प्रार्थयेदिति मन्त्रतः ॥ ११२ ॥

नमस्ते कूर्मरूपाय विष्णवे विश्वधारिणे ।
करिष्यमाणप्रासादनिमित्तं स्थातुमर्हसि ॥ ११३ ॥

अनन्ताकारपीठं च दिग्गजान् दिक्षु विन्यसेत् ।
पद्माकारं न्यसेत्पीठं पञ्चधा परिकीर्तितम् ॥ ११४ ॥

पातालादिकमारभ्य न्यसेत्सप्त शिलास्ततः ।
पद्मयोरन्तरे चैव ब्रह्मनालं प्रकल्पयेत् ॥ ११५ ॥

स्वर्णेन रजतेनापि नालं ताम्रेण वा भवेत् ।
नालोर्ध्वे पद्मपीठं च ततः पीठत्रयात्मकम् ॥ ११६ ॥

लिङ्गोन्मानादि

नवाष्टसप्तहस्तोच्चलिङ्गं स्यादुत्तमं त्रिधा ।
षट्पञ्चवेदहस्तोच्चलिङ्गं तन्मध्यमं त्रिधा ॥ ११७ ॥

त्रिद्व्येकहस्तमानं च लिङ्गं स्यादधमं त्रिधा ।
एवं नवविधं लिङ्गमुत्तमादि विभेदतः ॥ ११८ ॥

ब्रह्मविष्णुकपर्दीशैश्चतुरश्राष्टवर्तुलैः ।
पीठत्रयं कारयित्वा पञ्चसूत्रसमन्वितम् ॥ ११९ ॥

लिङ्गं पीठं तथा नालं लिङ्गाग्रात्पादमेव च ।
लिङ्गाग्रमुखपर्यन्तं पञ्चसूत्रमुदाहृतम् ॥ १२० ॥

लिङ्गलक्षणमित्युक्तं गर्भलक्षणमुच्यते ।

[1] न्यासहोमं—क.

गर्भगृहलक्षणम्

पीठान्नवगुणं प्रोक्तमुत्तमं गर्भलक्षणम् ॥ १२१ ॥

पीठस्य पञ्चगुणितं मध्यमं गर्भलक्षणम् ।
पीठस्य त्रिगुणं गर्भमधमं परिकीर्तितम् ॥ १२२ ॥

एवं च त्रिविधं गर्भं गर्भार्धं च तदन्तरम् ।

रङ्गमण्टपम्

द्वारद्वयसमायुक्तं तत्प्रमाणं च मण्टपम् ॥ १२३ ॥

चतुर्द्वारसमायुक्तं षोडशस्तम्भसंयुतम् ।
दर्पणोदरसंकाशं नानामूर्तिसमन्वितम् ॥ १२४ ॥

रङ्गमण्टपमित्युक्तं गर्भार्धं वाहनालयम् ।

वाहनालयः

द्वादशस्तम्भसंयुक्तं चतुस्तम्भमथापि वा ॥ १२५ ॥

चतुर्दिक्षु चतुर्द्वारं पञ्चान्तरसमन्वितम् ।
तदूर्ध्वे गोपुराकारं तदग्रे कलशं न्यसेत् ॥ १२६ ॥

स्थापयेच्च महानन्दिं फालनेत्रसमन्वितम् ।

प्राकारादिकम्

गर्भस्य त्रिगुणं कुर्यात्प्राकारं परितस्ततः ॥ १२७ ॥

प्राकाराग्रे न्यसेद्द्वारं गेहद्वारादिकं पुनः ।
गर्भस्य पञ्चगुणितं बहिः प्राकारविस्तरम् ॥ १२८ ॥

पुरद्वाराधिकं कुर्याद्बहिर्द्वारं विचक्षणः ।
गेहार्धशिखरं वत्स ! तदग्रे कलशं न्यसेत् ॥ १२९ ॥

तन्मितं सार्धहस्तं स्यात्स्वर्णरौप्यादिभेदतः ।
पूर्वे तु वृषभः प्रोक्त आग्नेय्यां षण्मुखस्तथा ॥ १३० ॥

दक्षिणे गणनाथः स्याद्वीरभद्रस्तु नैर्ऋते ।
पश्चिमे विष्णुमूर्तिश्च वायुपुत्रश्च वायवे? ॥ १३१ ॥

उत्तरे पार्वती स्थाप्या ईशान्यां भैरवस्तथा ।
एवं शिवालयः प्रोक्तो मूर्तिगेहमथोच्यते ॥ १३२ ॥

मूर्तिगृहनिर्माणम्

मूर्त्यर्धविस्तरं पीठं पीठार्धं नालमुच्यते ।
नालमानं मूर्तिकीलं नालार्धं कीलविस्तरः ॥ १३३ ॥

पीठस्य त्रिगुणं गर्भं गर्भार्धं च तदन्तरम् ।
द्वारद्वयसमायुक्तं तत्समं तु जयालयम् ॥ १३४ ॥

द्वारमेकं तु तस्योक्तं गेहार्धं वाहनालयम् ।
एवं निर्माप्य भवनं यथाशास्त्रं च शिल्पिना ॥ १३५ ॥

शिल्पिहस्ताद्गृहयाचनम्

संतोष्य शिल्पिनं गेहं तस्य हस्तात्प्रभूत्तमः ।
प्रार्थ्य संगृह्य विधिवच्छोदयेत्तं विचक्षणः ॥ १३६ ॥

शिलाभिर्निर्मितं गेहं दृढं सौम्य! त्वया कृतम् ।
देहि मे शिल्पिराजेन्द्र! स्थापनार्थं शिवस्य मे ॥ १३७ ॥

त्वया सम्पादितं पुण्यं दशांशं देहि मे विभो! ।
तद्गृहीत्वा मुदा गेहं प्रदास्यामि नरोत्तम! ॥ १३८ ॥

शंभोः संस्थापनात्पुण्यं न दास्यामि कदाचन ।
त्वयेप्सितं धनं रत्नं गृहणालयकारक! ॥ १३९ ॥

शिल्पिना गृहदानम्

मया कृतमिदं गेहं दृढं सौम्य! शिलामयम् ।
गृहाणाहं प्रदास्यामि प्रतिष्ठायै शिवस्य च ॥ १४० ॥

इत्युक्त्वा कारुको भक्त्या दद्याद्गेहं प्रहर्षितः ।
गेहं लब्ध्वा ततो लिङ्गं तत्र संस्थापयेच्छुभम् ॥ १४१ ॥

प्राणप्रतिष्ठां मन्त्रेण तत्र कुर्वीत मन्त्रवित् ।

प्राणप्रतिष्ठा

अस्य श्रीप्राणप्रतिष्ठामन्त्रस्य, ब्रह्मविष्णुरुद्रा ऋषयः। ऋग्यजुःसामाथर्वाणि छन्दांसि। अशेषचैतन्यात्मकप्राणशक्तिर्देवता। आं बीजम्। ह्रीं शक्तिः। क्रौं कीलकम्। प्राणप्रतिष्ठासिध्यर्थे विनियोगः। आं ह्रीं क्रौं अं कं खं गं घं पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मने आं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः। आं ह्रीं क्रौं इं चं छं जं झं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मने ईं तर्जनीभ्यां नमः। आं ह्रीं क्रौं उं टं ठं डं ढं णं श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणात्मने ऊं मध्यमाभ्यां नमः। ॐ आं ह्रीं क्रौं एं तं थं दं धं नं वाक्पाणिपादपायूपस्थात्मने ऐं अनामिकाभ्यां नमः। ॐ आं ह्रीं क्रौं ॐ पं फं बं भं मं प्राणापानव्यानोदानसमानात्मने औं कनिष्ठिकाभ्यां नमः। ॐ आं ह्रीं क्रौं अं यं रं लं वं शं षं सं हं ळं क्षं मनोबुद्धिचित्ताहंकारविज्ञानानन्दात्मने करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः। एवं हृदयादिषडङ्गन्यासं कृत्वा ध्यायेत् ।

रक्ताम्भोधिस्थपोतोल्लसदरुणसरोजाधिरूढा कराब्जैः
पाशं कोदण्डमिक्षूद्भवमलिगुणमप्यङ्कुशं पञ्चबाणान् ।
बिभ्राणासृक्कपालं त्रिणयनलसिता पीनवक्षोरुहाढ्या
देवी बालार्कवर्णा भवतु सुखकरी प्राणशक्तिः परा नः ॥१४२॥

इति ध्यानम् ।

मूलमन्त्रः—ॐ आं ह्रीं क्रौं यरलवशषसहों हंसः। देवस्य प्राणा इह प्राणाः। देवस्य जीव इह स्थितः। देवस्य सर्वेन्द्रियाणि मनोबुद्धिचित्ताहङ्कारपृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशशब्दस्पर्शरूपरसगन्ध--श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणवाक्पाणिपादपायूपस्था इहैवागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा—इति मन्त्रमुच्चार्य, प्राणशक्तिं जीवात्मनि प्रतिष्ठापयेत् ॥

पश्चात्प्राणप्रतिष्ठातस्तत्र चावाहयेत्कलाः ।

चतुर्नवतिकलाः

आग्नेया दश सूर्यजा द्विसहिताः सोमोद्भवाः षड्युताः
[1]पश्चादोमभवाः क्रमाद्दश दश प्रोक्तांश्चतस्रः कलाः ।
बिन्दोर्नादभवाश्च षोडश [2]महाब्राह्म्यादयो मातृकाः
एवं षड्गदिता[3]श्चतुर्नवतिकाः सम्यक्समाहृत्य ताः ॥ १४३ ॥

धूम्रार्चिरूष्मा ज्वलिनीसमन्विता
सज्वालिनी स्यादथ विष्फुलिङ्गिनी ।
सुश्रीः सुरूपा कपिला वहन्तिका
हव्या च कव्याग्निकलाः सयादिकाः ॥ १४४ ॥

तपिनी च तापिनी स्याद्धूम्राख्याना मरीचिश्च ।
ज्वालिन्यपि रुचिसंज्ञा सुषुम्ना भोगदा विश्वा ॥ १४५ ॥

बोधिनी तदनु धारिणी क्षमा
भास्करस्य सहिताः कलाः क्रमात् ।
बोधिवृक्षसुरसादिभिः शिखा-
प्लक्षकावधिभिरक्षरद्वयैः ॥ १४६ ॥

---

[1] पश्चादों प्रभवाः—मु. [2] महाब्रह्माणवो मातृकेत्येवं—क. [3] इत्थं ता

विभागः—

आग्नेयाः धूम्राद्याः डादिफान्ताः कलाः	....	१०
सूर्यजास्तपिन्याद्याः कादिठान्ताः कलाः	....	१२
सोमजा अमृताद्याः स्वराः कलाः	....	१६
ब्रह्मजाः (अकारात्) सृष्ट्याद्याः कादिञान्ताः कलाः	....	१०
विष्णुजाः (उकारात्) जराद्याः टादिनान्ताः कलाः	....	१०
रुद्रजाः (मकारात्) तीक्ष्णाद्याः पादिशान्ताः कलाः	....	१०
ईशोद्भवा (बिन्दोः) पीताद्याः षादिक्षान्ताः कलाः	....	४
सदाशिवजाः (नादात्) निवृत्याद्याः (स्वराः) कलाः	....	१६
ब्राह्म्यादयः (ब्रह्माणवः)	....	६
आहत्य कलाः	..	९४

वाचस्पत्ये ककारः

प्रालेयांशोः कलास्ता इति पुनरमृता मानदाख्या सपूषा
तुष्ट्याख्या पुष्टिसंज्ञा रतिधृतिशशिनीचन्द्रिकाकान्तिसंज्ञा ।
पश्चाज्ज्योत्स्नाऽभिधा श्रीस्तदनु निगदिताः प्रीतिसंज्ञाङ्गदाख्या
पूर्णा पूर्णामृताख्या लवपरिलसितैरक्षरैश्चन्द्रनाढ्यैः ॥१४७॥

सृष्टिऋद्धी स्मृतिश्चापि मेधाह्वया
कान्तिलक्ष्म्यौ धृतिः स्यात् स्थिराख्या स्थितिः ।
सिद्धिरित्यक्षरैः पिप्पलाद्यैः
क्रमाद्रोचनाद्यैर्युतास्ता अकारोद्भवाः ॥ १४८ ॥

जरा पालिनी शान्तिसंज्ञेश्वरी स्या-
द्रतिः कामिकाख्या वराद्या ततोदा ।
तथा ह्लादिनी प्रीति[1]दीर्घैः चटाद्यैः
समेता दशोकारजाता इमाः स्युः ॥ १४९ ॥

तीक्ष्णा रौद्रा स्याद्भयाख्या च निद्रा
तन्द्री क्षुत्स्यात्क्रोधिनी च क्रिया च ।
उत्कार्याख्या मृत्युसंज्ञा च पाद्यै-
रर्णैर्युक्तास्ता मकारोद्भवाः स्युः ॥ १५० ॥

पीता श्वेतारुणा पश्चादसितेति कला मताः ।
दूर्वा देवी सहालक्ष्मीः समेता बिन्दुसंभवाः ॥ १५१ ॥

निवृत्तिः प्रतिष्ठा च विद्या च शान्ति-
स्तथा चेन्धिदा दीपिका रेचिका च ।
ततो मोचिकाख्या पराख्या च सूक्ष्मा-
मृता ज्ञानपूर्णा(च पूर्णा)मृता च ॥ १५२ ॥

आप्यायिनी व्यापिनी च व्योमरूपाप्यनन्तरम् ।
अनन्ताद्युदितानादिकलास्ताः स्वरसंयुताः ॥ १५३ ॥

प्रणवभुवननायिकाशिवाद्यैः
सहितकलापदशक्तिकिङ्नमोऽन्तैः ।

---

[1] दीर्घै चटाद्यैः—क.

यजतु शितमतिः कलाः समस्ता
निजनिजनामभिरेव शङ्खतोये ॥ १५४ ॥

आग्नेयीनां त्रिष्टुबर्कोद्भवानां
गायत्री स्यादिन्दुजानामनुष्टुप् ।
सद्याद्याः स्युर्हादिजानां कलाना-
मेवं प्रोक्तास्ता रुचोऽत्र क्रमेण ॥ १५५ ॥

अघोरपीठशक्तयः

सुप्रभा मेघदूती च विजया [1]भास्करा यमा ।
गन्धर्वा शकटा शूर्पा मालिनी च वसुन्धरा ॥ १५६ ॥

हुंकारा राक्षसी रम्भा त्रिणेत्रा नेत्रभूषिणी ।
अञ्जना मित्रपीठा च भद्रा स्वस्ति करालिका ॥ १५७ ॥

काळी बलवती शूरा रोगघ्नी कामदायिनी ।
दूतिनी शाकिनी हंसी माया वागीश्वरी तथा ॥ १५८ ॥

वनमाली गवाक्षी च द्वात्रिंशच्छक्तिदेवताः ।
एकवक्त्रास्त्रिणेत्राश्च षड्भुजाः शिखिवाहनाः ॥ १५९ ॥

खड्गखट्वाङ्गसंयुक्ता धनुर्बाणकराः स्मृताः ।
[2]वराभयधरा नीला अघोरे पीठशक्तयः ॥ १६० ॥

अघोरे नवशक्तयः

सुप्रभा विजया चैव काळी चैव कराळिका ।
विकाराळी सुप्रभा च मेघदूती मनस्विनी ॥ १६१ ॥

अघोरा नवमी प्रोक्ता अघोरे नवशक्तयः ।
अघोरशक्तयस्त्वेता विकराळीति संज्ञिताः ॥ १६२ ॥

भुजाष्टकसमायुक्ता ध्यायेत्ताघोररूपिणीः ।
वरं च फलकं चैव टङ्कं पाशं तथाङ्कुशम् ॥ १६३ ॥

---

[1] भास्करा च मा—क. [2] वरदाभयपाण्यश्च द्वात्रिंशत्पीठशक्तयः—क.

गदां त्रिशूलकं चैव [1]दधानाः क्रमशोऽसिताः ।
द्वात्रिंशद्धस्तमूर्तैस्तु शक्तयश्च प्रकीर्तिताः ॥ १६४ ॥

अघोरध्यानम्

एकवक्त्रं सदानन्दं द्वात्रिंशद्भुजसंयुतम् ।
जटामकुटसंयुक्तं त्रिणेत्रं चन्द्रशेखरम् ॥ १६५ ॥

अभयं खड्गशूले च चक्रं डमरुकं तथा ।
दधानमस्थिबाणौ च गदां [2] पद्मं कपालकम् ॥ १६६ ॥

ज्ञानमुद्रां कुन्तहस्तं [3]अंकुशं चाक्षमालिकाम् ।
खट्वाङ्गं परशुं चैव दधानं दक्षिणैर्भुजैः ॥ १६७ ॥

वरं च फलकं चैव टङ्कं [4]पाशं च मुद्गरम् ।
नागमग्निं मृगं घण्टां धनुश्च कटिहस्तकम् ॥ १६८ ॥

रत्नं च कुमुदं कुम्भं खेटकं पुस्तकं तथा ।
[5]अघोरमूर्तिं नीलाभं रुण्डमालाविभूषितम् ॥ १६९ ॥

कालमुण्डस्य शिरसि स्थितं सर्वाभयप्रदम् ।

वामे यस्तु बिभर्ति चापफलकौ दक्षेऽसिबाणौ तथा
हस्ताभ्यां स चतुर्भुजस्त्रिणयनः श्रीभद्रकाळीयुतः ।
धत्ते ब्रह्मकपालदाम हृदये यः पादुकान्यस्तपा-
दीशक्रोधसमुद्भवः स भवतु श्रीवीरभद्रः श्रिये ॥ १७० ॥

एवं शास्त्रानुसारेण श्रीमान् सङ्कण्णनायकः ।
केळदीनाम्नि नगरे तथेक्केरीपुरान्तरे ॥ १७१ ॥

कारयित्वा शुभं गेहं तत्र स्थापितवान् क्रमात् ।
वीरभद्रेश्वरं तद्वदघोरेश्वरमेव च ॥ १७२ ॥

---

[1] पद्मं चैव यथाक्रमं—क [2] फालं च पद्मकम्—क. [3] असिं चैवाक्षमालिकाम्—क. [4] पाशाङ्कुशं तथा—क. [5] एतदायुधसंयुक्तं रुण्ड—क.

आगमोक्तविधानेन स्थानयोरनयोर्द्वयोः ।
पट्टाभिषेकमकरोत्पश्चान्निजकनीयसः ॥ १७३ ॥

अनुजाय विनीताय राज्ञामावश्यकीं नृपः ।
नीतिं चोपादिशत्तस्मै शत्रुनिग्रहसाधिकाम् ॥ १७४ ॥

इति श्रीशिवतत्त्वरत्नाकरे पञ्चमकल्लोले देवताप्रतिष्ठाकालगृहनिर्माणादिनिरूपणं नाम दशमस्तरङ्गः

अथैकादशस्तरङ्गः

कृत्वाभिषेचनं नीतेरुपदेशः कुतोऽभवत् ।
इत्याख्यातं तत्र को वा ? विधिः पट्टाभिषेचने ॥ १ ॥

शत्रुनिग्राहिणी का वा ? नीतिरेतन्निरूप्यताम् ।
कुमार ! कथयाम्येतद्यच्छ्रोतुमभिकाङ्क्षसे ॥ २ ॥

अथातः संप्रवक्ष्यामि भूपानामभिषेचनम् ।

पट्टाभिषेकविधिः

आधानजन्मेशदशाधिनाथरवीन्दुभौमेज्यसितैर्बलिष्ठैः ।
उत्पातदोषादिविवर्जितेषु धराधिपानामभिषेक इष्टः ॥ ३ ॥

मूलत्रिकोणस्वगृहोच्चमित्र-
गृहस्थितैर्वापि तदंशसंस्थैः ।
शुभे विलग्ने सततं ग्रहेन्द्रा
दिशन्ति लक्ष्मीं विपुलां च कीर्तिम् ॥ ४ ॥

शीर्षोदये चोपचये ग्रहे वा
स्वजन्मलग्नादथ लग्नगे वा ।
शुभग्रहैर्युक्त[1]निरीक्षितैर्वा
राज्यं स्थिरं स्यात्सततं च राज्ञाम् ॥ ५ ॥

[1] निरीक्षिते वा–क.

पापग्रहैः स्वान्त्यगतैश्च निःस्वो
रोगी विलग्नोपगतैर्भवेत्सः ।
पदच्युतिः सप्तचतुर्थगस्तैः
पुत्रस्थितैश्चापि सुखैर्विहीनः ॥ ६ ॥

अष्टोष्णकैः कर्मगतैरनायु-
र्मृत्युस्थितैर्वीर्ययुतैश्च पापैः ।
नूनं व्ययाष्टारिगतः क्षितीशं
निहन्ति सद्यश्च तदा बली चेत् ॥ ७ ॥

त्रिकोणकेन्द्रत्रिधनायसंस्थै-
स्त्रिषष्ठलाभायगतैश्च पापैः ।
षष्ठाष्टलग्नव्ययवर्जितेन
चन्द्रेण राज्ञां शुभदोऽभिषेकः ॥ ८ ॥

प्राग्भागे मन्दिरस्याथ गोमयेन तु कारयेत् ।
मण्डलं चतुरश्रं तु वर्णकैः समलङ्कृतम् ॥ ९ ॥

तत्र भद्रासनं सम्यगर्चयेत्सुमनोहरम् ।
गङ्गातोयेन संपूर्णस्वर्णकुम्भैरनेकशः ॥ १० ॥

दिग्विदिक्षु स्थितैः शुक्लगन्धमाल्याम्बरार्चितैः ।
शतौषधीमूलहेमरत्नसोद्भिज्जपल्लवैः ॥ ११ ॥

अभिषेककुम्भे क्षेपणीयानि मङ्गलद्रव्याणि

मृत्तिका वृषशृङ्गे च गजदन्ते च रोचनम् ।
उत्पलं पद्मकं गन्धं [1]मुरारेणुश्च कुङ्कुमम् ॥ १२ ॥

राजसर्षपमुस्ते च देवदारुसमन्विते ।
एतानि मङ्गलद्रव्याण्युदकुम्भेषु निक्षिपेत् ॥ १३ ॥

'देवस्य त्वे'ति मन्त्रेण आयुःपुष्टियशस्करैः ।
अब्लिङ्गैर्वेदमन्त्रैश्च शुभलग्ने शुभान्विते ॥ १४ ॥

[1] मुस्ता–मु.

भद्रासनस्थनृपतेरभिषेकं च कारयेत् ।
नीराजनं च कर्तव्यं शङ्खवादित्रनिःस्वनैः ॥ १५ ॥

आशिषो वाचनं कृत्वा पूजयेच्च सुरेश्वरान् ।
आयुधानि च संपूज्य विप्रान् गन्धादिनार्चयेत् ॥ १६ ॥

शुक्लमाल्याम्बरधृतः प्राङ्मुखस्य महीपतेः ।
पट्टं शिरसि बध्नीयात्सिंहासनगतस्य च ॥ १७ ॥

विप्रेभ्यो दक्षिणां दद्यादानमेन्मन्त्रपूर्वकम् ।
ब्रूयात्प्रत्यङ्मुखो राजा नमामि त्वां धरेति च ॥ १८ ॥

प्राच्यां मामभिषिञ्चन्तु वसवस्तेजसे श्रियै ।
याम्यायामभिषिञ्चन्तु मां रुद्रा विजयाय च ॥ १९ ॥

आदित्यास्त्वभिषिञ्चन्तु प्रतीच्यां दिशि वृद्धये ।
विश्वेदेवास्तथोदीच्यामभिषिञ्चन्तु पुष्टये ॥ २० ॥

दिगीशास्त्वभिषिञ्चन्तु मां सदा विजयाय च ।
'साम्राज्य'मिति मन्त्रेण राजानं सम्यगर्चयेत् ॥ २१ ॥

व्याघ्रचर्मण्यथासीनं नवालङ्कारभूषितम् ।
छत्रचामरसंयुक्तं राज्यचिह्नसमन्वितम् ॥ २२ ॥

पुरोहितश्च जुहुयात्सावित्र्याग्नौ प्रयत्नतः ।
उदुम्बरसमिद्भिश्च आज्येनाष्टोत्तरं शतम् ॥ २३ ॥

विद्वत्पुरोहितामात्यवृद्धबन्धुसमन्वितः ।
तदा संचिन्त्य सप्ताङ्गं प्रजा धर्मेण पालयेत् ॥ २४ ॥

एवं यः कुरुते सम्यक् स राजा वर्धते स्वयम् ।
अनेन विधिना राज्ञां कुर्यात्पट्टाभिषेचनम् ॥ २५ ॥

राजनीतिः

अथ नीतिं प्रवक्ष्यामि शत्रुनिग्रहसाधिकाम् ।

श्रीमान् कुलीनोऽव्यसनोऽतिशूरः
श्रुतिस्मृतिज्ञः स्मृतिमान् सुदक्षः ।

धर्मस्वरूपी स्वगतस्त्वलुब्धः
शुचिस्मितो नीतिपरः सुरूपः ॥ २६ ॥

तथ्याभिभाषी निपुणः कलासु
वक्ता सुवेषः प्रियवाक्कृतज्ञः ।
वृद्धोपसेवी गुणवान् गुणज्ञः
स्वरन्ध्रगोप्ता पररन्ध्रवेत्ता ॥ २७ ॥

दाता सहिष्णुर्विजितेन्द्रियश्च
मानी च सप्ताङ्गयुतो विनीतः ।
उत्साहमन्त्रप्रभुशक्तियुक्तः
चतुर्विधोपाययुतस्त्वभीतः ॥ २८ ॥

पञ्चाङ्गमन्त्रे कुशलः प्रगल्भः
षाड्गुण्यबृन्दे विजयी नृपः स्यात् ।

सन्धिः

सन्धिश्चतुर्विधः प्रोक्तो मैत्रीसंबन्धमिच्छताम् ।
प्रथमो मित्रसन्धिः स्यात् सन्धिजश्च द्वितीयकः ॥ २९ ॥
परस्परोपकाराख्य उपहारस्तथैव च ।

मित्रसन्धिः

सुजनोऽयमिति ज्ञात्वा स्वयं षड्गुणवान्नृपः ॥ ३० ॥
करोत्यलोभतः सन्धिं मित्रसन्धिः स उच्यते ।

सन्धिजसन्धिः

कन्यादानेन यः कुर्यात्सन्धिं कार्यवशान्नृपः ॥ ३१ ॥
स सन्धिजस्तु विज्ञेयः सन्धिः सन्धिविचारकैः ।

परस्परोपकाराख्यः

अन्योन्यस्योपकारार्थं यत्र सन्धीयते नृपैः ॥ ३२ ॥
परस्परोपकाराख्यः स सन्धिः प्रोच्यते बुधैः ।

उपहारसन्धिः

[1]गजानश्वांस्तथा रत्नं सुवर्णं भूमिमेव च ॥ ३३ ॥
दत्वा यः क्रियते सन्धिरुपहारः स उच्यते ।

विग्रहस्तद्भेदाश्च

शूरत्वेन सहायेन सामर्थ्येन बलेन च ॥ ३४ ॥

मन्त्रहीनेन भूपालः सार्धं कुर्वीत विग्रहम् ।
कामजो लोभजश्चैव भूभवो मानसंभवः ॥ ३५ ॥

अभयाख्यः समाख्यात इच्छाजोऽथ मदोत्थितः ।
अर्थशास्त्रे परिख्यात एकद्रव्याभिलाषकः ॥ ३६ ॥

इत्यष्टौ विग्रहाः प्रोक्ताः नवमो नोपलभ्यते ।

कामजाद्यष्टविग्रहाणां लक्षणम्

स्त्रीनिमित्तं हि यो जातो विग्रहः काम उच्यते ॥ ३७ ॥

द्रव्यापहारजनितो विग्रहो लोभजस्तथा ।
भूम्यर्थमुत्थितो यस्तु भूभवो विग्रहो महान् ॥ ३८ ॥

विरुद्धार्थकृतो यस्तु विग्रहो मानसंभवः ।
शरणागतरक्षार्थं यो भवेत्कलहो महान् ॥ ३९ ॥

अभयाख्यः स कथितो विग्रहो नीतिवेदिभिः ।
मित्रार्थे बन्धुभृत्यार्थे विग्रहं यः समाचरेत् ॥ ४० ॥

इच्छाजः स तु निर्दिष्टो नीतिशास्त्रार्थवेदिभिः ।
मदिरोत्थमदेनापि विद्याधनमदेन च ॥ ४१ ॥

एतैर्नृणां समुत्पन्नो मतिभ्रंशकरो महान् ।
अविवेकसमुत्पन्नः स भवेच्च मदोत्थितः ॥ ४२ ॥

एकमर्थं समुद्दिश्य यो भवेद्विग्रहो मिथः ।
स प्रोक्तः शास्त्रतत्त्वज्ञैरेकद्रव्याभिलाषकः ॥ ४३ ॥

---

[1]गजानस्त्रांस्तथा–क.

यानम्

दैवेनोपहतो यस्तु व्याधिना पीडितोऽपि वा ।
बलकोशविहीनो वा यो मित्रैर्विनियोजितः ॥ ४४ ॥

तस्य भूयो नृपो यायाज्जिगीषुर्जयसिद्धये ।
शरत्काले वसन्ते च रिपोर्नाश उपस्थिते ॥ ४५ ॥

निमित्तं शकुनं लब्ध्वा यात्रां कुर्वीत भूपतिः ।

यानभेदाः

सन्धानजा पार्ष्णिरोधा मित्रविग्राहिणी तथा ॥ ४६ ॥

द्वन्द्वनिर्व्याजगा कुल्या सप्तमी चापि शीघ्रगा ।

सन्धानजयानम्

पार्ष्णिग्राहेण सन्धाय पश्चाद्गच्छेच्च भूपतिः ॥ ४७ ॥

सन्धानयात्रा विज्ञेया नृपाणां हितकारिणी ।

पार्ष्णिरोधयानम्

पार्ष्णिग्राहस्य रोधार्थं नियोज्यात्मबलं महत् ॥ ४८ ॥

गमनं वा भवेद्यत्र पार्ष्णिरोधः शुभावहः ।

मित्रविग्राहिणीयानम्

शत्रोः सार्धं स्वमित्रेण कारयित्वा स्वविग्रहम् ॥ ४९ ॥

गच्छतां सा भवेद्यात्रा मित्रविग्राहिणी परा ।

द्वन्द्वजयानम्

यस्योपरि स्वयं यायादानयेत्तदरींस्तदा ॥ ५० ॥

सा यात्रा द्वन्द्वजा प्रोक्ता रिपुसंहारकारिणी ।

निर्व्याजयानम्

सर्वतः स्वस्थचित्तस्य बलमुख्याविघातिनः ॥ ५१ ॥

भवेद्या नृपतेर्यात्रा निर्व्याजा परिकीर्तिता ।

कुल्यायानम्

रिपुवंश्येन सार्धं यो गच्छेत्परविनाशने ॥ ५२ ॥

सा तु यात्रा भवेत्कुल्या द्विषतां भयकारिणी ।

शीघ्रगामिनीयानम्

द्विषतो वधमुद्दिश्य त्यक्त्वा चान्यत्क्रमादिकम् ॥ ५३ ॥

सहसा क्रियते यात्रा सा भवेच्छीघ्रगामिनी ।
देशं कालं तथा वित्तं निमित्तं बलमात्मनः ॥ ५४ ॥

विचार्य कुर्वतो नित्यं यात्रा भवति सिद्धिदा ।

याने प्रशस्तास्तिथिवारनक्षत्रादयः

यात्रां विदध्याच्छुभगोचरेषु
भानौ कुलीरालिझषैर्विमुक्ते ।
शुक्रेन्दुपुत्रावनिजेष्ववामे-
ष्वनस्तगेष्वप्रतिलोमगेषु ॥ ५५ ॥

अतिपातिषु कार्येषु ग्रहान् संपूज्य यत्नतः ।
यात्रां कुर्वीत नृपतिः कार्यसिद्धिकरीं सदा ॥ ५६ ॥

स्वपुरपरपुराद्वा कर्कटे मासि विद्वान्
गमनमिह न कुर्यात्तत्र तावच्छुभार्थी ।
प्रचलति यदि सम्यक्सप्त वर्षाणि भूयो
भवति सकलदुःखैः सार्धमायुःक्षयाय ॥ ५७ ॥

पृष्ठगं दक्षिणं वापि भृगुं कृत्वा विशेत्तदा ।
पुरतो वामभागं वा शुक्रं कृत्वा न चाविशेत् ॥ ५८ ॥

रोहिणी श्रवणा चित्रा सोमवारे शुभावहा ।
अहिर्बुध्न्यं च पौष्णं च भौमवारे तु शस्यते ॥ ५९ ॥

पुनर्वसुर्गुरोर्वारे भाग्यं च श्रवणं सिते ।
हरिदैवं द्विदैवं च वह्निदैवं शनेर्दिने ॥ ६० ॥

धिष्ण्यान्येतानि शस्तानि वारेष्वेतेषु सर्वदा ।
चरलग्ने प्रयातव्यं द्विस्वभावोऽतिनिन्दितः ॥ ६१ ॥

लग्ने स्थिरे न गन्तव्यं यात्रायां क्षेमकाङ्क्षिभिः ।
चन्द्रमा दशमे यस्य स यात्रायां जयी भवेत् ॥ ६२ ॥

बुधजीवसितानां च यदि चन्द्रस्त्रिकोणगः ।
एको भवेद्ग्रहो यस्य तस्य यात्रा शुभावहा ॥ ६३ ॥

अतियोगयोगातियोगौ

द्वौ चेत्केन्द्रत्रिकोणस्थावतियोगः स कथ्यते ।
योगातियोगः कथितस्त्रिभिः केन्द्रत्रिकोणगैः ॥ ६४ ॥

वारदोषपरिहारकथनम्

ऐन्द्रे दधि यमे तैलं वारुणे गुडमेव च ।
कौबेरे क्षीरमादद्याद्वारदोषो न विद्यते ॥ ६५ ॥

क्रमात्सूर्यादिवारेषु घृतं क्षीरं गुडं तथा ।
तिलं दधि यवान्माषान् भुक्त्वा यायान्नराधिपः ॥ ६६ ॥

अर्कोदये व्रजेदैन्द्रीं दिशं भुक्त्वा तु शर्कराम् ।
खस्थेऽर्के घृतभुक्प्राचीमस्तगे दक्षिणां तिलान् ॥ ६७ ॥

सुखस्थेऽर्के पयः पीत्वा पश्चिमां दिशमाव्रजेत् ।
लग्नाज्जन्मर्क्षतो वापि चन्द्रेऽनुपचयं गते ॥ ६८ ॥

क्षीणी च शुभदा यात्रा पूर्णेऽप्युपचये शुभा ।

यानकाले जप्यान्यर्जुननामानि

अर्जुनः फल्गुनः पार्थः किरीटी श्वेतवाहनः ॥ ६९ ॥

बीभत्सुर्विजयः कृष्णः सव्यसाची धनञ्जयः ।
एतानि दश नामानि अर्जुनस्य महात्मनः ॥ ७० ॥

यात्राकाले स्मरेद्यश्च तस्य शत्रुजयो भवेत् ।

यानकाले दिग्भेदेन वाहनभेदः

ऐन्द्रीं यायाद्गजारूढो रथेनैव तु दक्षिणाम् ॥ ७१ ॥

हयेन वारुणीं यायान्नृयानेनोत्तरां दिशम् ।
शत्रुजन्मादिराशीनामष्टमर्क्षे गतो नृपः ॥ ७२ ॥

तत्र ध्वजस्तु संसिद्धो यथावदुदितः क्रमात् ।
तमुद्धृत्य पुरो यायादाहवे शाश्वतीं दिशम् ॥ ७३ ॥

ध्वजं कृत्वा तु दण्डेन वेणुवैकङ्कतेन च ।
पालाशेनाथवा बध्वा घण्टाकिङ्किणिशोभितम् ॥ ७४ ॥

वैनतेयं स्वस्तिकं च कुलिशं च लिखेत्पटे ।
संपूज्य विधिवन्मन्त्रैर्गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥ ७५ ॥

हुत्वा च हविषाज्येन पलाशसमिदादिभिः ।
'यत इन्द्रे' तिमन्त्रेण त्रिष्टुभानुष्टुभान्यतः ॥ ७६ ॥

नित्यं संपूज्य यानेन युद्धे नित्यं पुरो वहेत् ।
एवं दक्षिणतो वामे पृष्ठतश्च वहेद्ध्वजान् ॥ ७७ ॥

धनुः शतार्धात्पुरतः शुभेऽहनि वसेन्नृपः ।
वेश्यागारे वणिग्गेहे भूसुराणां गृहेषु च ॥ ७८ ॥

निर्गमान् प्रक्षिपेद्यत्र तत्र वामे विनिक्षिपेत् ।
स्वयमेकदिनं प्रोक्तं भार्या चैकं दशाम्बरम् ॥ ७९ ॥

त्रिर्मन्त्री वाहनं सप्त स्वर्णं मासो द्विरायुधम् ।

मेषाद्ये युधि दारभृत्यवचनं वह्निप्रदीप्ताङ्गना
आगच्छेदिह मध्यमे खलु तथा दीप्तातिदीप्ताङ्गना ।
अन्ते विप्रयुगागमो निगदितस्ताम्रध्वनिर्वा तथा
द्रेक्काणोदितलक्षणं निगदितं तत्कालभागैः क्रमात् ॥ ८० ॥

वृषभाद्येकमृगगोपागमनं चण्डालजोऽथवा शब्दः ।
मध्ये मङ्गलनादो विप्रागमनं तथा वाच्यम् ॥ ८१ ॥

अन्त्ये च पुष्पधारी आगच्छेदार्द्रवसनविप्रो वा ।

गजशब्दो मिथुनाद्ये मङ्गलनादोऽथवा भवति ।
शकुनिनिनादो मध्ये चण्डालानां ध्वनिर्वा स्यात् ॥ ८२ ॥

अन्त्ये तु गजाक्रोशस्तुरगागमनस्य शसनं वाच्यम् ।

आदौ कुक्कुटशब्दः केकारावोऽथ वा कुलीरे स्यात्
मध्ये चरणनिनादः काष्ठनिनादोऽथ वा भवति ॥ ८३ ॥

अन्त्ये शङ्खध्वानो द्वौ विप्रौ पुष्पधारिणी योषा ।
आद्ये च मृगागमनं दीपो वा दृश्यते तु सिंहस्य ॥ ८४ ॥

मध्ये शोभनशब्दो मांसागमनं तदीयवार्ता वा ।
अन्ते दुष्टा नारी आगच्छेदार्द्रवसनविप्रो वा ॥ ८५ ॥

कन्याद्ये ताम्ररवो दूतागमनं तथा स्नेहः ।
मध्ये वृषगोपानामागमनं कुम्भधारिणी चान्ते ॥ ८६ ॥

तुलाद्ये तु वणिग्देवयोषा पुष्पवती तथा ।
विप्रद्वयागमश्चैव तुलामध्य उदाहृतः ॥ ८७ ॥

तदन्ते रोषशब्दश्च मृगनादोऽथ वा भवेत् ।
वृश्चिकाद्ये पात्रशब्दो द्विजाक्रोशोऽथ वा भवेत् ॥ ८८ ॥

तन्मध्ये योषितः शब्दो दीपस्तम्भागमोऽथ वा ।
वृश्चिकान्ते वेदशब्दो वैदिकागमनं तथा ॥ ८९ ॥

गजागमो वा नृपतेर्हयाङ्कस्यादिभागके ।
मध्ये मङ्गलशब्दः स्यादन्त्ये रम्यातपत्रकः ॥ ९० ॥

पश्वागमो वा युवतेरागमो वा मृगादिके ।
मध्ये शस्त्राम्बुनो वार्ता तदन्ते वायसध्वनिः ॥ ९१ ॥

कुम्भाद्ये बालशब्दो वा हरिवार्ता भवेत्तथा ।
छत्रधारागमो मध्ये भृतकस्य जनस्य वा ॥ ९२ ॥

आक्रोशः स्यात्तदन्ते तु नासिकोत्थध्वनिस्तथा ।
अन्धस्यागमनं वाच्यं मीनाद्ये बधिरागमः ॥ ९३ ॥

अन्यथाध्वनिरस्यैव वसुशब्दोऽथ मध्यमे ।
भेरीशङ्खनिनादः स्यान्मीनान्ते तत्त्रिभागके ॥ ९४ ॥

गुरौ केन्द्रत्रिकोणस्थे वायसो दक्षिणं व्रजेत् ।
लग्नस्थे भार्गवे वापि पयः पक्षी च वामतः ॥ ९५ ॥

त्रिषडायगते भौमे खे श्येनस्तत्र वामतः ।
कृष्णपक्षे भरद्वाजः प्रदक्षिणमगाद्ध्रुवम् ॥ ९६ ॥

केन्द्रत्रिकोणगे जीवे दर्शनं छागविप्रयोः ।
त्रिषडायगते चार्के भरद्वाजो यथा पुरा ॥ ९७ ॥

आयस्थे वाक्पतौ लग्ने ब्राह्मणौ समुपस्थितौ ।
बुधशुक्रौ च केन्द्रस्थौ सवत्सां गां पयस्विनीम् ॥ ९८ ॥

चतुर्थस्थे चन्द्रमसि दशमस्थे यदा तदा ।
दीपदर्शनसाम्मुख्यं रजके धौतवस्त्रकम् ॥ ९९ ॥

सुतस्थाने यदा सौम्यो वृषभः सम्मुखो भवेत् ।
गुरुचन्द्रौ च नवमे दक्षिणे वाथ वायसः ॥ १०० ॥

सप्तषष्ठाष्टमे लग्ने जीवज्ञौ यदि संस्थितौ ।
आदर्शपुष्पमांसानां मद्यस्यालोकनं शुभम् ॥ १०१ ॥

राहुकेत्वष्टमे लग्नात्सर्पदर्शनमीरितम् ।

आदित्यराहू सौरिश्च सहजस्था यदा तदा ॥
प्रजायुक्ताः सुवासिन्यो दृष्टाः स्युः सर्वकामदाः ॥ १०२ ॥

इति श्रीशिवतत्त्वरत्नाकरे पञ्चमकल्लोले पट्टाभिषेकविधिसन्धिविग्रहयानस्वरूपनिरूपणं नामैकादशस्तरङ्गः

———

अथ द्वादशस्तरङ्गः

सन्धिविग्रहयानानां भेदान् श्रुत्वास्मि हर्षितः ।
ब्रूहि त्वमासनं द्वैधमाश्रयं च क्रमाद्गुरो ! ॥ १ ॥

कुमाराकर्णय स्वैरं सारमेतद्ब्रवीमि ते ।

आसनम्

अनावृष्ट्या तोयरहिते दुर्भिक्षेण क्षुधान्विते ॥ २ ॥

परेषां दुःस्थिते देशे नैव यायात्कथंचन ।
परस्परविरोधेन क्षीयमाणेषु शत्रुषु ॥ ३ ॥

तद्विनाशो भवेद्यावत्तावत्तिष्ठेच्च बुद्धिमान् ।

दश आसनभेदाः

स्वस्थासनमुपेक्षाख्यं मार्गरोधासनं तथा ॥ ४ ॥

दुर्गसाध्यासनं चैव राष्ट्रस्वीकरणासनम् ।
रमणीयासनं चान्यत्तथा च निकटासनम् ॥ ५ ॥

दूरमार्गासनं चैव प्रलोभासनमेव च ।
पराधीनासनं चेति दशासनमुदाहृतम् ॥ ६ ॥

इतोऽधिकं न दृश्येत नीतिज्ञैरन्यदासनम् ।

स्वस्थासनम्

निष्कण्टके तथा राज्ये शासिते वैरिमण्डले ॥ ७ ॥

स्वस्थाने या स्थिती राज्ये स्वस्थासनमिति स्मृतम् ।

उपेक्षासनम्

यदस्माभिरनुष्ठेयं दैवेन क्रियते हि तत् ॥ ८ ॥

उग्रदण्डप्रयोगाच्च व्यसनाद्भृत्यकर्शनात् ।
उपेक्ष्य यदवस्थानमुपेक्षासनमुच्यते ॥ ९ ॥

मार्गरोधासनम्

नद्याः पूर्वं प्रवाहेण गमनं रोधितं यदि ।
तेन रोधेन यत्स्थानं मार्गरोधासनं मतम् ॥ १० ॥

दुर्गसाध्यासनम्

दुर्गं गृहीतुमुद्युक्तो वारणार्थं विरोधिनः ।
तत्रैव निवसेदुक्तं दुर्गस्याध्यासनं हि तत् ॥ ११ ॥

राष्ट्रस्वीकरणासनम्

बलादुपार्जिते राष्ट्रे वशार्थं यत्र तिष्ठति ।
तत्स्थानं कथितं राज्ञो राज्यस्वीकरणासनम् ॥ १२ ॥

रमणीयासनम्

विजगीषुर्नृपो[1] गत्वा रिपून् हत्वा रणाङ्गणे ।
रम्यां वसतिमालोक्य यत्र तिष्ठति सानुगः ॥ १३ ॥

यवसेन्धनभूयिष्ठे जलधान्यसमन्विते ।
यत्स्थानं नीतितत्त्वज्ञैः रमणीयासनं हि तत् ॥ १४ ॥

निकटासनम्

दूरस्थस्य रिपो राजा विनाशाय समुद्यतः ।
समीपे यत्स्थितिं कुर्यात्तद्भवेन्निकटासनम् ॥ १५ ॥

दूरमार्गासनम्

दूरं देशं नृपो गत्वा कृत्वा कार्यमशेषतः ।
विहाय स्वपुरं दूरं यत्र तिष्ठत्यनाकुलः ॥ १६ ॥

वर्षर्तुव्यत्ययो यावद्यावच्च शरदागमः ।
तावद्यदुचितं स्थानं दूरमार्गासनं हि तत् ॥ १७ ॥

प्रलोभासनम्

हस्त्यश्वधनरत्नानि दुर्गं राष्ट्रं तथैव च ।
कंचित्कालं स्थितिः कार्या रिपून् हत्वा ददामि ते ॥ १८ ॥

इति प्रलोभितोऽन्येन यत्र तिष्ठति भूमिपः ।
तत्प्रलोभासनं नाम कथितं नीतिवेदिभिः ॥ १९ ॥

मासे पक्षे दशाहे च षडहे पञ्चरात्रके ।
प्रभूतं ते ददामीति प्रलोभ्य स्थापयेन्नृपम् ॥ २० ॥

[1] मत्वा–क.

आशया धार्यमाणस्तु यत्र तिष्ठति वा चिरम् ।
प्रलोभासनमेवं वा समाख्यातं मनीषिभिः ॥ २१ ॥

पराधीनासनम्

स्नेहाद्वा वैरिभावाद्वा गन्तुं देशं स्वकं न यः ।
यतते तत्र तत्स्थानं पराधीनासनं स्मृतम् ॥ २२ ॥

अथ आश्रयाः

स्वयं हीनबलो राजा जयहेतुं न पश्यति ।
बलिना पीड्यमानो यः क्षेमस्थानं समाविशेत् ॥ २३ ॥

तत्संश्रयोऽन्यसंसर्गो दुर्गसंश्रयणं तथा ।
इति भेदास्त्रयः प्रोक्ताश्चतुर्थो नोपलभ्यते ॥ २४ ॥

तत्संश्रयः

महता शत्रुणा यस्तु पीडितोऽल्पस्तथा नृपः ।
सत्यसन्धं परिज्ञाय तमेवाश्रयते बुधः ॥ २५ ॥

बहूंस्तान् सद्गुणान् वीक्ष्य शत्रुं यस्तु समाश्रयेत् ।
गुणनीतिषु तत्त्वज्ञास्तत्संश्रयमुशन्ति हि ॥ २६ ॥

अन्यसंश्रयः

शत्रुणा बाध्यमानोऽपि स्वयं चाप्यनुपायकः ।
गुणहीनं रिपुं ज्ञात्वा तस्मादन्यं गुणाधिकम् ॥ २७ ॥

बलिनं कृपया युक्तं धर्मज्ञं सत्यवादिनम् ।
आश्रयेदीश्वरं ज्ञात्वा स समाश्रय उच्यते ॥ २८ ॥

दुर्गसंश्रयः

वैरिणा बलयुक्तेन पीडितो ह्यबलो नृपः ।
यस्तु संश्रयते दुर्गं दुर्गसंश्रय इष्यते ॥ २९ ॥

द्वैधीभावः

लोभाद्वापि भयाद्वापि योगक्षेमार्थसाधकः ।
द्विषन्मध्ये चिरं कालं द्वैधीभावेन यापयेत् ॥ ३० ॥

पञ्च द्वैधीभावाः

मिथ्याचित्तः समुद्दिष्टो मिथ्यावचन एव च ।
मिथ्याकरण इत्यन्यस्तथा चोभयवेतनः ॥ ३१ ॥

युग्मप्राभृतकश्चेति द्वैधीभावोऽत्र पञ्चधा ।

मिथ्याचित्तः

चित्ते विरोधमाधत्ते वचसा प्रियभाषणम् ॥ ३२ ॥

द्वैधीभावोऽयमाख्यातो मिथ्याचित्तोऽर्थकोविदैः ।

मिथ्यावचनः

वचसाख्याति कर्माणि मनसा तत्ततोऽन्यथा ॥ ३३ ॥

द्वैधीभावोऽपरः ख्यातो मिथ्यावचनसंज्ञितः ।

मिथ्याकरणः

स्तोकं स्तोकं किमप्यादौ कार्यं विश्वासकारणात् ॥ ३४

करोति तावद्दुष्टोऽसौ यावत्कार्यं विनाशयेत् ।
एवं यः कुरुते मिथ्या रिपोर्नाशाय पार्थिवः ॥ ३५ ॥

मिथ्याकरणनामायं द्वैधीभावः प्रकीर्तितः ।

उभयवेतनः

गुप्तं वेतनमन्यत्र तथैकत्र प्रकाशतः ॥ ३६ ॥

कार्यं करोति सर्वत्र गुप्तदस्य हितेच्छया ।
अलक्षितो रिपोर्मित्रं भूत्वा स्वस्वामिनेऽर्पयन् ॥ ३७

यत्र तिष्ठति द्वैविध्यात्स स्यादुभयवेतनः ।

उभयप्राभृतकः

सन्नाहं प्रेषयिष्यामि साधयिष्यामि ते रिपुम् ॥ ३८ ॥

इति ब्रुवन् विरुद्धाभ्यां द्वाभ्यामर्थं समाहरन् ।
तयोरज्ञातरूपः सन्यत्र राजा प्रवर्तते ॥ ३९ ॥

द्वैधीभावं तमप्याहुर्युग्मप्राभृतकं बुधाः ।

द्वैधीभावसन्ध्यादिज्ञानवतः फलम्

द्वैधीभावं समालम्ब्य य एवं वर्तते नृपः ॥ ४० ॥

विपक्षलक्ष्मीमादत्ते मन्त्ररक्षाविचक्षणः ।
सन्धिं च विग्रहं चैव यानमासनमाश्रयम् ॥ ४१ ॥

द्वैधीभावं च यो वेत्ति प्रयोक्तुं शत्रुमण्डले ।
बलवान् कोशसंपन्नो गुणवान् सत्क्रियाबुधः ॥ ४२ ॥

स कृत्स्नां पृथिवीं भुङ्क्ते देशकालसहायवान् ।

सन्ध्यादिषु तरतमभावः

उपायेषूत्तमं साम भेदो मध्यम इष्यते ॥ ४३ ॥

उपप्रदानमवरं दण्डः कष्टतरः स्मृतः ।
उपायरहितत्वाच्च द्रव्यहानेरभावतः ॥ ४४ ॥

सन्धिमायान्ति कार्याणि तस्मात्सामोत्तमं मतम् ।
कुत्सिता भेदमायान्ति न ते विश्वासभूमयः ॥ ४५ ॥

ततः सन्देहरूपत्वात्स भेदो मध्यमः स्मृतः ।
वित्तस्य संक्षयः पूर्वं सिद्धिर्दैवे व्यवस्थिता ॥ ४६ ॥

उपप्रदानमवरं तेन प्रोक्तं मनीषिभिः ।
लाभार्थं क्रियते युद्धं रणे संशयितो जयः ॥ ४७ ॥

राज्यं च जीवितं चैव दण्डः कष्टतरः स्मृतः ।
चतुर्थोपायसाध्ये तु शत्रौ सान्त्वमपक्रिया ॥ ४८ ॥

प्रतप्तस्येव सहसा सर्पिषस्तोयबिन्दवः ।
कुलीनेषु कृतज्ञेषु सार्द्रचित्तेषु साधुषु ॥ ४९ ॥

कार्यार्थिषु च मेधावी पूर्वं साम प्रयोजयेत् ।

सामोपायपाञ्चविध्यम्

प्रथमं कर्णसुभगं द्वितीयं दैविकं मतम् ॥ ५० ॥

तृतीयं स्मारकं प्रोक्तं चतुर्थं लोभकं स्मृतम् ।
तथैव पञ्चमं साम निजार्पणमिति स्मृतम् ॥ ५१ ॥

उपायेषूत्तमं साम कथितं निरुपद्रवम् ।

कर्णसुभगम्

मधुरैः सुखसंलापैः श्राव्यैश्च हृदयंगमैः ॥ ५२ ॥

एवं वचोभिर्यत्साम तत्कर्णसुभगं मतम् ।

दैविकम्

विश्वासजननोपायैः शपथैर्देवपूर्वकैः ॥ ५३ ॥

क्रियते यच्च [1]नीतिज्ञैः साम तद्दैविकं स्मृतम् ।

स्मारकम्

यदासीत्सौहृदं पूर्वं सांप्रतं विस्मृतं त्वया ॥ ५४ ॥

इति संस्मार्यते यत्र साम तत्स्मारकं स्मृतम् ।

लोभकम्

ग्रामं पुरं तथा राष्ट्रं वाजिनं वारणं धनम् ॥ ५५ ॥

दास्यामीति च यत्साम स्मृतं तदिह लोभजम् ।

निजार्पणम्

भवत्कार्ये मदीयं स्वं शरीरं च मयार्पितम् ॥ ५६ ॥

इति वागर्पितं साम कथितं तन्निजार्पणम् ।
सामोपायैस्त्वसाध्या ये शत्रवो मदमोहिताः ॥ ५७ ॥

[1] नीतिज्ञाः साम तद्दैविकं विदुः–क.

भेदोपायेन ते साध्या नृपेण विजिगीषुणा ।
क्षीरं नीरं यथा हंसो विश्लेषयति संगतम् ॥ ५८ ॥

तथा च संहतान् शत्रून् भेदाद्विश्लेषयेत्तु तान् ।
शत्रुस्थैरात्मपुरुषैर्गूढैरुभयवेतनैः ॥ ५९ ॥

भीतावमानितान् क्रुद्धान् भेदयेच्छत्रुसङ्गतान् ।

मित्रभेदाः षट्

[1]प्राणहा मानभङ्गश्च धनहानिश्च बन्धकः ॥ ६० ॥

दाराभिलाषकश्चेति षड्भेदाः साङ्गभङ्गकाः ।

प्राणहाः

प्राणापहो भवेद्यस्तु स भेदः प्राणहाः स्मृतः ॥ ६१ ॥

मानभङ्गः

त्वद्विषत्प्रेरितो राजा तव मानं हरिष्यति ।
एवमुद्वेज्य यो भेदो मानभङ्गः स वर्णितः ॥ ६२ ॥

धनहानिः

धनिकोऽयं महानेष किञ्चित्तव न यच्छति ।
तस्मात्केनाप्युपायेन धनमाहर्तुमर्हसि ॥ ६३ ॥

इति संमन्त्र्य भूपाय यद्ब्रूते धनिकाय च ।
अर्थलुब्धो ह्ययं राजा तव द्रव्यं हरिष्यति ॥ ६४ ॥

[2]इत्येवं पिशुनत्वेन छिन्नरुभयवेतनः ।
धनहानिरयं भेदो नीतिज्ञैः समुदाहृतः ॥ ६५ ॥

बन्धकः

न करोति तव स्वामी विश्वासं त्वयि कर्हिचित् ।
बन्धयित्वा तु निगलैः कारागारे निधास्यति ॥ ६६ ॥

[1] प्राणहानिर्मानभङ्गो धनहानिश्च बन्धनम्–मु. [2] यत्रैवं–क.

इति विश्वासमुत्पाद्य निजस्वामिहितो नरः ।
यद्भिनत्ति परं बुद्ध्या स भेदो बन्धकः स्मृतः ॥ ६७ ॥

दाराभिलाषकः

विलासी चपलो भोगी रूपवांस्तरुणो विटः ।
अन्तःपुरे मदीयां स्त्रीं कटाक्षैः स्प्रष्टुमीक्षते ॥ ६८ ॥

वध्योऽयमिति भूपालो मया सार्धममन्त्रयत् ।
इति यः कुरुते भेदं स स्याद्दाराभिलाषकः ॥ ६९ ॥

द्वितीयो दाराभिलाषकः

त्वद्भार्यां रूपसंपन्नां नवयौवनशोभिताम् ।
ममाग्रेऽवर्णयद्राजा सापेक्ष इव लक्षितः ॥ ७० ॥

त्वयि जीवत्यलभ्यत्वात्तव द्रोहं विधास्यति ।
दाराभिलाषभेदोऽयमेवं वा परिकीर्तितः ॥ ७१ ॥

अङ्गभङ्गकः

अयमस्मिन् कुले जातः कदाचिद्राज्यमिच्छति ।
अङ्गुलिं वा तथा नेत्रे सन्ततिं वा धनानि च ॥ ७२ ॥

हर्तुमिच्छत्ययं राजा सर्वथा तत्करिष्यति ।
इति यो निर्मितो भेदः सोऽङ्गभङ्ग इति स्मृतः ॥ ७३ ॥

सम्यग्भेदेन शत्रूणां भिनत्ति प्रकृतिं तु यः ।
भेदवज्रेण [1] तद्भिन्नं हृदयं प्रतिभूभुजाम् ॥ ७४ ॥

[2] अर्थहारप्रभेदेन स्वाधिकारव्ययेन च ।
अलब्धवेतनत्वेन मानापहरणेन च ॥ ७५ ॥

द्विषतां कारणैरेभिर्विरक्ता ये च मन्त्रिणः ।
अमात्याः सचिवाश्चैव तथा सामन्तमान्यकाः ॥ ७६ ॥

---

[1] सद्भिन्नं–क. [2] अर्कहार–क.

भृत्याश्च बान्धवाश्चैव ये चान्तर्वर्तिनो नराः ।
युद्धबुद्धिसहाया ये तेषां दानं प्रयोजयेत् ॥ ७७ ॥

अन्ये ये लोभसंयुक्ता व्यसनासक्तचेतसः ।
तेभ्योऽपि दानं युञ्जीत नृपः शत्रुजिघांसया ॥ ७८ ॥

षोडशोपप्रदानभेदाः

अभीष्टं हायनं देश्यं करजं दन्तिसप्तिजम् ।
ग्रामजं शासनं भूषा वसनं प्रतिपत्तिजम् ॥ ७९ ॥

आकरं रुक्मजं कन्यावेश्यं वेलाकरं तथा ।
उपप्रदानमेवं तु प्रोक्तं षोडशधा बुधैः ॥ ८० ॥

अभीष्टम्

यस्मै यद्रोचते वस्तु तस्मै योग्यानुसारतः ।
यद्दीयते तदाख्यातमभीष्टं दानमुत्तमम् ॥ ८१ ॥

हायनम्

एकसंवत्सरं यावत्कुटुम्बभरणक्षमम् ।
यस्य यद्दीयते तस्य तद्दानं हायनं स्मृतम् ॥ ८२ ॥

देश्यम्

[1] यद्देशेऽप्युदितं दानं तद्दानं देश्यमुच्यते ।

करजम्

राष्ट्रोत्थं धनधान्यं यत्तत्स्मृतं करजं बुधैः ॥ ८३ ॥

दन्तिजम्

वारणस्य प्रदानं यत्तद्दानं दन्तिसञ्ज्ञिकम् ।

सप्तिजम्

हयस्य दानमाख्यातं सप्तिजं नीतिकोविदैः ॥ ८४ ॥

---

[1] यद्देशेऽप्युचितं–क.

ग्रामजम्

अगृहीतकरो वापि प्रगृहीतकरोऽपि च ।
ग्रामः प्रदीयते यत्तु तद्दानं ग्रामजं मतम् ॥ ८५ ॥

शासनम्

पुत्रपौत्रप्रपौत्रेषु दत्तं नैव विलङ्घ्यते ।
अबाध्यत्वेन यत्किञ्चित्तद्दानं शासनं स्मृतम् ॥ ८६ ॥

भूषणाख्यम्

रत्नेन जातरूपेण घटितं चारु भूषणम् ।
दीयते यत्तु तद्दानं भूषणाख्यमुदाहृतम् ॥ ८७ ॥

वसनाख्यम्

नानावर्णविचित्राणि नानासूत्रमयानि च ।
नानादेशसमुत्थानि सूक्ष्माणि च घनानि च ॥ ८८ ॥

वस्त्राण्यतिमनोज्ञानि प्रभूतानि प्रसादतः ।
दीयन्ते यत्तु तद्दानं वसनं परिकीर्तितम् ॥ ८९ ॥

प्रतिपत्तिजम्

आसनं चामरं छत्रं यानं सन्माननोचितम् ।
नाम वा दीयते यत्तु तद्दानं प्रतिपत्तिजम् ॥ ९० ॥

आकरजम्

रौप्यकाञ्चनरत्नानि संजायन्ते यतो भुवः ।
सा खनिर्दीयते यत्तु तदाकरमिति स्मृतम् ॥ ९१ ॥

रुक्मजम्

दीयन्ते यत्र [1] रुक्माणि प्रभूतानि [2] पराणि च ।
तद्दानं रुक्मजं प्रोक्तमर्थशास्त्रविचक्षणैः ॥ ९२ ॥

[1] निष्काणि—क. [2] वराणि—क.

कन्यादानम्

भूषणैर्भूषिता कन्या लक्षणैश्च समन्विता ।
विधिवद्दीयते यत्तु कन्यादानं तदुच्यते ॥ ९३ ॥

वेश्यदानम्

रूपयौवनसंपन्ना नृत्यगीतविशारदा ।
वेश्या प्रदीयते यत्तु तद्दानं वेश्यमुच्यते ॥ ९४ ॥

वेलाकरम्

यत्राढ्या बहवः सन्ति बहिस्तस्योपजीविनः ।
रत्नाकरस्य वेलायां बहुपण्यप्रचारिणः ॥ ९५ ॥

अपूर्वो[1]पायनोद्भूतं पत्तनं बहुवस्तुदम् ।
दीयते यत्तु तद्दानं वेलाकरमिति स्मृतम् ॥ ९६ ॥

यदसाध्यं हि भेदस्य तद्दानेन प्रसाध्यते ।
सर्वेषामप्युपायानां दानं श्रेष्ठतमं स्मृतम् ॥ ९७ ॥

दानशीलो नृपो लोके देववत्पूज्यते जनैः ।

दण्डप्रयोगे हेतुकथनम्

उपायत्रितयेनापि यो न शक्यो भवेद्रिपुः ॥ ९८ ॥

तस्य दण्डं प्रयुञ्जीत बलवान्यदि भूपतिः ।
सामादीनां प्रयोक्तारमशक्तं मन्यते रिपुः ॥ ९९ ॥

तस्माद्दण्डं प्रयुञ्जीत दण्डो हि वशकृन्नृणाम् ।
बलिष्ठेन तथा कार्या दण्डा द्वादशभेदजाः ॥ १०० ॥

अशक्तेन त्रयं कार्यमेवं पञ्चदश स्मृताः ।
अन्ये च दण्डाः कर्तव्या भूभृता धर्ममूर्तिना ॥ १०१ ॥

क्लेशार्तिहरणाच्चैव जनानां वृत्तरक्षणात् ।

[1] अपूर्वोपयिनोद्भूतं—क.

द्वादशदण्डभेदास्तत्स्वरूपं च

देशनाशश्च शत्रूणां जनाङ्गच्छेदकस्तथा ॥ १०२ ॥

गोनृभूधान्यहरणो बन्दिग्राहस्तथा परः ।
देशहारो धनाहारः सर्वस्वहरणः परः ॥ १०३ ॥

दुर्गभङ्गः स्थानदाहो देशनिर्वासकस्तथा ।
युद्धे वधो महादण्डः शत्रुसंहारकारकः ॥ १०४ ॥

देशनाशकदण्डः

ग्रामाश्च यत्र दह्यन्ते स दण्डो देशनाशकः ।

जनाङ्गच्छेदकदण्डः

नासिका श्रवणद्वन्द्वं छिद्यते देशवासिनाम् ॥ १०५ ॥
नराणां यत्र दण्डोऽसौ जनाङ्गच्छेदनो मतः ।

गोग्रहदण्डः

देशजाः पशवः सर्वे गृह्यन्ते सहसा बलात् ॥ १०६ ॥
दण्डोऽसौ गोग्रहो नाम विख्यातः परभूमिषु ।

धान्यहरणदण्डः

गर्तेषु पिहितं धान्यं क्षेत्रे सस्यशिखागतम् ॥ १०७ ॥
आपणे पुञ्जितं यच्च खले राशीकृतं च यत् ।
तत्सर्वं ह्रियते यच्च रिपुराष्ट्रेषु संस्थितम् ॥ १०८ ॥
दण्डोऽसौ धान्यहरणो देशदुर्भिक्षकारणम् ।

बन्दिग्राहदण्डः

कुटुम्बिनो गृहस्था ये धनिका व्यवहारिणः ॥ १०९ ॥
नीयन्ते यत्र बध्वा ते स बन्दिग्राह उच्यते ।

देशहारकदण्डः

जनानामभयं दत्वा भयं छित्वा तथान्यजम् ॥ ११० ॥
आत्मसात्क्रियते राष्ट्रं स दण्डो देशहारकः ।

धनहारदण्डः

आक्रम्य सैनिकैर्ग्रामान् बलात्कृत्वा स्व[1]सम्मतम् ॥ १११ ॥
आहरेत्काञ्चनं दण्डो धनहारः स उच्यते ।

सर्वस्वहरणदण्डः

महत्या सेनया युक्तः ख्यातं नगरपट्टणम् ॥ ११२ ॥
आवेश्य लुण्ठयेद्यत्र धनधान्यगवादिकम् ।
लोहभाण्डानि वस्त्राणि गृहोपकरणानि च ॥ ११३ ॥
यस्माच्च गृह्यते सर्वं सर्वस्वहरणो हि सः ।

दुर्गभङ्गदण्डः

नानाविधैरुपायैर्यत्परेषां दुर्गसाधनम् ॥ ११४ ॥
क्रियते स समाख्यातो दुर्गभङ्गाभिधानवान् ।

स्थानदाहकदण्डः

यस्मिन् पुरे वसेत्कर्ता सपुत्रबलवाहनः ॥ ११५ ॥
तत्पुरं राजनिलयं साट्टप्राकारतोरणम् ।
अन्तःपुरपुरन्ध्रीणां रम्याणि भवनानि च ॥ ११६ ॥
निकेतनानि पुत्राणामपत्यानां गृहाणि च ।
सचिवानां निवासांश्च मन्त्रिणां सदनानि च ॥ ११७ ॥
अन्येषां च मनुष्याणां मन्दिराणि बहूनि च ।
मन्दुरा गजशालाश्च विविधान्यापणानि च ॥ ११८ ॥
भस्मसात्कुरुते यस्तु स दण्डः स्थानदाहकः ।

देशनिर्वासकदण्डः

देशत्यागात्परिभ्रष्टो हतभोगः पदच्युतः ॥ ११९ ॥

---

[1] संमतिम् –क.

[1]गिरीणां कन्दराक्रान्तः निकुञ्जभवनाश्रयः ।
वियुक्तो दारपुत्रैश्च बन्धुभिः सचिवैस्तथा ॥ १२० ॥

क्षुत्पिपासापरीतश्च चिन्ताशोकसमन्वितः ।
यानासनविहीनश्च गजवाजिविवर्जितः ॥ १२१ ॥

तत एवंविधो दण्डो देशनिर्वासकः स्मृतः ।

युद्धवधदण्डः

युद्धे शत्रुवधो यस्तु दण्डो युद्धवधाभिधः ॥ १२२ ॥

सन्ध्यादीन् षड्गुणांश्चैव सामादीनप्युपायकान् ।
सार्वभौमत्वमाप्नोति यथाकालं प्रयोजयन् ॥ १२३ ॥

तस्मान्नित्यं प्रयोक्तव्या एते वैरिषु भूभृता ।
ज्ञात्वा स्वरबलं राजा मुहूर्तबलमेव च ॥ १२४ ॥

कुर्वीत सर्वकार्याणि सङ्ग्रामं तु विशेषतः ।
नाच्छित्वा परमर्माणि नाकृत्वा कर्म दारुणम् ॥ १२५ ॥

नाहत्वा मत्स्यघातीव प्राप्नोति महतीं श्रियम् ।

इति श्रीशिवतत्त्वरत्नाकरे पञ्चमकल्लोले आसनद्वैधीभावसमाश्रयचतुरुपायवर्णनं नाम द्वादशस्तरङ्गः

अथ त्रयोदशस्तरङ्गः

कीदृशं तत्स्वरबलं मुहूर्तबलमेव च ।
मह्यमेतत्समाख्याहि तच्छ्रोतुं मेऽस्ति कौतुकम् ॥ १ ॥

पुत्र! ते कथयिष्यामि यस्य श्रवणमीप्सितम् ।
यद्विज्ञाय प्रवृत्तस्य जयः करतलस्थितः ॥ २ ॥

स्वरबलम्

[2]अथातः संप्रवक्ष्यामि शरीरस्थं स्वरोदयम् ।

---

[1] गिरिकन्दरकान्तारनिकुञ्जभवनाश्रयः—क. मु. [2] नृपतिजयचर्या (पुट ४४).

हंसचारस्वरूपेण येन ज्ञानं त्रिकालजम् ॥ ३ ॥

नाभिस्थिता कुण्डलिनी शक्तिर्भुजगरूपिणी ।
ऊर्ध्वगा दशनाड्यस्तु दश चाधःस्थितास्ततः ॥ ४ ॥

द्वे द्वे तिर्यग्गते नाड्यौ चतुर्विंशतिसङ्ख्यया ।
कुण्डलिन्या महाशक्तेर्मूल[1]मार्गा भवन्त्यमी ॥ ५ ॥

ताभ्यः सूक्ष्ममुखा नाड्यः शरीरस्यातिपोषकाः ।
सङ्ख्यया च समुद्दिष्टाः सप्तसप्तशतानि च ॥ ६ ॥

प्रधाना दश नाडयस्तु दश वायुप्रवाहिकाः ।
नामानि नाडिकानां च वातानां च वदाम्यहम् ॥ ७ ॥

प्रधाननाडीनामानि

पिङ्गळेडा सुषुम्ना च गान्धारी हस्तिजिह्विका ।
पूषा जया बला व्यूषा कुहूः शङ्खिनिका तथा ॥ ८ ॥

[2]ताभ्यः सूक्ष्ममुखा नाड्यो द्विसप्ततिसहस्रकम् ।
प्रकटं प्राणसंचारो लक्ष्यते देहमध्यत ॥ ९ ॥

वायुनामानि

प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च ।
नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनंजयः ॥ १० ॥

चन्द्रसूर्यसङ्क्रमाः

इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्ना च तृतीयका ।
इडानाडीस्थितश्चन्द्रः पिङ्गला भानुवाहिनी ॥ ११ ॥

सुषुम्ना शम्भुरूपेण [3]हंसः शम्भुस्वरूपकः ।
[4]हकारो निर्गमे प्रोक्तः सशक्तिः स्यात्प्रवेशने ॥ १२ ॥

---

[1] व्याख्यानानुसारेण 'मूलमार्गाङ्कवन्त्यमूः' इति भवितव्यम्. [2] आकरग्रन्थे क्रमव्यत्यासः. [3] शम्भुर्हंसस्वरूपकः—नर-च. [4] हकारः शंभुरूपक इत्यर्थः.

शक्तिरूपः स्थितश्चन्द्रो वामनाडीप्रवाहकः ।
[1]दक्षचारप्रवाहे तु शम्भुरूपी दिवाकरः ॥ १३ ॥

एकैकस्य कलाः पञ्च क्रमेणैवोदयन्ति ताः ।
पृथिवी सलिलं तेजो वायुराकाशमेव च ॥ १४ ॥

मध्ये पृथ्वी अधश्चापो वह्निरूर्ध्वगतो भवेत् ।
तिर्यग्वायुप्रवाहश्च नभो वहति संक्रमे ॥ १५ ॥

पृथ्व्याद्येकैकतत्त्वे स्यादेकैकघटिकोदयः ।
अहोरात्रस्य मध्ये स्युस्तेन द्वादशसंक्रमाः ॥ १६ ॥

[2]अष्टाङ्गुलो भवेद्वह्निरनिलश्चतुरङ्गुलः ।
दिवाकराङ्गुला पृथ्वी सलिलं षोडशाङ्गुलम् ॥ १७ ॥

चापाकारो वहेद्वायुस्त्रिकोणो वह्निरुच्यते ।
चतुरश्रस्तु माहेयो वर्तुलो वारुणः स्मृतः ॥ १८ ॥

कटुस्वादो भवेद्वायुस्तीक्ष्णस्वादोऽनलो भवेत् ।
कषायकस्तु माहेयो मधुरो वारुणो मतः ॥ १९ ॥

शुक्लप्रतिपदो वायुश्चन्द्रस्त्वर्कस्त्र्यहं त्र्यहम् ।
[2]पक्षशस्तोऽनया वृत्त्या विपर्यासे तु दुःखदः ॥ २० ॥

चन्द्रोदये यदा सूर्यश्चन्द्रः सूर्योदये यदा ।
अशुभं [3]ग्लानिरुद्वेगः शुभं सर्वं निजोदये ॥ २१ ॥

शशिनं चारयेद्रात्रौ चारयेदह्नि भास्करम् ।
इत्यभ्यासरतो नित्यं स योगी नात्र संशयः ॥ २२ ॥

यात्रादाने विवाहे च वस्त्रालङ्कारभूषणे ।
शुभकर्मणि सन्धौ च प्रवेशे च शशी शुभः ॥ २३ ॥

विवादद्यूतयुद्धेषु स्नानभोजन[4]सङ्कमे ।
व्यवहारे भये भङ्गे सूर्यनाडी प्रशस्यते ॥ २४ ॥

---

[1] दक्षनाडी प्रवाहे—नर-च. [2] अष्टाङ्गुल इत्यारभ्य पक्षशस्तः इत्यन्तं आकरे न दृश्यते. [3] हानिरुद्वेगस्ताडने जायते ध्रुवम्—नर-च. [4] मैथुने—नर-च.

होमश्च शान्तिकश्चैव दिव्यौषधिरसायनम् ।
[1]विद्यावस्त्रं स्थितं कर्म कर्तव्यं च निशाकरे ॥ २५ ॥

[2]उद्यत्स्वरपदे चैव कृता यात्रातिसिद्धिदा ।
चन्द्रे समं पदं कुर्यात्सूर्ये च विषमं सदा ॥ २६ ॥

पूर्वे पूर्वे पुरस्कृत्य यात्रा भवति सिद्धिदा ।
वामचारप्रवाहे तु न गच्छेत्पूर्वमुत्तरम् ॥ २७ ॥

दक्षचारप्रवाहे तु न गच्छेद्याम्यपश्चिमे ।
वामे दक्षिणतो वापि यत्र वायुः प्रवर्तते ॥ २८ ॥

आदौ तत्पादमुद्धृत्य यो गच्छेत्कार्यसिद्धये ।
युद्धकाले यदा चन्द्रः स्थायी जयति निश्चितम् ॥ २९ ॥

यदा सूर्यप्रवाहस्तु यायी विजयते सदा ।
पृथ्वीजले शुभे तत्त्वे तेजोमिश्रफलोदयम् ॥ ३० ॥

हानिमृत्युकरौ पुंसामशुभौ व्योममारुतौ ।
पार्थिवे सक्षतं युद्धं सन्धिर्भवति वारुणे ॥ ३१ ॥

विजयो वह्नितत्त्वे च वायौ भङ्गो मृतिस्तु खे ।
शयने वा प्रसङ्गे वा युवत्यालिङ्गनेऽपि वा ॥ ३२ ॥

यः सूर्येण पिबेच्चन्द्रं स भवेन्मकरध्वजः ।
जीवेन गृह्यते जीवो जीवं जीवस्य दापयेत् ॥ ३३ ॥

जीवस्थानगते जीवे बालाजीवान्तगा (व) दशा ।
भुक्तमात्रेऽथ मन्दाग्नौ स्त्रीणां वश्यार्थकर्मणि ॥ ३४ ॥

[3]न युद्धं सूर्यवाहेन कर्तव्यं सर्वदा बुधैः ।
श्रान्ते शोके तृषार्ते च ज्वरिते मूर्छितेऽपि वा ॥ ३५ ॥

सज्जनस्वामिबोधार्थं चन्द्रचारं प्रवाहयेत् ।
गर्भप्रश्ने यदा दूतः पूर्णे पुत्रः प्रजायते ॥ ३६ ॥

शून्ये कन्या युगे युग्मं गर्भपातश्च सङ्क्रमे ।
भास्करे विषमा वर्णाः समवर्णा निशाकरे ॥ ३७ ॥

---

[1] विद्यारम्भं स्थिरं कार्यं—नर-च. [2] वहन्नाडीपदेऽग्रे च क्रो—नरा-च. [3] शयनं सूर्यं-क. नर-च.

वाहस्थो भाषते दूतस्तदा लाभोऽन्यथा न हि ।
ऊर्ध्ववामाग्रतो दूतो [1] (ज्ञेयो वामपदे स्थितः ॥ ३८ ॥
दक्षे पृष्ठे तथाधस्तात्सूर्यवाहगतो मतः ।
पूर्णनाडी स्थितो दूतो) यत्पृच्छति शुभाशुभम् ॥ ३९ ॥
तत्सर्वसिद्धिदं ज्ञेयं शून्ये शून्यं न संशयः ।
आदौ शून्यगतः पृच्छेत्पश्चात्पूर्णो विशेद्यदि ॥ ४० ॥
तदा सर्वार्थसिद्धिः [2] स्याद्वामे वामं न संशयः ।
पृथिव्याद्येन तत्त्वेन [3] दिनमासादिकैः फलम् ॥ ४१ ॥
शोभनं च तथा दुष्टं व्योममारुतवह्निभिः ।
श्वासप्रवेशकाले तु दूतो [4] वाञ्छति जल्पितम् ॥ ४२ ॥
इति देहस्वरः प्रोक्तः शिवालिखितमुच्यते ।

शिवालिखितम्

इमं कश्चिदविज्ञाय स्वकार्यं यः करिष्यति ॥ ४३ ॥
न भविष्यन्ति तस्यैव सर्वकामसमृद्धयः ।
न सौरं चान्द्रमानं वा तस्यैवं नान्यखेटजम् ॥ ४४ ॥
न शाकुनफलं तस्य यस्येदं करसंस्थितम् ।

षण्मासविषये शून्यादिरेखाक्रमः

चैत्रवैशाखमासौ द्वौ नभोभाद्रपदावपि ॥ ४५ ॥
माघफाल्गुनमासानामेका पद्धतिरीरिता ।
शून्यं कालं तथावर्तममृतं रोगसंज्ञिकम् ॥ ४६ ॥
पञ्च वेलास्तु कथिता घटिके द्वे मुहूर्तकम् ।

चतुर्मासविषये

आश्वयुक्कार्तिके मासि सहस्यपि सहस्यके ॥ ४७ ॥
रोगामृते च शून्यं च कालमावर्तनं तथा ।

[1] क. पुस्तके नास्ति. [2] दिति जानीहि निश्चितम्—नर. च. [3] दिनमासाब्दकैः—नर-च. [4] जल्पति वाञ्छितम्—नर-च.

द्विमासविषये

शून्याख्यममृतं चैवमावर्तं रोगसंज्ञकम् ॥ ४८ ॥
कालारेखायवाः प्रोक्ता ज्येष्ठाषाढद्विमासयोः ।

रौद्रादिपञ्चदश मुहूर्ताः

रौद्रश्वेतजमैत्रा-
स्तथा परौ चक्रवाकसावित्रौ ॥ ४९ ॥
वैरोचनजयदेवा-
वभिजातो रावणो मुहूर्तोऽन्यः ।
बलवदनो विजयाख्यो
नन्दनयमसोमभाग्यवत्संज्ञाः ॥ ५० ॥
घटिकाद्वयपरिमाणं
प्रवर्तन्ते दिवानिशं क्रमशः ।
रौद्रस्तथा श्वेतजचक्रवाक-
वैरोचना रावणबालवाख्यौ ॥ ५१ ॥
यमस्तथैव क्रमशो मुहूर्ता
भान्वादिवारेषु भवेयुराद्याः ।
रौद्रे दुःखं बन्धनं कार्यनाशो
राज्ञां पूजा श्वेतजे भूमिलाभः ॥ ५२ ॥
मैत्रे मित्राद्राज्य[1]मर्थागमश्च
श्रेयोहानिर्वक्रता चक्रवाके ।
सावित्रनाम्नि प्रभवन्ति विद्याः
वैरोचने शस्त्रहतिः प्रदिष्टा ॥ ५३ ॥
प्रारम्भसिद्धिर्जयदेवसंज्ञे
कार्योऽभिजाते हयरोहणादिः ।
बलवदनमुहूर्ते रावणे चाशुभं स्या-
ज्जयति विजयसंज्ञे नन्दने नन्दनीयः ॥ ५४ ॥
यमे चाशुभसंप्राप्तिः सौम्ये स्याद्राजमाननम् ।
भाग्ये स्त्रीसङ्गमाद्यं च मुहूर्तानां क्रमात्फलम् ॥ ५५ ॥

[1] मित्रागमश्च—क.

भान्वादिवासरेषु घटिकाद्वयपरिमितानि (दिवा) रौद्रादिमुहूर्तानि.

भानुवासरे	....	रौ	श्वे	मै	च	सा	वै	ज	अ	रा	ब	वि	नं	य	सौ	भा
सोमवासरे	....	श्वे	मै	च	सा	वै	ज	अ	रा	ब	वि	नं	य	सौ	भा	रौ
भौमवासरे	...	च	सा	वै	ज	अ	रा	ब	वि	नं	य	सौ	भा	रौ	श्वे	मै
बुधवासरे	....	वै	ज	अ	रा	ब	वि	नं	य	सौ	भा	रौ	श्वे	मै	च	सा
गुरुवासरे	....	रा	ब	वि	नं	य	सौ	भा	रौ	श्वे	मै	च	सा	वै	ज	अ
शुक्रवासरे	....	ब	वि	नं	य	सौ	भा	रौ	श्वे	मै	च	सा	वै	ज	अ	रा
शनिवासरे	....	य	सौ	भा	रौ	श्वे	मै	च	सा	वै	ज	अ	रा	ब	वि	नं

(रात्रावप्येवम्)

शून्यादिपञ्चरेखास्वरूपक्रमफलानि

शून्यं बिन्दुसमाकारममृतं चोर्ध्वरेखया। कालं काकपदं ज्ञेयमावर्तं धनुराकृति ॥ ५६ ॥

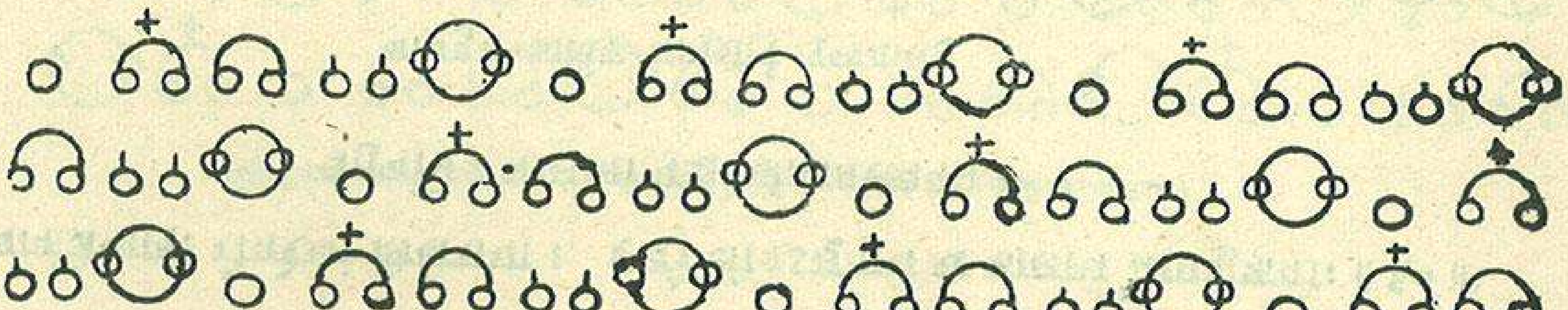
कर्तरी रोगरेखा च पञ्चरेखाः प्रकीर्तिताः। शून्ये शून्यं भवेत्कार्यमावर्ते विभ्रमो भवेत् ॥ ५७ ॥

कालरेखा भवेन्मृत्युरर्थहानिश्च कर्तरी। अमृतेन भवेत्सिद्धिः सद्यो भवति निश्चयः ॥ ५८ ॥

रविसौम्यार्किवारेषु आदौ शून्यं प्रजायते। गुरुचन्द्रे तथाऽवर्तममृताख्यं सिते कुजे ॥ ५९ ॥

चैत्र-वैशाख-श्रावण-भाद्रपद-माघ-फाल्गुनमासेषु

भा. बु. श.—
सो. गु.—
शु. शु.—

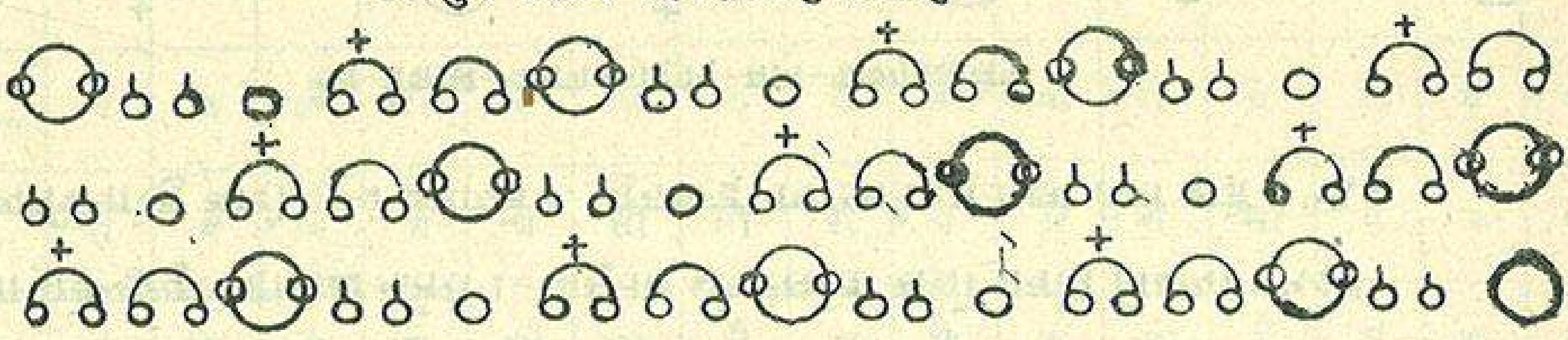
एकैकस्या अपि रेखाया घटिकाद्वयपरिमितः कालः। (रात्रावप्येवम्)

रविसौम्यार्कजेष्वादौ रोगरेखां लिखेत्तथा । इन्दौ जीवेऽमृतार्धं च कालार्धं भौमशुक्रयोः ॥ ६० ॥

चतुर्णामेव मासानां पञ्चरेखाक्रमस्त्वयम् ।

आश्वयुज–कार्तिक–मार्गशीर्ष–पुष्यमासेषु

भा. बु. श.—
सो. गु.—
कु. शु.—

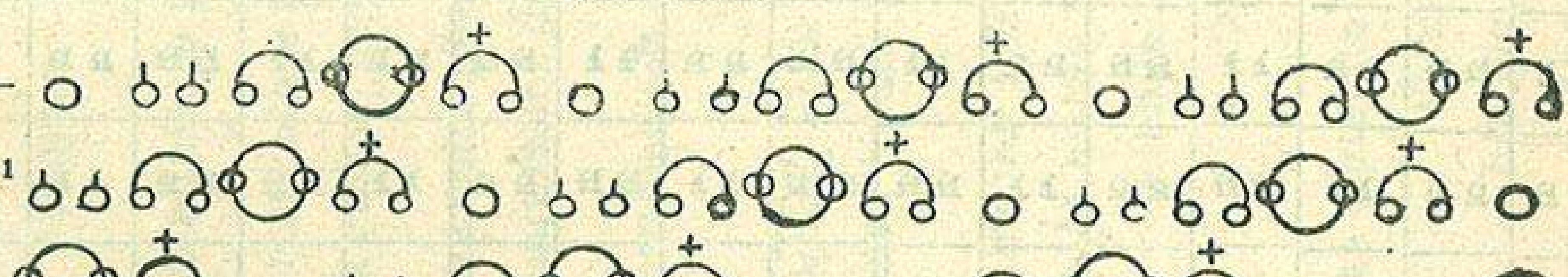
एकैकस्या अपि रेखाया घटिकाद्वयपरिमितः कालः । (रात्रावप्येवम्)

रवीन्दुजार्कजेष्वादौ शून्यरेखा भवेत्तथा ॥ ६१ ॥

इन्दौ गुरौ तथावर्तमर्धरोगं कुजे सिते ।
पञ्चरेखाक्रमस्त्वेष लेख्यो मासद्वये भवेत् ॥ ६२ ॥

ज्येष्ठाषाढमासयोः

भा. बु. श.—
सो. गु.—[1]
कु. शु.—

एकैकस्या अपि रेखाया घटिकाद्वयपरिमितः कालः । (रात्रावप्येवम्)

[1] अत्रादौ स्थिता अमृतरेखा अवसाने बिन्दुरेखातः परं योजनीया.

घटिकाचतुष्टयपरिमितानां सत्त्वरजस्तमोवेलानां ज्ञानोपायः

दिवा — रात्रौ

भानुवासरे	....	त त	स स	र र	त त	स स	र र	त त	स, स	र र	त त	स स	र र	त त	स स	र र
सोमवासरे	....	स स	र र	त त	स स	र र	त त	स स	र, र	त त	स स	र र	त त	स स	र र	त त
भौमवासरे	....	र र	त त	स स	र र	त त	स स	र र	त, त	स स	र र	त त	स स	र र	त त	स स
बुधवासरे	....	त त	स स	र र	त त	स स	र र	त त	स, स	र र	त त	स स	र र	त त	स स	र र
गुरुवासरे	....	स स	र र	त त	स स	र र	त त	स स	र, र	त त	स स	र र	त त	स स	र र	त त
शुक्रवासरे	....	र र	त त	स स	र र	त त	स स	र र	त, त	स स	र र	त त	स स	र र	त त	स स
शनिवासरे	....	त त	स स	र र	त त	स स	र र	त त	स, स	र र	त त	स स	र र	त त	स स	र र

अङ्गनाधनुषि मीनकर्कटे
सत्त्वकालमरणं तु यायिनाम् ।
कौलिमेषवृषवृश्चिकराशौ
राजसे तु मरणं तु यायिनाम् ॥ ६३ ॥

सिंहकुम्भमृगयुग्मराशय-
स्तामसे तु मरणं तु यायिनाम् ।
सत्त्वं रजस्तम इति वेलाक्रम इहोच्यते ।
चतुश्चतुर्घटी चैषां भूयो भूयः क्रमादिह ॥ ६४ ॥

गुरुसोमे सत्त्ववेला भृगुभौमे रजस्तथा ।
शन्यर्कसौम्यवारेषु तमस्तु द्विमुहूर्तकम् ॥ ६५ ॥

शून्यादिवेलाफलम्

शून्यबिन्दौ च मृत्युः स्यात्कालबिन्दुश्च मृत्युदः ।
आवर्ते लभते युद्धममृतं रोगनाशनम् ॥ ६६ ॥

रोगेण रोगसंप्राप्तिरिति बिन्दुफलं क्रमात् ।
न तिथिर्न च नक्षत्रं न योगः करणं तथा ॥ ६७ ॥

अमृतस्य तु वेलायां सर्वकार्याणि कारयेत् ।

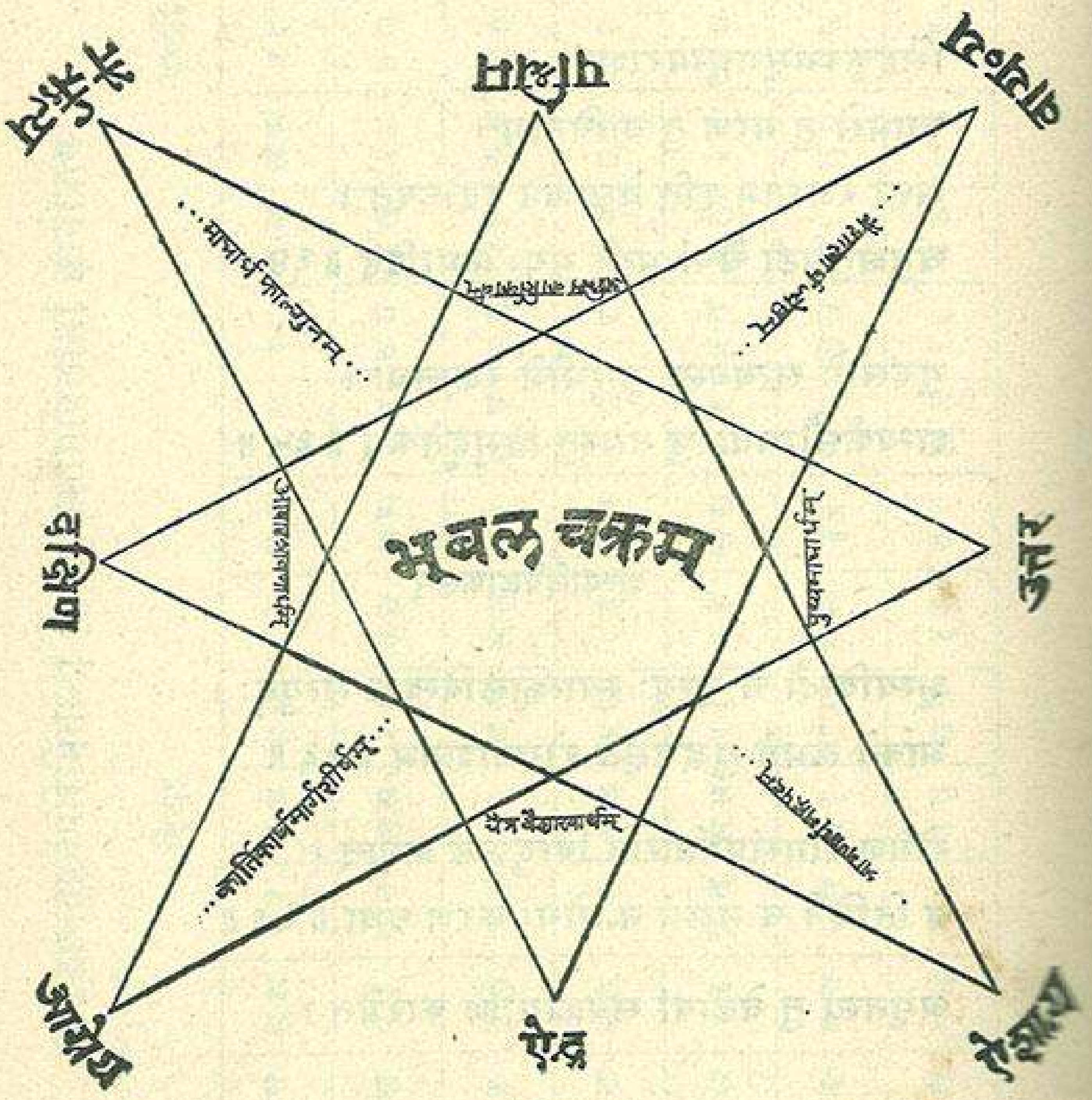
सत्त्वादिवेलाः

तामसं सात्त्विकं चैव राजसं च त्रिधा मतम् ॥ ६८ ॥

तत्तद्ददाति बहुधा स्वनामसदृशं फलम् ।
रजोवेला भवेच्छीघ्रं सत्त्ववेला स्थिरं तथा ॥ ६९ ॥

एवं ज्ञात्वा मुहूर्तानां बलं गच्छेद्विचक्षणः ।
इदानीं भूबलं वक्ष्ये विजयो येन लभ्यते ॥ ७० ॥

भूबलचक्रं तदुद्धारक्रमश्च

चतुरश्रं लिखेच्चक्रं तन्मध्ये चाष्टकोणकम् ।
आरभ्य पूर्वदिग्भागाद्रेखामावर्तयेत्सुधीः ॥ ७१ ॥

पूर्वादारभ्य वायव्यं वायव्याद्याम्यमानयेत् ।
याम्यादीशानदिग्भागमैशानात्पश्चिमं नयेत् ॥ ७२ ॥

पश्चिमात्कोणमाग्नेयमाग्नेयादुत्तरं नयेत् ।
उत्तरान्नैर्ऋतं कोणं नैर्ऋतादैन्द्रमानयेत् ॥ ७३ ॥

एवमष्टाश्रकं चक्रं जायते सन्निवेशतः ।
तत्र चैत्रादिमासानां विन्यासो दिक्षु वक्ष्यते ॥ ७४ ॥

भूबलचक्रे मासविन्यासक्रमः

चैत्रमासार्धवैशाखं पूर्वभागे न्यसेत्सदा ।
अर्धं वैशाखमासस्य ज्येष्ठं वायव्यतः क्षिपेत् ॥ ७५ ॥

आषाढं श्रावणस्यार्धं याम्यभागे प्रकल्पयेत् ।
श्रावणस्यार्धमैशान्यां नभस्यं च विनिक्षिपेत् ॥ ७६ ॥

आश्विजं कार्तिकस्यार्धं वारुण्यां दिशि विन्यसेत् ।
कार्तिकार्धं मार्गशीर्षं हुताशनदिशि क्षिपेत् ॥ ७७ ॥

पौषमर्धं च माघस्य कौबेर्यां ककुभि क्षिपेत् ।
माघस्यार्धं फाल्गुनं च नैर्ऋत्यां दिशि कल्पयेत् ॥ ७८ ॥

भूभ्रमणक्रमः

यस्यां दिशि स्थितो मासः सार्धस्तत्रोदयो भवेत् ।
तावत्कालं भुवः सोऽपि तावन्नाडीचतुष्टयम् ॥ ७९ ॥

यामार्धं तु बलं भूमेः क्रमाद्दिक्षु व्यवस्थितम् ।
रेखाविन्यासमार्गेण क्रमाद्भवति मेदिनी ॥ ८० ॥

उदयादस्तपर्यन्तमस्तादप्युदयावधि ।
चतुर्यामेषु मेदिन्या दिक्षु भ्रमणमष्टसु ॥ ८१ ॥

भूबलं पृष्ठतः कार्यं दक्षिणे वा जिगीषुणा ।
एवं कृतानि कार्याणि सिद्धिं यान्ति न संशयः ॥ ८२ ॥

अस्यैव चक्रराजस्य कोणानाश्रित्य विन्यसेत् ।

भूबलचक्रे अक्षरवर्गाष्टकविन्यासक्रमः

अष्टौ वर्गानकारादीन् प्रादक्षिण्येन पूर्वतः ॥ ८३ ॥

अवर्गे गरुडः प्रोक्तः कवर्गे पृषदंशकः ।
चवर्गे मृगराजः स्याट्टवर्गे सरमासुतः ॥ ८४ ॥

तवर्गे पन्नगः प्रोक्तः पवर्गे मूषकस्तथा ।
यवर्गे तु गजः प्रोक्तः शवर्गे शश इष्यते ॥ ८५ ॥

पूर्वान्नैर्ऋतपर्यन्तं भक्षकाः समवस्थिताः ।
[1](पश्चिमाद्रौद्रदिग्भागे यावद्भक्ष्या व्यवस्थिताः ॥ ८६ ॥

भक्षकात्पञ्चमस्थाने स्थितो भवति भक्ष्यकः ।)
तस्माद्विचार्य यत्नेन स्वशत्रुं पञ्चतां नयेत् ॥ ८७ ॥

भक्ष्यस्थाने स्थिते शत्रौ भक्षकस्थानमाश्रयेत् ।

ब्रह्माण्याद्यष्टयोगिन्यस्तत्स्थानं च

ब्रह्माणी पूर्वदिग्भागे प्रतिपन्नवमीतिथौ ॥ ८८ ॥

द्वितीयायां दशम्यां च माहेशी सौम्यदिग्गता ।
एकादश्यां तृतीयायां कौमारी वह्निदिग्गता ॥ ८९ ॥

द्वादश्यां च चतुर्थ्यां च वैष्णवी नैर्ऋतौ स्थिता ।
पञ्चम्यां च त्रयोदश्यां वाराही दक्षिणे स्थिता ॥ ९० ॥

चतुर्दश्यां तथा षष्ठ्यामिन्द्राणी पश्चिमोदया ।
सप्तम्यां पौर्णमास्यां च वायव्ये चण्डिका स्थिता ॥ ९१ ॥

अमावास्याष्टमीतिथ्योर्महालक्ष्मीस्तथेशगा ।
दक्षिणे पृष्ठतः कार्या योगिन्यो विजिगीषुणा ॥ ९२ ॥

योगिनीनां बलं चैव सर्वेषामुत्तमोत्तमम् ।
एवं स्वरमुहूर्तानां बलं भूमेस्तथैव च ॥ ९३ ॥

बलं वर्गस्य योगिन्याः ज्ञात्वा गच्छन् जयी भवेत् ।

इति श्रीशिवतत्त्वरत्नाकरे पञ्चमकल्लोले स्वरमुहूर्तभूमिवर्गयोगिनीबलवर्णनं नाम त्रयोदशस्तरङ्गः

———

[1] क. पुस्तके नास्ति.

अथ चतुर्दशस्तरङ्गः

स्वरादीनां बलं ज्ञात्वा यात्रां कुर्यादितीरितम् ।
कथं यात्रा विधातव्या शत्रूणां विजये नृपैः ॥ १ ॥

एतन्मह्यं समाख्याहि श्रोतुं कौतुकितं मनः ।
कुमार! ते प्रवक्ष्यामि यच्छ्रोतुमभिकाङ्क्षसे ॥ २ ॥

राज्ञां दिग्विजययात्राप्रस्थानक्रमः

युद्धपूर्वदिने राजा कृतोत्साहः सभागतः ।
कुमारान्मण्डलाधीशान् सामन्तान्मान्यकानपि ॥ ३ ॥

सुवर्णवस्त्राभरणैस्तेषां ये सैनिकाः स्थिताः ।
वाग्भिः प्रोत्साहयेत्तांश्च गुणकीर्तनमाननैः ॥ ४ ॥

तेषां प्रतिज्ञाः संश्रुत्य सुभटानां नृपोत्तमः ।
मातङ्गान्मदसंयुक्तान् वाजिनश्च जवाधिकान् । ५ ॥

दद्याद्यथार्हं सर्वेषां सङ्ग्रामजयकाङ्क्षया ।
ततो विसर्जयेत्सर्वान् युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ६ ॥

तस्यां रात्रौ बलारावैः पूरयेद्गगनाङ्गणम् ।
महातूर्यप्रघोषैश्च काहलाशङ्खनिःस्वनैः ॥ ७ ॥

सिंहनादैर्भटानां च त्रासयेद्रिपुसैनिकान् ।
अधिवास्य ततो राजा शस्त्राणि कुलदेवताः ॥ ८ ॥

ततः शयीत मेदिन्यां कुशानास्तीर्य यत्नतः ।
ततः प्रातः समुत्थाय निरीक्ष्य घृतदर्पणः ॥ ९ ॥

स्नात्वा तीर्थजलैः पुण्यैः श्वेताम्बरविभूषितः ।
समाराध्य जगन्नाथमभीप्सितफलप्रदम् ॥ १० ॥

धेनुं भूमिं हिरण्यं च विप्रेभ्यो विधिनार्पयेत् ।
तदाशिषः समादाय नीराजितजयद्विपः ॥ ११ ॥

दक्षिणाग्रखुरोल्लेखैर्हयानां हेषितैरपि ।
वामेतरविषाणाग्रवेष्टनेन करस्य च ॥ १२ ॥

बृंहितेन गजानां च जानीयाज्जयमञ्जसा ।
नराणां शुभवाक्यैश्च मङ्गलद्रव्यदर्शनैः ॥ १३ ॥

प्रदक्षिणगतैश्चापि भरद्वाजशिखण्डिनाम् ।
अन्यैश्च शकुनैर्भद्रैर्जयमङ्गलसूचकैः ॥ १४ ॥

दक्षिणाक्षिपरिस्पन्दं दक्षिणस्य भुजस्य च ।
मनसश्च प्रसादेन स्वानुकूलानिलेन च ॥ १५ ॥

एवं निमित्तैर्निश्चित्य जयं समर[1]दुर्जयम् ।
शुभस्थानस्थितैः सर्वैर्ग्रहैस्ताराभिरेव च ॥ १६ ॥

उदितेन स्वरेणाथ जयभूमिबलेन च ।
निमित्तैर्विजयोत्साही निर्गत्य निजमन्दिरात् ॥ १७ ॥

ताडयित्वा महाभेरीं प्रतिसैनिकभीषणम् ।
धनुषां द्वे शते गत्वा तत्र स्थित्वा नृपोत्तमः ॥ १८ ॥

मेलयित्वा ततः सर्वमेवमाघोषयेत्ततः ।
दास्यामि तस्मै प्रयुतं राजानं हन्ति यो रणे ॥ १९ ॥

तत्कुमारप्रहर्तॄणां दास्यामि नियुतं तथा ।
सामन्तमण्डलाधीश[2]हर्तॄणामयुतं तथा ॥ २० ॥

तथैवामात्यहन्तॄणामयुतं पारितोषिकम् ।
प्रधानयोधहन्तॄणां दास्ये पञ्चसहस्रकम् ॥ २१ ॥

[3](द्विसहस्रं प्रदास्यामि गजव्यूहनिघातिनाम् ।
सहस्रं प्रतिदास्यामि स्यन्दनौघविघातिनाम् ॥ २२ ॥

अश्वसादिनिहन्तॄणां प्रदास्ये शतपञ्चकम् ।)
शतं तस्मै प्रदास्यामि समानयति यः शिरः ॥ २३ ॥

एवं प्रलोभ्य तान् सर्वान् प्रयायाद्युद्धसम्मुखः ।
सुभटान् बलसंयुक्तान् हयविद्याविशारदान् ॥ २४ ॥

[1] दुर्जयः—क. [2] हंतॄणा—क. [3] श्लमर्धत्रयं क. पुस्तके नास्ति.

वरवाजिसमारूढान् भूपरीक्षाविचक्षणान् ।
द्विशतं वा तदर्धं वा बलिनो हयसादिनः ॥ २५ ॥

पुरः प्रस्थापयेद्राजा [1]प्रतिव्यूहं विचक्षणान् ।

अश्वव्यूहोचिता भूमिः

अल्पवृक्षाचला [2]च्छिद्रे लङ्घनीयदरीस्थिता ॥ २६ ॥

विशर्करा विपङ्का भूरश्वव्यूहाय शस्यते ।

रथव्यूहोचिता भूमिः

निस्थाणुर्निष्कुटापङ्का निर्वल्मीकोपला समा ॥ २७ ॥

केदारव्रततिश्वभ्रवृक्षगुल्मविवर्जिता ।
स्थिरा समतला धात्री रथव्यूहे प्रशस्यते ॥ २८ ॥

गजव्यूहोचिता भूमिः

विपङ्कातीतपङ्का भूर्गजव्यूहे प्रशस्यते ।

चतुरङ्गबलोचिता भूमिः

सर्वदोषोज्झिता भूमिः सरिद्वारिसमन्विता ॥ २९ ॥

विशाला गुणभूयिष्ठा चतुरङ्गबलोचिता ।
एवं परीक्ष्य भूभागं यस्मिन्यत्र यथोचितम् ॥ ३० ॥

तत्र संचारयेत्सैन्यं नृपो युद्धविशारदः ।

विजिगीषोः पुरःसराः अनुयायिनश्च

अरिर्मित्रमरेर्मित्रं मित्रामित्रमतः परम् ॥ ३१ ॥

तथारिमित्रं मित्रं च विजिगीषोः पुरःसराः ।
पार्ष्णिग्राहस्ततः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् ॥ ३२ ॥

आसारावनयोश्चापि विजिगीषोस्तु पृष्ठतः ।
अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः ॥ ३३ ॥

[1] प्रतिव्यूहविचक्षणान्—क. [2] छिद्रलंघनीय—क.

अनुग्रहे संहतयोर्व्यस्तयोश्च वधे प्रभुः ।
मण्डलाद्बहिरेतेषामुदासीनो बलाधिकः ॥ ३४ ॥

अनन्तरमरिं विन्द्यादरिसेविनमेव च ।
अरेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः परम् ॥ ३५ ॥

एवं तेषां क्रमान् ज्ञात्वा तत्तद्भागे प्रचारयेत् ।

व्यूहरचना

सर्वलक्षणसंपन्नं समस्तरिपुमर्दनम् ॥ ३६ ॥

रचयेदुत्तमं व्यूहं परव्यूहविभेदकम् ।
मुखे रथा गजाः पृष्ठे तत्पृष्ठे च पदातयः ॥ ३७ ॥

पार्श्वयोश्च हयाः कार्या व्यूहस्यायं विधिः स्मृतः ।

व्यूहनामानि

अर्धचन्द्रं च चक्रं च शकटं मकरं तथा ॥ ३८ ॥

कमलं श्रेणिकां गुल्मं व्यूहानेवं प्रकल्पयेत् ।
क्षत्रं सारभूतं शूरं शस्त्रज्ञमनुरागि च ॥ ३९ ॥

अपि स्वल्पं श्रियै सैन्यं वृथेयं मुण्डमण्डली ।
अपि पञ्चशतं शूरा मृद्नन्ति महतीं चमूम् ॥ ४० ॥

अथवा पञ्च षट् सप्त विजयन्तेऽनिवर्तिनः ।
परस्परानुरक्ता ये योधाः शार्ङ्गधनुर्धराः ॥ ४१ ॥

आकर्णपलिता योधाः सङ्ग्रामे जयशालिनः ।
एकः कापुरुषो जीर्णो दारयेन्महतीं चमूम् ॥ ४२ ॥

भोगप्राप्तिश्च विजये स्वर्गप्राप्तिर्मृतावपि ।
निष्कृतिः स्वामिपिण्डस्य नास्ति युद्धसमा गतिः ॥ ४३ ॥

शूराणां रक्तमायाति तेन पापं त्यजन्ति ते ।
घातादिदुःखसहनं रणे तु परमं तपः ॥ ४४ ॥

वराप्सरस्सहस्राणि यान्ति शूरं रणे मृतम् ।
स्वामी सुकृतमादत्ते भग्नानां विनिवर्तनात् ॥ ४५ ॥

ब्रह्महत्याफलं तेषां [1] तथा प्रोक्तं पदे पदे ।
अश्वमेधफलं प्रोक्तं शूराणामनिवर्तिनाम् ॥ ४६ ॥

युद्धेऽवध्याः

गजाद्याश्च न हन्तव्याः न हन्तव्याः पलायिनः ।
[2] न प्रेक्षकाः प्रविष्टाश्च विशस्त्रपतितादयः ॥ ४७ ॥

[3] एकेभैकरथं त्र्यश्वं पञ्च [4] पञ्च पदातिका ।
पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ॥ ४८ ॥

सेनामुखादिसैन्यभेदास्तत्स्वरूपं च

सेनामुखं गुल्मगणा वाहिनी पृतना चमूः ।
अनीकिनी दशानीकिन्युक्ताऽक्षौहिणिका ततः ॥ ४९ ॥

महाऽक्षौहिणिका चान्या तत्सङ्ख्याथ प्रकीर्त्यते ।
दशभिस्तु भवेत्पत्तिः (१०) त्रिंशत्सेनामुखं तथा (३०) ॥ ५० ॥

गुल्मस्तु नवतिः (९०) सप्तत्यधिकं द्विशतं गणः (२७०) ।
दशोत्तराष्टशतकं वाहिनी परिकीर्तिता (८१०) ॥ ५१ ॥

व्योमाग्निवेदनेत्रैस्तु पृतना परिकीर्तिता (२,४३०) ।
आकाशनिधिनेत्राद्रिसङ्ख्यया कथिता चमूः (७,२९०) ॥ ५२ ॥

व्योमाद्रिवसुभूनेत्रैः कथिताऽनीकिनी बुधैः (२१,८७०) ।
खद्वयं स्वरवस्विन्दुनेत्रैरक्षौहिणी मता (२,१८,७००) ॥ ५३ ॥

अक्षौहिण्यां प्रदिष्टानां रथानां करिणामपि ।
सङ्ख्यागणिततत्त्वज्ञाः सहस्राण्येकविंशतिः ॥ ५४ ॥

उपर्यष्टौ शतान्याहुस्तथा भूयश्च सप्ततिः ।
ज्ञेयं लक्षं पदातीनां सहस्राणि तथा नव ॥ ५५ ॥

---

[1] तथालोकं पदे पदे—क. [2] न प्रेषकाः—क [3] एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः पंचपदातिका—क. [4] पत्तिः पञ्च—क.

शतानि त्रीणि पञ्चाशच्छूराणां शस्त्रधारिणाम् ।
पञ्चषष्टिसहस्राणि तथाश्वानां शतानि च ॥ ५६ ॥

दशोत्तराणि षट्प्राहुः सङ्ख्यातत्त्वविदो जनाः ।
रथाः (२१,८७०) ॥ गजाः (२१,८७०) ॥ अश्वाः (६५,६१०) ॥

पदातयः (१,०९,३५०) ॥
खद्वयं निधिवेदाक्षिचन्द्राक्ष्यग्निहिमांशुभिः ॥ ५७ ॥

महाक्षौहिणिका प्रोक्ता सङ्ख्या गणितकोविदैः ।
(१३,२१,२४,९००) ॥
महाक्षौहिणिकायां तु रथाः कोटिमिताः स्मृताः ॥ ५८ ॥

सप्तत्रिंशच्च लक्षाणि गीयन्ते तत्त्ववेदिभिः ।
द्वादशैव सहस्राणि चत्वार्येव शतानि च ॥ ५९ ॥

प्रोक्ता च नवतिस्तद्वदेवमेव गजा मताः ।
रथाः (१,३७,१२,४९०) ॥ गजाः (१,३७,१२,४९०) ॥

अश्वाश्चतुःकोटिमिता लक्षाण्येकादशैव तु ॥ ६० ॥

सप्तत्रिंशत्सहस्राणि तथा शतचतुष्टयम् ।
पञ्चाशदिति सङ्ख्याता महाऽक्षौहिणिकास्थिताः ॥ ६१ ॥

अश्वाः (४,११,३७,४५०) ॥
षट्कोटयस्त्र्यशीतिश्च लक्षाणि च ततः परम् ।
द्विषष्टिश्च सहस्राणि चत्वारि च शतान्यतः ॥ ६२ ॥

पञ्चाशदिति सङ्ख्याता गणितज्ञैः पदातयः ।
पदातयः (६,८३,६२,४५०) ॥
संभावितेन सैन्येन रचयेद्व्यूहमुत्तमम् ॥ ६३ ॥

व्यूहविभागः

मुखं पूर्वविभागः स्यादुरश्च तदनन्तरम् ।
उरसः पश्चिमे भागे प्रोरस्यं परिकीर्तितम् ॥ ६४ ॥

प्रोरस्यस्य तथा पृष्ठे प्रतिगूह इति स्मृतः ।
कक्षौ प्रकक्षौ कक्षौ च प्रकक्षौ पार्श्वयोः क्रमात् ॥ ६५ ॥

प्रतिगूहात्परो भागः पृष्ठमित्यभिधीयते ।
एवं व्यूहविभागं च विज्ञाय [1] नृपसत्तमः ॥ ६६ ॥

मुखे मुखमदं नागं शूरारूढं सुशिक्षितम् ।
तनुत्राणसमायुक्तं योधद्वयसमन्वितम् ॥ ६७ ॥

त्रिशतैः षट्शतैर्वापि नवभिर्वा तथा शतैः ।
त्रिधा विभक्तैः सुभटैः स्थानत्रयसुसंस्थितैः ॥ ६८ ॥

पृष्ठे च कक्षभागे च रक्षितं खड्गपाणिभिः ।
प्रकक्षदेशे निक्षिप्तैश्चण्डकोदण्डसंयुतैः ॥ ६९ ॥

सुभटैः शतसंख्याकैस्तदर्धैर्वा समावृतम् ।
प्रकक्षे जवसंयुक्तैर्गात्रत्राणसुरक्षितैः ॥ ७० ॥

अश्वैः सर्वायुधोपेतवाहकैश्च समन्वितैः ।
शतपञ्चकसङ्घातप्रकक्षद्वयकल्पितैः ॥ ७१ ॥

परितः पत्तिभिः शूरैरावृतं च पुरो न्यसेत् ।
दारुणं शत्रुसैन्यानां वारणं वैरिवारणम् ॥ ७२ ॥

एवंविधबलोपेतं व्यूहस्याग्रे नियोजयेत् ।
द्विमुखं त्रिमुखं तद्वदेकवक्त्रमथापि वा ॥ ७३ ॥

परव्यूहस्य भेदार्थं कुर्याद्व्यूहमुखं नृपः ।
उरस्स्थाने महीपालः श्रैणमाटविकं बलम् ॥ ७४ ॥

अमित्रजं तथा फल्गु युद्धभूमौ नियोजयेत् ।
प्रोरस्ये युद्धभाण्डानि शस्त्राणि विविधानि च ॥ ७५ ॥

वारि भूरि नयेदुष्ट्रैः तृषार्तानां सुतृप्तये ।
प्रतिगूहप्रदेशे तु स्वयं तिष्ठेन्महीपतिः ॥ ७६ ॥

---
[1] नृपतिस्ततः—क.

भद्रलक्षणसम्पन्नमैरावतकुलोद्भवम् ।
विष्णुवंशकं शुभानूकं कालिङ्गवनसंभवम् ॥ ७७ ॥

भूभृच्छिखरसंकाशं शिक्षितं च वधावधे ।
मदावस्थां चतुर्थीं च संप्राप्तं गिरिसन्निभम् ॥ ७८ ॥

शूरं महाबलं वीरं धीरमन्वर्थवेदिनम् ।
सुवर्णघण्टिकोदारकक्षपक्षसमन्वितम् ॥ ७९ ॥

वक्त्रत्राणसमोपेतं पिञ्छगुच्छसमन्वितम् ।
नानावर्णविचित्राङ्गं पताकापरिशोभितम् ॥ ८० ॥

ढेंकिकान्तस्थितैर्योधैर्मध्ये कुन्तधरैर्वृतम् ।
पश्चाच्च सादिना युक्तं शक्तितोमरपाणिना ॥ ८१ ॥

आरूढमतिशूरेण खेटकद्वयधारिणा ।
ईदृग्गुणयुतं नागमारोहेद्विजयोद्यतः ॥ ८२ ॥

विख्यातनामभिर्मौलैः खड्गिकाचर्मपाणिभिः ।
अङ्गरक्षान्वितैः शूरैर्वृतः सन्नङ्गरक्षकैः ॥ ८३ ॥

कक्षस्थैर्देशसंवासैस्तदर्थैर्वा सुरक्षितैः ।
प्रकक्षे सचिवामात्यकुमारैर्भटान्वितः ॥ ८४ ॥

मित्रभृत्यबलैः कक्षे चापसायकधारिभिः ।
नानायुधधरैर्वीरैरश्वारूढैः सुरक्षितैः ॥ ८५ ॥

धेनुकाध्यासिताशेषकोशेनाधिष्ठिते स्थिरम् ।
तेषां तु पृष्ठरक्षार्थं नरवाजिबलं न्यसेत् ॥ ८६ ॥

ईदृशीं व्यूहरचनां विधाय परवीरहा ।
व्रजेदब्धिरिव क्षुब्धो जिगीषुः परवाहिनीम् ॥ ८७ ॥

शूराणां सिंहनादैश्च वाजिनां घोषितस्वनैः ।
भेरीप्रहारपातैश्च काहलाशङ्खनिःस्वनैः ॥ ८८ ॥

युद्धाशंसिमहातूर्यनिनादैः स्फोटयन् दिशः ।
यतः फल्गु यतो भिन्नं यतो धृष्टैरधिष्ठितम् ॥ ८९ ॥

तद्बलं प्रथमं हन्यादात्मनश्चोपबृंहयेत् ।
सारं द्विगुणसारेण फल्गु सारेण पीडयेत् ॥ ९० ॥

संहतं तु गजानीकैः प्रचण्डैरवदारयेत् ।
प्रचण्डैर्वीरमुख्यैश्च परसैन्यं विदारयेत् ॥ ९१ ॥

अश्वव्यूहे भटानीकं वाजिव्यूहांश्च दन्तिभिः ।
बाणासारैस्तथा कुन्तप्रासशक्त्यसितोमरैः ॥ ९२ ॥

अग्निज्वालाञ्चितैर्बाणैर्विभिन्द्याद्विपयूथपान् ।
प्रभूतं कुञ्जरानीकं घटासंघट्टनैर्द्रुतम् ॥ ९३ ॥

पाटयेत्करटप्रान्तं ताडयेद्विपमूर्धनि ।
विमृश्य राजचिह्नानि निश्चिन्त्य नृपतेः पदम् ॥ ९४ ॥

सर्वसैन्येन संयुक्तं तत्र यायाज्जयोन्मुखः ।
नाराचैर्झर्झरीकृत्य कुन्तैर्निर्भिद्य निर्भरम् ॥ ९५ ॥

चक्राघातैर्द्विधा कृत्य [1] पाशैराकृष्य पातयेत् ।
संचूर्ण्य मुद्गराघातैश्छित्वा परशुना भटान् ॥ ९६ ॥

[2] अश्वारूढे क्षुरेणाथ संयोज्य वरवारणम् ।
तमश्वं च गजोद्दामदन्ताघातैर्निपात्य च ॥ ९७ ॥

निस्त्रिंशेन रिपोश्छिन्द्यात्कुण्डलालङ्कृतं शिरः ।
एवं निहत्य सङ्ग्रामे दुष्टशत्रुं मदोद्धतम् ॥ ९८ ॥

जयतूर्यनिनादेन हर्षयन् सुभटान् स्वकान् ।
कुमारामात्यसचिवान् सामन्तान्मण्डलेश्वरान् ॥ ९९ ॥

विनिहत्यागतानां च मानं दद्याद्यथोचितम् ।
द्विषतां रक्तपूरेण पूरयित्वा तु मेदिनीम् ॥ १०० ॥

पिशितेन पिशाचादीन् क्रव्यादानान्त्रमालया ।
पलायनपरान् भीतान् रक्षयित्वा तु धर्मतः ॥ १०१ ॥

---

[1] पादै–क. [2] अश्वारूढान् क्षुरेण–मु.

आरोहमुक्तान् स्वीकृत्य तुरगान् वरवारणान् ।
धेनुकाश्चोष्ट्रसङ्घातं निश्शेषं कोशमेव च ॥ १०२ ॥

परिगृह्य तथा सर्वप्रयत्नाद्वीक्ष्य सर्वतः ।
एवं तु युध्यते यत्र युद्धे शत्रुर्महाबलः ॥ १०३ ॥

नृपेण बलिना स स्याद्दण्डो युद्धपदाभिधः ।
एवं बहुविधोपायैर्विजित्य द्विषतो रणे ॥ १०४ ॥

विधूततिमिरोन्मेषो भास्वानिव सुखी भवेत् ।
एवं चोपादिशद्राजनीतिं रणजयावहाम् ॥ १०५ ॥

कियन्तं कालमनयत्पालयन् वसुधां ततः ।
ततः परं कतिपये दिने समतिवाहिते ॥ १०६ ॥

[1] (सङ्कण्णनायको ज्यायान् सनाम्नि स्वानुजन्मनि ।
दत्तराज्यभरः सोऽयमवर्तत शमोन्मुखः ॥ १०७ ॥

भूयिष्ठानि शिवस्थानान्यालोक्य च समन्ततः ।)
उपरिष्ठानि संद्रष्टुमिव कैलासमासदत् ॥ १०८ ॥

[1] (ततस्तदनुजन्मापि चिक्कसङ्कण्णनायकः ।
अशात्रवां वसुमतीमशेषामन्वपालयत् ॥ १०९ ॥)

इति श्रीशिवतत्त्वरत्नाकरे पञ्चमकल्लोले दण्डयुद्धोपायव्यूहरचनाक्रमवर्णनं नाम चतुर्दशस्तरङ्गः

अथ पञ्चदशस्तरङ्गः

[2](ज्येष्ठसङ्कण्णभूपस्य प्रशस्तान्यद्भुतानि च ।
चरित्राणि समाकर्ण्य चित्तमालम्बते मुदम् ॥ १ ॥

[1] इमौ कुण्डलितपाठौ क. पुस्तके न दृश्येते. [2] ज्येष्ठेत्यादि[illegible] क. पुस्तके न दृश्यते.

ज्येष्ठाधिगतराज्येऽस्मिन् चिक्कसङ्कण्णनायके ।
कान्यासन्नपदानानि निदानानि यशःश्रियः ॥ २ ॥

तानि मह्यं समाचक्ष्व गुरो! गुणगणालय ।
कुमार! वर्णयाम्येतत्समाहितमनाः शृणु ॥ ३ ॥

ततः संप्राप्तराज्येऽस्मिन् चिक्कसङ्कण्णनायके ।
फलाभिवृद्धया व्युरुचत्सर्वतः क्षितिमण्डलम् ॥ ४ ॥

ततः कतिपयेष्वेवं नीतेषु दिवसेष्वपि ।

सिद्धप्पनायकजननम्

सिद्धप्पनायकस्तस्माज्जातः सङ्कण्णनायकात् ॥ ५ ॥

विद्याभिः स बभौ चूतलताभिः सुरभिर्यथा ।
एकदा स च सङ्कण्णनायकः समुपागतम् ॥ ६ ॥

विजयाख्यपुरस्थायिम्लेच्छसाहाय्यकोद्धतम् ।
वायव्यदिगवस्थायिसामन्तं पर्यभूत्ततः ॥ ७ ॥

शत्रुपद्मवने दन्ती भूत्वा लक्ष्मीमपाहरत् ।
पुनः कियद्दिनादूर्ध्वं महत्या सेनया सह ॥ ८ ॥

योद्धुं मल्लुलखानाख्ये म्लेच्छे च समुपागते ।
गजांस्तद्वाजिनश्चापि विजित्य तमपाहरत् ॥ ९ ॥

अनन्तरं गेरसप्पिभैरादेवीमुखान्नृपान् ।
महीपतिः पराभूय तेभ्यो [1] धनमुपाददौ ॥ १० ॥

ततः परं वेंकटप्पनायकं ज्यायसः सुतम् ।
अभ्यषिञ्चन्निजे राज्ये यौवराज्येऽस्य चानुजम् ॥ ११ ॥

[illegible]नायको रामराजनायकनामकम् ।
[illegible]ङ्गविस्तृतिं तस्मै सम्यगुपादिशत् ॥ १२ ॥

[illegible] तुभ्यं कथयाम्यहं कुमार शृणु सादरम् ।)

[1] [illegible]-मु.

वेंकटप्पनायकाय सङ्कण्णनायकेनोपदिष्टा राज्यसप्ताङ्गविवृतिः

वश्यसामन्तताशक्तिर्दक्षत्वं क्षिप्रकारिता ॥ १३ ॥

उद्योगित्वमनिर्वेदः सर्वदा धर्मकारिता ।
जनानुरागः सौभाग्यं शस्त्रशास्त्रेषु नैपुणम् ॥ १४ ॥

दोषानुरूपदण्डत्वं सर्वसत्त्वहितैषिता ।
प्रियवादः प्रसन्नत्वं भृत्यानां सुखदश्यता ॥ १५ ॥

आर्जवं तत्त्वदर्शित्वमक्षुद्रपरिवारता ।
मङ्गलाचार इत्येतैर्गुणैर्युक्तो नृपो वरः ॥ १६ ॥

राजा कार्यवशादेव लोकपालत्वमृच्छति ।

राज्ञोऽष्टदिक्पालांशत्वम्

अष्टानां लोकपालानामंशभूतो महीपतिः ॥ १७ ॥

महैश्वर्ये महाभोगे शत्रूणां च पराजये ।
[1]महाश्रियां महाराज्ये महेन्द्रत्वेन राजते ॥ १८ ॥

राजा चाधर्मवृत्तेषु दहत्यग्निवदुल्बणः ।
यमवद्दण्डयत्येतानपराधानुरूपतः ॥ १९ ॥

धनं हरति रक्षोवदसाधूनां महीपतिः ।
न्यायवृत्तेषु धर्मात्मा प्रसीदति जलेशवत् ॥ २० ॥

वायुवद्ध्वंसनेऽरीणां बलवान् भवतीश्वरः ।
कोशसंवर्धने सोमो भवतीतस्ततो नृपः ॥ २१ ॥

राज्ञः सर्वदेवतामयत्वम्

सर्वज्ञत्वेऽप्रधृष्यत्वे शूलीभवति भूपतिः ।
[2]धृष्टत्वे हि प्रतिब्रह्मा कामसृष्टौ सदा नृषु ॥ २२ ॥

बुध्या संख्यापनाद्विष्णुः क्षमायां तु वसुन्धरा ।
स्थैर्ये महीधरो वीर्ये त्रिपुरारिर्महीपतिः ॥ २३ ॥

[1] महाश्रियां–क. [2] धृष्णुत्वे–क.

बार्हस्पत्यं चौशनस्यं नीतौ वहति वै [1]नृपः ।
गाम्भीर्ये सागरत्वं च समत्वे व्योमरूपताम् ॥ २४ ॥

कालाग्नित्वं महाक्रोधे रुद्रत्वं लोकसंहृतौ ।
एवं सर्वामरत्वं च काले काले दधाति सः ॥ २५ ॥

सर्वदेवमयो राजा तस्माद्भवति निश्चयः ।
यस्य दर्शनमात्रेण तुष्यन्तीह सुसाधवः ॥ २६ ॥

चरन्तीह सुखं राज्ये स्वपन्ति विगतज्वराः ।
एवं विधं महात्मानं कोऽवमन्येत बुद्धिमान् ॥ २७ ॥

अवमत्य क्षणादेव विनश्यति सहान्वयः ।
विभूतिं च तथा कीर्तिं धर्मं च विजयं सुखम् ॥ २८ ॥

य इच्छेत्सततं राजा गुणानेतान् विधारयेत् ।

सप्ताङ्गानि

महिषी च कुमारश्च द्रविणं खड्गमन्त्रिणौ ॥ २९ ॥

अश्वाश्चैव गजाश्चेति राज्ञः सप्ताङ्गमीरितम् ।

राजमहिषीलक्षणानि

राज्ञाऽग्र्या महिषी कार्या सर्वलक्षणसंयुता ॥ ३० ॥

विनीता गुरुसक्ता च ईर्ष्याक्रोधविवर्जिता ।
[2]कृत्याकृत्यगुणज्ञा च भृत्यानामन्ववेक्षिणी ॥ ३१ ॥

रागद्वेषविमुक्ता च सपत्नीषु सदैव या ।
भोजनासनपानेन सर्वासामन्ववेक्षिणी ॥ ३२ ॥

सपत्नीनां च पुत्रेषु पुत्रवद्वर्तते सदा ।
[3]मन्त्रिणः सचिवामात्यान्या संभावयते सदा ॥ ३३ ॥

ब्राह्मणेषु दयायुक्ता कार्यज्ञा च विशेषतः ।
एवं विधगुणोपेता चारुवेषा प्रियंवदा ॥ ३४ ॥

अभिषेच्या भवेद्राज्ञा पौराणां प्रीतिकारिणी ।

[1] पुरः–क. [2] भृत्याभृत्यगुणज्ञा च–क. [3] मन्त्रिसंवत्सरामात्यान्–ग.

सत्पुत्रप्रशंसा

एकेनापि सुपुत्रेण जायमानेन सत्कुलम् ॥ ३५ ॥

शशाङ्केनेव गगनमेकेनैवोज्ज्वलीकृतम् ।

पात्रं न तापयति यो न मलं प्रसूते
स्नेहं न भक्षयति नैव दशां क्षिणोति ।
दोषावसानसमये चलतां न धत्ते
सत्पुत्रकः [1] सुकृतसद्मनि कोऽपि दीपः ॥ ३६ ॥

पञ्चसुवर्णभेदाः

पञ्चभेदाः सुवर्णस्य तान् प्रवक्ष्ये सुरेश्वरि ।

प्राकृतं सहजं वह्निसंभूतं खनिसंभवम् ॥ ३७ ॥

रसेन्द्रवेधसंजातमिति सिद्धान्तशासनम् ।

प्राकृतसुवर्णम्

ब्रह्माण्डं संवृतं येन रजोगुणभवं खलु ॥ ३८ ॥

तत्प्राकृतमिदं प्रोक्तं देवानामपि दुर्लभम् ।

सहजसुवर्णम्

ब्रह्मा येनावृतो जातः सुवर्णं सहजं हि तत् ॥ ३९ ॥

वह्निसंभूतसुवर्णम्

विसृष्टमग्निना शैवं तेजः पीतं सुदुःसहम् ।

अभूत्स्वर्णं तदुद्दिष्टं वर्णैः षोडशभिर्युतम् ॥ ४० ॥

धारणादेव तत्कुर्याच्छरीरमजरामरम् ।

खनिजसुवर्णम्

तत्र तत्र गिरीणां हि जातं खनिषु यद्भवेत् ॥ ४१ ॥

तच्चतुर्दशवर्णाढ्यं भक्षितं सर्वरोगहृत् ।

[1] सुकृतसर्जनकोऽपि–क.

रसवेधजसुवर्णम्

रसेन्द्रवेधात्संजातं तद्वेधजमुदाहृतम् ॥ ४२ ॥

रसायनमिदं श्रेष्ठं पवित्रं वेधजं हि तत् ।

रूक्षं विवर्णं मलिनं कठोरं
कृष्णं च दाहे कृषणे च पाण्डु ।
स्थूलाग्रकं निर्भिरकं कडारं
स्फुटत्सुवर्णं दशधा न शस्तम् ॥ ४३ ॥

खड्गलक्षणम्

उत्ताने चाथ कुब्जे वा बले साचिगतेऽपि वा ।
संविष्टे चोपविष्टे वा खड्ग एव परायणम् ॥ ४४ ॥

प्रतप्तजाम्बूनदरेखिकाभः
समाकुलः पङ्कजसौरभाढ्यः ।
नीलोत्पलाभो लघुमुष्टियुक्तः
खड्गो जयश्रीविहृतिं विधत्ते ॥ ४५ ॥

मन्त्रिलक्षणम्

कुलीनाः श्रुतसंपन्नाः शुचयश्चानुरागिणः ।
शूरा धीरा [1] विरागाश्च नीतिशास्त्रविशारदाः ॥ ४६ ॥

[2] प्रगल्भवादिनः प्राज्ञाः रागद्वेषविवर्जिताः ।
आये व्यये च निपुणाः स्वामिकार्यरताः सदा ॥ ४७ ॥

कार्याकार्यविवेकज्ञा देवब्राह्मणपूजकाः ।
अमार्गे वर्तमानस्य नृपस्य प्रतिकूलगाः ॥ ४८ ॥

बोधयन्तः प्रभुं वाक्यैर्मन्त्रिणो राष्ट्रवृद्धये ।

सचिवलक्षणम्

अन्वयादागतान् वृद्धानुपधाभिः परीक्षितान् ॥ ४९ ॥

[1] विरोगाश्च–क. [2] प्रगल्भा वाग्मिनः–मानस.

सचिवान् सप्त वाष्टौ वा कुर्वीत मतिमान्नृपः ।
स्वदेशवासिनः प्राज्ञा ऊहापोहपरायणाः ॥ ५० ॥

देशकालविदो धीराः साध्यासाध्यविवेकिनः ।
परेङ्गितज्ञा धीमन्तः स्वकार्यस्य निगूहकाः ॥ ५१ ॥

एवंविधा महीभर्तुः सचिवाः कार्यसिद्धये ।

पुरोहितलक्षणम्

त्रय्यां च दण्डनीत्यां च शान्तिकर्मणि पौष्टिके ॥ ५२ ॥

आथर्वणे च कुशलः स स्याद्राजपुरोहितः ।

ज्यौतिषिकलक्षणम्

अद्वेषी नित्यसंतोषी ब्राह्मणो गणितेक्षणः ॥ ५३ ॥

ग्रहचारविधानज्ञः स वै ज्यौतिषिकः स्मृतः ।

सेनापतिलक्षणम्

कुलजः शीलवान् वीरश्चतुर्भाषाविशारदः ॥ ५४ ॥

व्यूहभेदविधानज्ञः सादितत्त्वविशेषवित् ।
दाता प्रियंवदः शान्तो मतिमान् दृढनिश्चयः ॥ ५५ ॥

राज्ञा सेनापतिः कार्यः शूरो भृत्यविशेषवित् ।

धर्माधिकारिलक्षणम्

स्मृतिशास्त्रार्थकुशला रागद्वेषविवर्जिताः ॥ ५६ ॥

धर्माधिकारिणः कार्या विलोभा भयवर्जिताः ।

दण्डधरलक्षणम्

स्मार्तैः सह समालोच्य यथार्हं दण्डपातिनम् ॥ ५७ ॥

धर्माधर्मविचारज्ञं कुर्याद्दण्डधरं नृपः ।

कोशाध्यक्षलक्षणम्

लोहवस्त्राजिनादीनां रत्नानां च विशेषवित् ॥ ५८ ॥

व्ययेऽपि [1]च विशेषज्ञो रक्षणे निपुणः शुचिः ।
अनूचानः सुसंतुष्टश्चाप्तो बहुकुटुम्बकः ॥ ५९ ॥

सावधानो गणितविद्भाण्डागारे नियुज्यते ।

अङ्काः (सङ्ख्या)

एकाद्या नवपर्यन्ता नवैवाङ्काः स्वरूपतः ॥ ६० ॥

दशोत्तराः क्रमेणैते वर्धन्ते बिन्दुवृद्धितः ।

एकादिपरार्धपर्यन्तानि त्रिंशत्स्थानानि

बिन्दुरेको दशस्थाने शते बिन्दुद्वयं भवेत् ॥ ६१ ॥

बिन्दुत्रयं सहस्रे स्यादयुते तच्चतुष्टयम् ।
बिन्दवः पञ्च लक्षे स्युः प्रयुते बिन्दवश्च षट् ॥ ६२ ॥

बिन्दवः सप्त कोट्यां स्युर्दशकोटिस्तथाष्टभिः ।
शतं कोट्यस्तु नवभिरर्बुदं दशबिन्दुभिः ॥ ६३ ॥

एकादश न्यर्बुदे स्युः खर्वे द्वादश बिन्दवः ।
त्रयोदश महाखर्वे पद्मे च मनुबिन्दवः ॥ ६४ ॥

तिथिसङ्ख्या महापद्मे क्षोणौ षोडश बिन्दवः ।
महाक्षोणौ सप्तदश शङ्खेऽष्टादश बिन्दवः ॥ ६५ ॥

महाशङ्खे तु ते सैकाः क्षितौ विंशति बिन्दवः ।
महाक्षितौ तु ते सैकाः क्षोभे द्वाविंशतिः स्मृताः ॥ ६६ ॥

एकाधिका महाक्षोभे ते चतुर्विंशतिर्निधौ ।
महानिधौ सागरे च महासागरके तथा ॥ ६७ ॥

हरौ महाहरौ सङ्ख्ये महासङ्ख्ये फणौ तथा ।
महाफणौ क्रतौ तद्वन्महाक्रतुपरार्धयोः ॥ ६८ ॥

एकाधिका विधातव्याः क्रमादेतेषु बिन्दवः ।
स्थानान्येतानि षट्त्रिंशद्गणितव्यवहारकैः ॥ ६९ ॥

---

[1] तविशेष--क.

एकाङ्के बिन्दुरेकश्चेद्दशकं तत्प्रकीर्तितम् ।
द्वितीयाङ्के पुरोबिन्दौ सङ्ख्या विंशतिरिष्यते ॥ ७० ॥

एवं तृतीयाद्यङ्केषु बिन्दुः स्यात्पुरतो यदि ।
त्रिंशदाद्यास्तदा सङ्ख्या नवत्यन्ताः प्रकीर्तिताः ॥ ७१ ॥

शताधिके परार्धान्ते यावन्तो बिन्दवस्स्थिताः ।
यस्याङ्कस्य पुरोभागे तावत्सङ्ख्या तु संभवेत् ॥ ७२ ॥

गणिते गुणकक्रमः

अङ्कान् कतिपयान् स्थाप्य गुणनीयतया स्थितान् ।
अधस्तात्प्रथमाङ्कस्य गुणकल्पाङ्कमालिखेत् ॥ ७३ ॥

एकैकं गुणयेत्सर्वैरुपरिष्टमधस्तनैः ।
लब्धं निवेशयेदत्र स्वाङ्कस्योपरि लेखयेत् ॥ ७४ ॥

एकादिगुणने वाच्या बुधैरङ्का विपर्ययात् ।
लब्धं तु दशकस्थानं पूर्वेणाङ्केन योजयेत् ॥ ७५ ॥

[1] (गुणाकारक्रमेणादावङ्कान् कतिपयान् न्यसेत् ।)

गणिते भागहारः

[2] विभागकथनं तेषां सुसमं विन्यसेद्बुधः ।
अधोऽङ्कं हृदये कृत्वा तर्कयेदङ्कमूर्ध्वगम् ॥ ७६ ॥

विभागो येन जायेत तेन भागं प्रकल्पयेत् ।
अनेन क्रमयोगेन भजनीयं विभाजयेत् ॥ ७७ ॥

एकत्र स्थापयेल्लब्धमवशिष्टं तथान्यतः ।
अवशिष्टं पुनर्भङ्क्त्वा यथाभागानुसारतः ॥ ७८ ॥

लब्धेन मेलयेत्तत्तु भागहारोऽयमीदृशः ।

गणिते त्रैराशिकादि

प्रमाणं फलमिच्छेति राशित्रितयमुच्यते ॥ ७९ ॥

[1] मानसोल्लासे. [2] विभाजकानधस्तेषां—मानस.

इच्छया गुणितं वस्तु प्रमाणेन विभाजयेत् ।
प्रमाणं द्रव्यमाख्यातं फलं द्रविणमिष्यते ॥ ८० ॥

[1] द्रव्यभागविभागार्थमिच्छामिच्छन्ति साधवः ।
ततस्त्रैराशिकमिदं प्रोक्तं गणितकोविदैः ॥ ८१ ॥

पञ्चराशिकमत्रैव सप्तराशिकमेव च ।
नवराशिकमप्यस्मिन् क्षेपश्चैर्हारके विधौ ॥ ८२ ॥

सकलं गणितं प्रोक्तं संक्षेपेण प्रसङ्गतः ।

गणकलक्षणम्

ईदृशं गुणकारं च भागहारं च तत्त्वतः ॥ ८३ ॥

त्रैराशिकविधानं च यो जानाति विनिश्चितम् ।
अलुब्धः सावधानश्च रागद्वेषविवर्जितः ॥ ८४ ॥

स राज्ञा गणकः कार्यः कोशे राष्ट्रे च धीमता ।

शासनलेखकः

सकृदुक्तिगृहीतार्थो लघुहस्तो जिताक्षरः ॥ ८५ ॥
मेधावी वाक्पटुः प्राज्ञः भवेच्छासनलेखकः ।

प्रतीहारः

जलाग्निधूमादर्शेषु लिपीनां दृश्यताजुषाम् ॥ ८६ ॥
नानादेशलिपीनां च तद्भाषाणां च वेक्षकः ।
स्वर्णादिद्रुतिभिर्भूयो लेखनकर्मशिक्षितः ॥ ८७ ॥

उन्नतो रूपवान् दक्षः प्रियवाग्दर्पवर्जितः ।
गृहीतचित्तः सर्वेषां प्रतीहारः स उच्यते ॥ ८८ ॥

सारथिः

प्रगल्भो मतिमान् दक्षः सर्वभाषाविशारदः ।
बलाबलरथाभिज्ञः प्रियवाक् स्थिरदर्शनः ॥ ८९ ॥
कृतविद्यश्च शूरश्च सारथिः पार्थिवोचितः ।

[1] द्रव्यजातिविभागोत्थमिच्छा—मानस.

सुधाध्यक्षः

असंभेद्यः शुचिर्दक्षः कृतान्नस्य परीक्षकः ॥ ९० ॥

[1] सूपान्नस्य विशेषज्ञः सुधाध्यक्षो विधीयते ।

सूदाः

कुलक्रमसमायातास्तुष्टेष्टाश्चानुरागिणः ॥ ९१ ॥

कृत्तकेशनखाः [2] शान्ताः पराभेद्या नृपे रताः ।
पानव्यञ्जनतत्त्वज्ञाः [3] खण्डभेदप्रवेदिनः ॥ ९२ ॥

क्षीरप्रकारबोद्धारः सूदाः कार्याः महीभृता ।

भिषजः

नराणां च गजानां च वाजिनां च गवामपि ॥ ९३ ॥

मृगाणां च खगानां च ये जानन्ति चिकित्सितम् ।
परम्परागताः सम्यगष्टाङ्गेषु चिकित्सकाः ॥ ९४ ॥

शस्त्रकर्मकलादक्षा मन्त्रयन्त्रेषु कोविदाः ।
देहे च शिरसि व्याले विषे शल्ये ग्रहेऽपि च ॥ ९५ ॥

वृष्ये रसायने चैव कुशला भिषजोऽष्टसु ।
रोगनाम निदानं च तथा चाङ्गरुजारुजम् ॥ ९६ ॥

औषधं रूपनामभ्यां जानन्तो भिषजो वराः ।

वैद्याः

वमौ विरोचने नस्ये बस्तिशस्त्रक्रियास्वपि ॥ ९७ ॥

शस्यन्ते भिषजः सम्यक् [4] अष्टोनाः पञ्चकर्मसु ।
अलाध्याः परकीयानामात्मस्वामिहिते रताः ॥ ९८ ॥

धर्मज्ञा दृढचित्ताश्च वैद्याः कार्या महीभुजा ।

---

[1] सूदानां च विशेषज्ञः-मानस. [2] दान्ताः–क. [3] खण्डपाकस्य वेदिनः–मानस. [4] निष्णाताः–मानस.

कुमाराध्यक्षाः

विबुधा लोभहीनाश्च भाविज्ञाश्च जितेन्द्रियाः ॥ ९९
कार्या राज्ञा कुमाराणामध्यक्षाः सुपरीक्षिताः ।

अङ्गरक्षकाः

कर्मस्वन्येषु सर्वेषु दक्षाश्च शुचयस्तथा ॥ १०० ॥

शूराश्च बुद्धिमन्तश्च शस्त्रशास्त्रार्थकोविदाः ।
योगक्षेमसुखार्थाय दुष्टसंयमनाय च ॥ १०१ ॥

प्राणतुल्याः सदा धीरा निद्रालस्यविवर्जिताः ।
अव्यग्राः शुचयो दक्षाः कार्या राज्ञाङ्गरक्षकाः ॥ १०२ ॥

अन्तःपुरसेवकाः

काणाः खञ्जाश्च कुब्जाश्च तथा वृद्धाश्च पङ्गवः ।
एते चान्तःपुरे नित्यं नियोक्तव्याः क्षमाभृता ॥ १०३ ॥

सभासदः

धर्मशास्त्रार्थकुशलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।
समाः शत्रौ च मित्रे च नृपतेः स्युः सभासदः ॥ १०४ ॥

दूतः

क्रमागतो हितमतिः सर्वभावपरीक्षकः ।
धीरो यथोक्तवादी च दूत एवंविधो भवेत् ॥ १०५ ॥

गजाः

सुगन्धिदानद्रवशीकरेषु
दन्ताभिघातस्फुटितोपलेषु ।
गजेषु नीलाभ्रसमप्रभेषु
राज्यं निबद्धं पृथिवीपतीनाम् ॥ १०६ ॥

अश्वाः

दीर्घग्रीवाः सुपार्श्वाः पृथुनयनकटिस्कन्धवक्षोललाटाः
ह्रस्वाः पृष्ठाण्डकर्णैः कठिनघनखुरा दीर्घनिर्मांसजङ्घाः ।

सूक्ष्माः स्फिग्रोमवाला मृदुतनुरसनाप्रोथसृक्कोष्ठकेशाः
शुद्धावर्ताः सुवर्णा घनसितदशनाः सप्तयो राजवाह्याः ॥१०७॥

एवं विज्ञाय सप्तानां चाङ्गानामपि लक्षणम् ।
यथानीति प्रवृत्तस्तु नृपतिः सुखमश्नुते ॥ १०८ ॥

एवमाख्याय सप्ताङ्गराजनीतिं समासतः ।
काले याते कियति स गोपायन् वसुधामिमाम् ॥ १०९ ॥

भूयो राज्यसुखं स्वैरमनुभूय विरज्य किम् ।
तपोराज्यसुखावाप्त्यै जगाम सुतपोवनम् ॥ ११० ॥

प्राप्तराज्ये वेङ्कटप्पनायके शासति क्षमाम् ।
अचलारोहणायासे शात्रवा भेजिरे क्षमाम् ॥ १११ ॥

इति श्रीमदनाद्यनन्तसकलतत्त्वोत्तीर्णषडध्वोपादानबिन्दुकारणचिदम्बरशक्तिसमन्वित-
परमेश्वरप्रसादासादितशिवाद्वैतविद्याविशारदश्रीमत्केलदिबसवराजेन्द्रविरचिते
वेदागमान्तर्गतविविधविद्यातन्त्रसारभूते शिवतत्त्वरत्नाकरे पञ्चमकल्लोले
राज्यसप्ताङ्गकथनं नाम पञ्चदशस्तरङ्गः समाप्तः

कामन्दकीयनीतिं च गुरुभार्गवयोर्मतम् ।
वह्नामरेश्वरं तन्त्रं खण्डं सह्याद्रिनामकम् ॥

निधिप्रदीपिकां चैव जौतिषार्णवमेव च ।
आगमं शिल्पशास्त्रं च शास्त्रं शकुनबोधकम् ॥

आलोक्य संगृहीतोऽयं कल्लोलः पञ्चमोऽभवत् ।
तरङ्गैरन्वितः पञ्चदशसङ्ख्यासमन्वितैः ॥

सैकत्रिंशत्पञ्चशताभ्यधिकं तु सहस्रकम् ।
ग्रन्थानामत्र कल्लोले सङ्ख्या समवलोक्यताम् ॥

श्रीमत्सद्गुणसोमशेखरलसच्चेन्नाम्बिकासूनुना
श्रीदीक्षागुरुचन्नवीरकरसंजातेन विद्याब्धिना ।
शंभौ दत्तहृदा सदापि बसवक्षोणीभृता निर्मिते
कल्लोलः परिपूरितः कृतिवरे तस्मिन्नभूत्पञ्चमः ॥

षष्ठः कल्लोलः

प्रथमस्तरङ्गः

[1]केकालापिनि शैलजाकचभरे मेघभ्रमाद्बर्हिणि
स्कन्दस्याहिषु विद्रवत्सु परितस्त्यक्त्वा द्रुते मूषके ।
आश्वासागतमातृपत्रहरिणो भूयः स्खलन्तं भिया
संश्लिष्यानु च सान्त्वयन् गजमुखं नः पातु गौरीपतिः ॥ १ ॥

एवं सर्वां भुवं रक्षन् किं किं रचितवानसौ ।
तस्यापदानमखिलं मह्यं स्वामिन्निरूपय ॥ २ ॥

शृणु नन्दन! तत्सर्वं वर्णयामि यथाक्रमम् ।

वेङ्कटप्पनायकचरितवर्णनम्

[illegible]रिनाम्नि देशे च रम्यं पुरमकल्पयत् ॥ ३ ॥

[illegible] चाश्चर्यजनकं भवनं निरमापयत् ।
[illegible] नाटकशालां च विचित्रामुदपादयत् ॥ ४ ॥

[illegible]नत्कृतीः किंच सत्कृतीरप्यकारयत् ।
[illegible]ख्येऽपि च ग्रामे तटाकं च व्यधापयत् ॥ ५ ॥

[illegible] नानाद्रुमलतारम्यमुद्यानमातनोत् ।
[illegible] वर्णये पुत्र ! निर्मापणविधिं शृणु ॥ ६ ॥

पुरनिर्माणविधानम्

[illegible]दौ पुरनिर्माणविधानं वर्णयामाहे ।
[illegible] सुगुणैर्देशो देशः कोशाभिवृद्धिकृत् ॥ ७ ॥

[illegible] गुणवतीं [2]तस्मात्संविशेद्भूतये नृपः ।
[illegible]स्ववती सेव्या खनिद्रविणगर्भिणी ॥ ८ ॥

---

[1] [illegible] षट्श्लोकाः क. पुस्तके न सन्ति. [2] तस्मादाविशे–क.

वस्तव्या बहुपानीया पुण्यकृद्भिर्जनैर्युता ।
स्तम्बेरमाध्वनोपेता बह्वुद्यानसुशोभना ॥ ९ ॥

भूर्नदीशोभिता शस्ता सर्वदा धरणीभृताम् ।
ईदृग्भूमियुतं राष्ट्रं महापत्तनभूषितम् ॥ १० ॥

पालनाद्वर्धयेद्राजा स्वकोशस्याभिवृद्धये ।

ग्रामखेटकखर्वडद्रोणमडम्बानां स्वरूपाणि

वृत्त्या समावृतस्तत्र ग्राम इत्यभिधीयते ॥ ११ ॥

नद्यद्रिवेष्टितं विज्ञैः खेटकं परिकीर्तितम् ।
खेटकैर्दशभिर्युक्तं खर्वडं परिकीर्तितम् ॥ १२ ॥

समुद्रतटिनीयोगसमीपस्थलसंस्थितम् ।
पर्वतेन परीतं च द्रोणमित्यभिधीयते ॥ १३ ॥

युक्तमेकादशग्रामैर्मडम्बं परिकीर्तितम् ।

पत्तनविधानम्

अनेकजातिसहितमपारद्रव्यशोभितम् ॥ १४ ॥

पत्तनं तत्समाख्यातं सागरोपान्तसंश्रयम् ।
नगरं सचतुर्द्वारं गोपुराट्टालशोभितम् ॥ १५ ॥

देशान्तराहृतद्रव्यक्रयविक्रयसाधनम् ।
नानाजातिसमाकीर्णं भूपालेन परिष्कृतम् ॥ १६ ॥

प्राच्यां दिशि कुलालानां पश्चिमे मांसजीविनाम् ।
उत्तरे तैलवृत्तीनामैशान्यां पुष्पजीविनाम् ॥ १७ ॥

परितः शूद्रजातीनां शिल्पिनां तु यथेच्छया ।
चण्डालानां तु वायव्ये कारूणां ग्रामतो बहिः ॥ १८ ॥

स्थलं किंचिच्च परितो गवां चाराय कल्पयेत् ।
धनुश्शतं परीणाहो ग्रामक्षेत्रान्तरं भवेत् ॥ १९ ॥

द्वे शते खर्वडस्य स्यान्नगरस्य चतुःशतम् ।

वास्तुकर्मणि मासपक्षादिनिर्णयः

वैशाखे फाल्गुने मार्गे कार्तिके श्रावणे तथा ॥ २० ॥

शुक्लपक्षे गृहान् कुर्यात्सर्वकामफलप्रदान् ।
उत्तरात्रितयं चित्रा रोहिणी स्वातिरेव च ॥ २१ ॥

ज्येष्ठा मृगशिरो मूला अश्विनी हस्त एव च ।
ऋक्षाण्येतानि शस्यन्ते सर्वदा वास्तुकर्मणि ॥ २२ ॥

क्रूरग्रहैरदृष्टानि सौख्यदानि भवन्ति हि ।
आदित्यमङ्गलौ त्यक्त्वा सर्वे वाराः शुभावहाः ॥ २३ ॥

गृहकर्मणि शस्यन्ते वास्तुशास्त्रविशारदैः ।
नन्दा चैकादशी षष्ठी प्रतिपच्चेति कीर्तिताः ॥ २४ ॥

[1]पञ्चमीदशमीपूर्णिमास्यः पूर्णा इमाः स्मृताः ।
नन्दाश्च पूर्णास्तिथयो मन्दिरारम्भणे शुभाः ॥ २५ ॥

नातिक्षीणे निशानाथे गृहारम्भा भवन्ति हि ।
वृषो धनुस्तुला कन्या मिथुनं कलशस्तथा ॥ २६ ॥

लग्नान्येतानि शस्तानि गृहप्रासादकर्मणि ।
यथा नाम तथा तेषां फलसिद्धिरुदाहृता ॥ २७ ॥

माहेन्द्रे रौहिणे चैव सावित्रे मैत्र एव च ।
गान्धर्वे चैवाभिजिति मुहूर्ते कारयेद्गृहान् ॥ २८ ॥

चन्द्रार्कादिग्रहाः सर्वे स्वक्षेत्रे शुभदा गृहे ।
न वृद्धा न च नीचस्था न च तीक्ष्णांशुदूषिताः ॥ २९ ॥

विप्रादीनां प्रशस्तभूमिनिर्णयः

विप्राणां पाण्डुरा भूमिर्लोहिता क्षत्रजन्मनाम् ।
पीता विशां समाख्याता वृषलानां च मेचका ॥ ३० ॥

[1] इदमर्धं क. पुस्तके नास्ति.

वास्तुयोग्यभूपरीक्षा

रत्निमात्रं कृतं गर्तं पूरयेत्तन्मृदा पुनः ।
लाभमभ्यधिके विन्द्याद्धीने हानिः समे समम् ॥ ३१ ॥

धनिष्ठादीनि संत्यज्य पञ्चर्क्षाणि प्रयत्नतः ।
शुभनक्षत्रयोगे च तरून् छिन्द्याच्छुभावहान् ॥ ३२ ॥

गृहनिर्माणे निषिद्धा वृक्षाः

सनीडक्षीरवृक्षं च वायुवह्निविदूषितम् ।
दन्तिदन्ताहतं चैव विद्युत्पातनिपातितम् ॥ ३३ ॥

स्वयं शुष्कं च भग्नं च वक्रं देवालयोद्भवम् ।
चैत्यवृक्षं शिवक्षेत्रनदीसङ्गमसंभवम् ॥ ३४ ॥

तटाककूपमध्यस्थं कण्टकाकुलितं तथा ।
नीपं विभीतकं निम्बं श्लेष्मातकमहीरुहम् ॥ ३५ ॥

असारांच्छाखिनः सर्वान् वर्जयेद्गृहकर्मणि ।
एकजात्या द्विजात्या वा त्रिजात्या वापि भूरुहाम् ॥ ३६ ॥

कारयेन्मन्दिरं राजा श्रियमिच्छन् महीभुजाम् ।

वास्तुकर्मण्यायविभागस्तत्र शुभाशुभविभेदश्च

व्यासेन गुणितं दैर्घ्यमष्टभिश्च विभाजितम् ॥ ३७ ॥

तच्छेषस्तु भवेदायः प्रोक्तो नामभिरष्टभिः ।
आद्यो ध्वजः परो धूमस्तृतीयः सिंह एव च ॥ ३८ ॥

चतुर्थः सारमेयस्तु पञ्चमो वृष उच्यते ।
षष्ठः खरो विनिर्दिष्टः सप्तमः सामजो भवेत् ॥ ३९ ॥

अष्टमो वायसः प्रोक्त आयनामविनिर्णयः ।
एतेषु च समा निन्द्या विषमास्तु शुभावहाः ॥ ४० ॥

ऐन्द्रीं दिशं समारभ्य प्रदक्षिणविधानतः ।
अष्टासु दिक्षु बोद्धव्याः क्रमादाया ध्वजादिकाः ४१ ॥

पश्चिमाशामुखः श्लाघ्यो ध्वजः पूर्वमुखोऽथ वा ।
उत्तराभिमुखः सिंहो वृषः प्राचीमुखः शुभः ॥ ४२ ॥

दक्षिणाभिमुखो हस्ती समस्ते वास्तुकर्मणि ।
मुखं द्वारं विनिर्दिष्टं मन्दिरस्य विचक्षणैः ॥ ४३ ॥

मध्ये स्तम्भशतं तस्य भद्राख्ये विंशतिस्तथा ।
चतुर्भद्रेषु च शतं स्तम्भानां द्वादशाधिकम् ॥ ४४ ॥

[1]चत्वारि मध्ये हि स्तम्भा यत्र तत्स्याच्चतुष्ककम् ।
यस्या बहिरलिन्दः स्याच्छाला स्यात्तदनन्तरम् ॥ ४५ ॥

अलिन्दं च पुनः शाला क्रमेणैवं [2]प्रवर्तते ।
यावत्कर्तुमभीष्टं स्याद्गृहं नरपतेः शुभम् ॥ ४६ ॥

यच्चतुष्का[3]हतं क्षेत्रं पञ्चधा तद्विभज्यते ।
तद्भागप्रमितं कार्यं त्रिभिर्भागैरलिन्दकम् ॥ ४७ ॥

सार्धत्रिभागिका शाला कर्तव्या सुविचक्षणैः ।
इति स्थितिः समस्तानां गृहाणां प्रतिपादिता ॥ ४८ ॥

नाम्ना तमुक्तकोणं यत्तत्कार्यं रविभागतः ।

सर्वतोभद्रगृहलक्षणम्

मध्यस्तम्भाः शतं सार्धं षड्भिर्न्यूना निरूपिताः ॥ ४९ ॥

चत्वारिंशत्तथा स्तम्भा भद्रे भद्रे निरूपिताः ।
शतं षष्ट्यधिकं ते स्युश्चतुर्भद्रेषु सङ्ख्यया ॥ ५० ॥

एकादश तथा कोणाः विदिशं विदिशं प्रति ।
चतुर्दश तथा त्रिंशच्चतसृष्वपि सङ्ख्यया ॥ ५१ ॥

कथ्यते सर्वतोभद्रमनुभागैर्विभागितम् ।
मध्ये स्तम्भो भवेत्तस्य षण्णवत्यधिकं शतम् ॥ ५२ ॥

---

[1] चत्वारो मध्यमाः स्तम्भाः—क. [2] प्रवर्धते—मानस. [3] हतं—क. गतं—मानस.

चत्वारिंशत्तथा चैव भद्रे स्तम्भा निरूपिताः ।
एवं चतुर्षु भद्रेषु शतं षष्टिस्तथाष्टकम् ॥ ५३ ॥

कोणास्तस्य विधातव्यास्त्रयोदशमिता बुधैः ।
समस्ता गुणिताः कोणा द्विपञ्चाशद्भवन्ति ते ॥ ५४ ॥

श्रीवत्समष्टभागं स्याच्चतुष्षष्टिस्तु मध्यगाः ।
तस्य स्तम्भाः प्रयोक्तव्या भद्रेऽष्टादशसङ्ख्यया ॥ ५५ ॥

चतुर्ष्वपि च भद्रेषु द्विसप्ततिरुदाहृताः ।
सप्त कोणाः समन्ताच्च द्विगुणा मनुसङ्ख्यया ॥ ५६ ॥

एवमादीन्यनन्तानि गृहाणि धरणीभुजाम् ।
कियन्त्यपि मयोक्तानि प्रधानानि यथाक्रमम् ॥ ५७ ॥

चतुश्शालादिराजभवनभेदास्तल्लक्षणं च

चतुश्शालं द्विशालं च त्रिशालं चैकशालकम् ।
वक्ष्यामि भवनं राज्ञां नामलक्षणसंयुतम् ॥ ५८ ॥

अलिन्दगैश्चतुर्द्वारैश्चतुःशालमुदाहृतम् ।
सर्वतोभद्रनामेदं नृपाणां शस्यते गृहम् ॥ ५९ ॥

नन्द्यावर्तं तथा ख्यातं पश्चिमद्वारवर्जितम् ।
वर्धमानं तथा ख्यातं दक्षिणद्वारवर्जितम् ॥ ६० ॥

स्वस्तिकं तद्भवेन्नाम्ना पूर्वद्वारविवर्जितम् ।
उत्तरद्वारहीनं चेद्रुचकं तद्भवेद्गृहम् ॥ ६१ ॥

सर्वतोभद्रनामेदं चतुःशालमुदाहृतम् ।
शुभप्रदं नरेन्द्राणां विजयारोग्यवर्धनम् ॥ ६२ ॥

नन्द्यावर्तं वर्धमानं स्वस्तिकं रुचकं तथा ।
चत्वारि स्युस्त्रिशालानि गेहानि धरणीभुजाम् ॥ ६३ ॥

नैरृते मुख्यगेहं स्याच्छाले चोत्तरपूर्वगे ।
[1] पूर्वायां चोत्तरद्वारमुत्तरायां च पूर्वतः ॥ ६४ ॥

[1] पूर्वायाश्चोत्तरद्वारमुत्तरायाश्च पूर्वतः—मानस.

कर्तव्ये गर्भगेहस्य द्वारे द्वे तु विचक्षणैः ।
एकं स्यात्पूर्वतो द्वारमन्यदुत्तरतः स्थितम् ॥ ६५ ॥

अङ्कणाद्दक्षिणा शाला हस्तिनी परिकीर्तिता ।
अङ्कणात्पश्चिमा शाला महिषीति निगद्यते ॥ ६६ ॥

इदं द्विशालं सिद्धार्थं सर्वकामफलप्रदम् ।
नृपाणां शस्यते स्थानं विशेषाद्वित्तवर्धनम् ॥ ६७ ॥

वायव्ये गर्भगेहं स्याच्छाले दक्षिणपूर्वगे ।
द्वारे शालामुखे कार्ये शालाद्वारे च सम्मुखे ॥ ६८ ॥

महिषी त्वङ्कणात्पश्चादुत्तरा गौः प्रकीर्तिता ।
द्विशालं भयदं चैतद्यमपुर्याश्च निन्दितम् ॥ ६९ ॥

ईशाने प्रथमं वेश्म शाले दक्षिणपश्चिमे ।
दक्षिणादङ्कणात्पूर्वभागे शालोत्तरा स्थिता ॥ ७० ॥

[1]दण्डाख्यं नामतः प्रोक्तं नृणामुद्वेगकारकम् ।
नृपाणां नैव कर्तव्यं निवासार्थं कथंचन ॥ ७१ ॥

द्विशालमेकं सिद्धार्थं प्रशस्तं पृथिवीभुजाम् ।
क्रीडार्थं तन्निवासार्थं भोगार्थं च प्रशस्यते ॥ ७२ ॥

षोडश राजगेहभेदाः

ध्रुवं हीनमलिन्देन पूर्वालिन्दं तु धन्यकम् ।
जयं स्याद्दक्षिणालिन्दं पश्चिमालिन्दकं वरम् ॥ ७३ ॥

सुमुखं चोत्तरालिन्दमेकालिन्दं चतुर्गृहम् ।
धान्यं जयं च शुभदं निन्दिते वरदुर्मुखे ॥ ७४ ॥

[1] दण्डाख्यं नामतः प्रोक्तं विशालं भयदं नृणाम् ।
वर्जनीयं प्रयत्नेन नृपैरावासकर्मणि ॥
आग्नेये च सुखे वेश्म स्याच्छाले चोत्तरपश्चिमे ।
अङ्कणात्पूर्वगा छागी दक्षिणा हस्तिनी मता ॥
वाताख्यं नामतः प्रोक्तं नृणामुद्वेगकारकम् ।—क.

पूर्वदक्षिणतोऽलिन्दं नन्दमित्यभिधीयते ।
याम्यपश्चिमतोऽलिन्दं मनोरममुदाहृतम् ।
पूर्वदिग्भागतोऽलिन्दं गृहं क्रूरं निगद्यते ॥ ७५ ॥

पश्चिमोत्तरतोऽलिन्दं क्षयमित्यभिधीयते ।
पूर्वपश्चिमतोऽलिन्दं कान्तं नाम्ना निगद्यते ॥ ७६ ॥

दक्षिणोत्तरतोऽलिन्दं सुपक्षं परिचक्षते ।
उत्तरालिन्दहीनं यत्सुमुखं तत्प्रकीर्तितम् ॥ ७७ ॥

पश्चिमालिन्दतो हीनं धनदं गृहमुच्यते ।
दक्षिणालिन्दहीनं यदाक्रान्तं तदुदाहृतम् ॥ ७८ ॥

पूर्वालिन्दविहीनं यद्विपुलं परिकीर्तितम् ।
सर्वतोलिन्दतो युक्तं विजयं परिकीर्तितम् ॥ ७९ ॥

एवं षोडश गेहानि कथितानि परिस्फुटम् ।
यथानाम फलं तेषु विज्ञेयं तन्निवासिनाम् ॥ ८० ॥

राज्ञा तस्मात्प्रकर्तव्यं नृपाणां गेहमुत्तमम् ।
हीनस्तम्भमलिन्दं स्याच्छाला स्तम्भैः समावृता ॥ ८१ ॥

नृपाणां गृहकर्तॄणां क्रम एष निरूपितः ।

राजभवनान्तरप्रकारः

अन्यच्चतुष्प्रकारं तदेकशालं गृहं भवेत् ॥ ८२ ॥

प्रधानगेहस्तम्भश्च शालास्तम्भैः समो भवेत् ।
तस्य लक्ष्म प्रवक्ष्यामि शुभाशुभफलोदयम् ॥ ८३ ॥

उत्तरा शस्यते शाला शाला पूर्वा प्रशस्यते ।
दक्षिणा पश्चिमा शाला द्वे शाले परिनिन्दिते ॥ ८४ ॥

नृपाणां सुखवासार्थं न कर्तव्ये कदाचन ।
तिष्ठन् गृहेषु शस्तेषु श्रियमाप्नोति पुष्कलाम् ॥ ८५ ॥

आरोग्यं विजयं कीर्तिं सन्तोषं परमाप्नुयात् ।
ईदृग्लक्षणसंयुक्तान् विविधान् बहुभूमिकान् ॥ ८६ ॥

कारयित्वा महीपालः प्राप्य चन्द्रबलं महत् ।
विधाय वास्तुपूजादि तर्पयित्वा द्विजानपि ॥ ८७ ॥

सह मङ्गलवाद्येन प्रविशेत्तत्र हर्षितः ।

इति श्रीशिवतत्त्वरत्नाकरे षष्ठकल्लोले पुरभवननिर्माणकथनं नाम प्रथमस्तरङ्गः

द्वितीयस्तरङ्गः

नगरागारनिर्माणक्रमाः स्वामिन्निरूपिताः ।
अथ नाटकशालायाः क्रममिच्छामि वेदितुम् ॥ १ ॥

ब्रुवे नाटकशालाया निर्माणस्य क्रमं शृणु ।

नाटकशालानिर्माणक्रमः

सुधाधवलितं रम्यं वास्तुलक्षणसंयुतम् ॥ २ ॥

जालमार्गकृतोद्यानं क्वापि सर्वप्रकाशकम् ।
क्वापि सन्तमसोपेतं मणिदीपप्रकाशितम् ॥ ३ ॥

हस्तिदन्तविनिर्माणमत्तवारणशोभितम् ।
सौवर्णस्तम्भरुचिरं चन्दनस्तम्भगन्धितम् ॥ ४ ॥

रत्नस्तम्भकृतावासं प्रवालस्तम्भरञ्जितम् ।
काचकुट्टिमरोचिष्णु स्फटिकोज्ज्वलकुट्टिमम् ॥ ५ ॥

सुधायाः कुट्टिमोपेतं स्फुरद्वर्णककुट्टिमम् ।
स्फाटिकोपलविन्यासदर्पणाकारभित्तिमत् ॥ ६ ॥

विचित्रचित्रसंयुक्तप्रमोदप्रदभित्तिमत् ।
एवमाश्चर्यजनकं किञ्चिन्निर्मापयेद्गृहम् ।

चित्रकारस्वरूपम्

भावज्ञैर्भावतत्त्वज्ञैः सूक्ष्मरेखाविशारदैः ॥ ७ ॥

विद्वद्भिर्मानकुशलैश्चित्रलेखनकोविदैः।
वर्णपूरणदक्षैश्च मिश्रणे च कृतश्रमैः ॥ ८ ॥

चित्रकैर्लेखयेच्चित्रं नानारससमुद्भवम्।
सुधया निर्मितां भित्तिं श्लक्ष्णां क्षतविवर्जिताम् ॥ ९ ॥

लेपयेच्चित्रकर्मार्थं लेपद्रव्यं प्रवक्ष्यते।

लेपद्रव्याणि

माहिषीं त्वचमादाय नवां तोयेन पाचयेत् ॥ १० ॥

नवनीतमिवायाति यावच्चिक्कणतां भृशम्।
तत्कल्कं चिक्कणीभूतं शलाकाः परिकल्पयेत् ॥ ११ ॥

यत्नेन शोषयेत्पश्चाद्यावत्काठिन्यमाप्नुयात्।
वज्रलेपमिदं ख्यातं चित्रे सर्वत्र शस्यते ॥ १२ ॥

तद्दृढं मृत्तिकापात्रे तोये कृत्वा प्रतापयेत्।
संतप्तो द्रवतां याति सर्ववर्णेषु तद्द्रवः ॥ १३ ॥

मिश्रणीयः प्रमाणेन यथावर्णः प्रशस्यते।
आदाय मृत्तिकां श्वेतां वज्रलेपेन मिश्रयेत् ॥ १४ ॥

तया लेपं प्रकुर्वीत परिशुष्के त्रिवारतः।
शङ्खचूर्णं सितापिष्टं वज्रलेपसमन्वितम् ॥ १५ ॥

[1]आदाय मृत्तिकां लिम्पेद्यावच्च श्लक्ष्णतां व्रजेत्।
धातुं नीलगिरौ जातं श्वेतं चन्द्रसमप्रभम् ॥ १६ ॥

नागनाम्नैव विख्यातं शिलया परिवेष्टितम्।

वर्णलेपनप्रकारः

मिश्रितं वज्रलेपेन समादाय च पाणिना ॥ १७ ॥

लेपयेन्मृदुयोगेन स्वच्छमच्छं शनैः शनैः।
पश्चाच्चित्रं विचित्रं च तस्यां भित्तौ लिखेद्बुधः ॥ १८ ॥

[1] आदाय मित्तिकां लिम्पेद्यावत्ता—मानस.

नानाभावरसैर्युक्तं सुरेखं [1] वर्णकोचितम्।
कनिष्ठिकापरीणाहां भागद्वयसमायुताम् ॥ १९ ॥

घनवेणुसमुद्भूतां तूलिकां परिकल्पयेत्।
तदग्रे ताम्रजं शङ्कुं [2]यवमात्रं विनिक्षिपेत् ॥ २० ॥

तावन्मात्रं बहिः कुर्यात्पत्री नामेरिता बुधैः।

लेपनसाधनवर्तिका

खर्जूरं भक्तसिक्थेन मृदित्वा [3]कण्टकाकृतिम् ॥ २१ ॥
वर्तिं कृत्वा तया लेख्यं वर्तिका नाम सा भवेत्।

लेखनी

वत्सकर्णसमुद्भूतरोमाण्यादाय यत्नतः ॥ २२ ॥

तूलिकाग्रे न्यसेत्तानि लाक्षाबन्धनयोगतः।
लेखनी नाम सा प्रोक्ता सा चैव त्रिविधा भवेत् ॥ २३ ॥

स्थूलादिभेदेन लेखन्यास्त्रैविध्यं तदुपयोगश्च

स्थूला मध्या तथा सूक्ष्मा तया चित्रं विरच्यते।
स्थूलया लेपनं कार्यं तिर्यगाहितया तया ॥ २४ ॥

बहुनं मध्यया कुर्यादग्रपार्श्वनिविष्टया।
सूक्ष्मया च तथा सूक्ष्मां रेखां कुर्वीत कोविदः ॥ २५ ॥

क्रमेण चित्रिको धीमान् चित्रविद्याविशारदः।
प्राणी वा यदि वाऽप्राणी यत्प्रमाणमिति श्रुतम् ॥ २६ ॥

चित्रे तयोस्तत्प्रमाणं ज्ञात्वा भित्तौ निवेशयेत्।
भित्तौ निवेशितस्यास्य दृश्यमानस्य चेतसा ॥ २७ ॥

ध्यानेन लिखेल्लेखां सर्वाङ्गेषु विचक्षणः।
पूर्वं किट्टेन लेख्यं स्याद्यद्वा वर्तिकया बुधैः ॥ २८ ॥

[1] वर्णकोचितम्—क. [2] यावन्मात्रं. [3] कन्दुका—मानस.

आकारमात्रिकां रेखां विना वर्णं लिखेत्पुरः ।
आकारजनिकां रेखां किट्टवर्तिविनिर्मिताम् ॥ २९ ॥

लिखेत्तामेव लेखिन्या गैरिकोद्भूतवर्णतः ।
पूरयेद्वर्णतः पश्चात्तत्तद्रूपो[1]चितैः स्फुटम् ॥ ३० ॥

उज्ज्वलं प्रोन्नतस्थाने श्यामलं निम्नदेशतः ।
एकवर्णेऽपि तं कुर्यात्तारतम्यविभेदतः ॥ ३१ ॥

अच्छश्चेदुज्ज्वलो वर्णः [2] पुनः श्यामलतां व्रजेत् ।
भिन्नवर्णेषु रूपेषु [3] भित्तौ वर्णः प्रयुज्यते ॥ ३२ ॥

शुद्धवर्णाः

श्वेतेषु पूरयेच्छङ्खं शोणेषु दरदं तथा ।
रक्तेष्वलक्तकरसं लोहिते गैरिकं तथा ॥ ३३ ॥

पीतेषु हरितालं स्यात्कृष्णे कज्जलमिष्यते ।
शुद्धा वर्णा इमे प्रोक्ताश्चत्वारश्चित्रसंश्रयाः ॥ ३४ ॥

मिश्रवर्णाः

मिश्रान् वर्णानथो वक्ष्ये वर्णसंयोगसम्भवान् ।
दरदं शङ्खसम्मिश्रं भवेत्कोकनदच्छवि ॥ ३५ ॥

अलक्तं शङ्खसम्मिश्रं घोराश्वसदृशं भवेत् ।
गैरिकं शङ्खसम्मिश्रं जायते मधुकच्छवि ॥ ३६ ॥

हरितालं शङ्खयुक्तं घोराश्वसदृशं भवेत् ।
कज्जलं शङ्खसम्मिश्रं धूमच्छायं निरूपितम् ॥ ३७ ॥

नीली शङ्खेन सम्मिश्रा कपोताभा प्रजायते ।
राजावर्तः स एव स्यादतसीपुष्पसन्निभः ॥ ३८ ॥

केवलैव च या नीली इन्दीवरसमप्रभा ।
हरितालेन मिश्रा चेज्जायते हरितच्छविः ॥ ३९ ॥

---

[1] चिते–क.   [2] घनश्यामलतां -क.   [3] मिश्रो वर्णः-मानस.

गैरिकं हरितालेन मिश्रितं गौरतां व्रजेत् ।
कज्जलं गैरिकोपेतं श्यामवर्णं [1] निरूपितम् ॥ ४० ॥

अलक्तकेन सम्मिश्रं कज्जलं पाटलं भवेत् ।
अलक्तं नीलिकायुक्तं जम्बूवर्णं स्फुटं भवेत् ॥ ४१ ॥

एवं शुद्धाश्च सम्मिश्रा वर्णभेदाः प्रकीर्तिताः ।

चित्रलेखनप्रकारः

तत्तद्रूपानुसारेण पूरणीयास्तु चित्रकैः ॥ ४२ ॥

एणसारङ्गशार्दूलशिखितित्तिरिकादिषु ।
भिन्नवर्णेषु सत्त्वेषु पृथग्वर्णः प्रयुज्यते ॥ ४३ ॥

गौरवर्णेषु नीलेषु हरितालं पुरो न्यसेत् ।
गौरेषु गैरिकं पश्चान्नीलीं नीलेषु योजयेत् ॥ ४४ ॥

क्षुरेण तीक्ष्णधारेण रेखां न्यूनाधिकां हरेत् ।
पाण्डुरं बिन्दुजातं यत्तत्सर्वं तेन कारयेत् ॥ ४५ ॥

पूरितं वर्णमात्रं यत्तावन्मात्रं हरेत्सुधीः ।
मृदुघर्षणयोगेन यथा लक्ष्या न नश्यति ॥ ४६ ॥

आभरणलेखनम्

रोमराजिसितां कुर्याद्रेखां नानाविधामपि ।
वीरणैः सूक्ष्मतुण्डाग्रैर्मृदुघर्षणयोगतः ॥ ४७ ॥

शुद्धं सुवर्णमत्यर्थं शिलायां परिपेषितम् ।
कृत्वा [2] काचमये पात्रे गालयेत्तन्मुहुर्मुहुः ॥ ४८ ॥

क्षिप्त्वा तोयं तदालोड्य निर्हरेत्तज्जलं मुहुः ।
यावच्छिलारजो याति तावत्कुर्वीत यत्नतः ॥ ४९ ॥

यत्नवान्मसृणं हेम न याति सह वारिणा ।
आस्ते तदमलं हेम बालार्करुचिरच्छवि ॥ ५० ॥

---

[1] जायते–मानस.   [2] कांस्यमये–मानस.

तत्कल्कं हेमजं स्वल्पं वज्रलेपेन मेलयेत् ।
मिलितं वज्रलेपेन लेखिन्यग्रे निवेशयेत् ॥ ५१ ॥

लिखेदाभरणं क्वापि यत्किंचिद्धेमकल्पितम् ।
चित्रे निवेशितं हेम यदा शोषं प्रपद्यते ॥ ५२ ॥

वराहदंष्ट्रया तत्तु [1] घट्टयेच्छनकं शनैः ।
यावत्कान्ति समायाति विद्युच्चकितविग्रहम् ॥ ५३ ॥

सर्वचित्रेषु सामान्यो विधिरेष प्रकीर्तितः ।
प्रान्ते कज्जलवर्णेन लिखेल्लेखाविचक्षणः ॥ ५४ ॥

वस्त्रमाभरणं पुष्पं मुखरागादिकं सुधीः ।
अलक्तेन लिखेत्पश्चाच्चित्रं पूर्णं भवेत्ततः ॥ ५५ ॥

चित्रेषु मुख्यस्थानानि

ऋजु स्यात्सम्मुखं स्थानमन्यदर्धर्जुसंज्ञितम् ।
तृतीयं स्थानकं साचि तुर्यं ह्यर्धर्जुसंज्ञितम् ॥ ५६ ॥

पञ्चमं भित्तिकं प्राहुस्तज्ज्ञाः पार्श्वगतं च यत् ।
एवं स्थानानि मुख्यानि कथितानीह संख्यया ॥ ५७ ॥

तेषां तु लक्षणं वक्ष्ये ब्रह्मसूत्रविभेदतः ।

ब्रह्मसूत्रभेदेन मुख्यस्थानलक्षणानि भित्तिषु लम्बसूत्रक्रमश्च

ब्रह्मसूत्रबहिःसूत्रे षट्षडंगुलमध्यगे ॥ ५८ ॥

यत्र स्यात्तदृजुस्थानं रूपं साम्मुख्ययोगवत् ।
अन्तरं ब्रह्मसूत्रस्य पक्षसूत्रस्य चैकतः ॥ ५९ ॥

अष्टाङ्गुलं ततोऽन्यत्र चतुरङ्गुलमन्तरम् ।
उक्तमर्धर्जुके स्थाने लम्बसूत्रक्रियाक्रमः ॥ ६० ॥

अङ्गुलानि दशैकत्र कलामात्रं ततोऽन्यतः ।
अन्तरं ब्रह्मसूत्रस्य पक्षसूत्रद्वयस्य च ॥ ६१ ॥

[1] घट्टयेत्कनकं—मानस.

[1] साचिस्थाने समाख्यात ऊर्ध्वसूत्रमितिक्रमः ।
एकत्रैकाङ्गुलं यस्मिन्नन्यत्रैकादशाङ्गुलम् ॥ ६२ ॥

मध्याद्यर्धाक्षिके स्थाने लम्बसूत्रक्रमो भवेत् ।
पक्षसूत्रद्वयं तिष्ठेद्ब्रह्मसूत्रं न दृश्यते ॥ ६३ ॥

लम्बसूत्रक्रमो ह्येष भित्तिके समुदाहृतः ।

स्थानेषु लम्बसूत्रक्रमः

स्थानेषु परिवृत्तेषु लम्बसूत्रक्रमो ह्ययम् ॥ ६४ ॥

केशान्ततः समागत्य भ्रूमध्यं नासिकाग्रतः ।
चुबुकाद्धृदयं नाभेश्चरणद्वयमध्यगम् ॥ ६५ ॥

आभूमेर्मस्तकं यावद्ब्रह्मसूत्रमुदाहृतम् ।
अबलं तदृजुस्थाने स्थानेष्वन्येषु तद्बलम् ॥ ६६ ॥

पक्षसूत्रलक्षणम्

पार्श्वयोस्तस्य सूत्रे द्वे षट्षडङ्गुलदूरगे ।
कर्णान्ताच्चुबुकाज्जानुमध्यात्खलकबाह्यतः ॥ ६७ ॥

पादप्रदेशिनीमध्याद्भूमिप्रान्ते उभे अपि ।
पक्षसूत्रे समाख्याते सर्वस्थानेषु निश्चले ॥ ६८ ॥

परमाण्वादिप्रमाणम्

[2] परमाणुभिरष्टाभिर्वालाग्रमभिधीयते ।
वालाग्रैरष्टभिर्लीक्षा यूका लीक्षाष्टकं भवेत् ॥ ६९ ॥

यूकाष्टकं यवः प्रोक्तो यवाष्टकमथाङ्गुलम् ।
एकाङ्गुलं भवेन्मात्रा द्वे मात्रे गोलकं कला ॥ ७० ॥

[1] साचिस्थानं समाख्यातं सूर्धसूत्रस्थितिक्रमः—मानस.

[2] परमाणुभिरष्टाभिस्त्रसरेणुर्निगद्यते ।
त्रसरेणुभिरष्टाभिर्वालाग्रमभिधीयते ॥—मानस.

त्रिमात्रमध्यर्धकला भागस्तु चतुरङ्गुलः ।
त्रयो भागा वितस्तिः स्याद्वितस्तिस्ताल उच्यते ॥ ७१ ॥

तालस्तु मुखमाख्यातं व्यवहाराय कोविदैः ।

मानत्रयम्

उत्सेधस्तु भवेद्दैर्घ्यं विस्तारस्तिर्यगीरितः ॥ ७२ ॥

आनाहः परिधिस्थौल्यमेवं मानत्रयं भवेत् ।

दशतालादिक्रमः

उत्तमं दशतालं स्याच्चतुर्विंशच्छताङ्गुलम् ॥ ७३ ॥

सविंशकं शतं मध्यं कनिष्ठं षोडशाधिकं ।
दशतालमिति ज्ञेयं नवतालं तु वक्ष्यते ॥ ७४ ॥

सद्वादशशतं तत्र ज्येष्ठमष्टाधिकं भवेत् ।
मध्यमाङ्कं ततो वेदमात्राधिकशताङ्गुलम् ॥ ७५ ॥

ज्येष्ठेन दशतालेन ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
तथैव मध्यमेनेष्टा दुर्गा लक्ष्मीः सरस्वती ॥ ७६ ॥

ब्राह्मी माहेश्वरी ज्येष्ठा वैष्णवी भूश्च सम्मिता ।
क्षेत्रपालस्य मानं तु कनिष्ठेन विधीयते ॥ ७७ ॥

आदित्यस्कन्ददेवेन्द्रा मोहिनीत्रित्रयं तथा ।
अग्निश्चण्डेश्वरश्चैव यमश्च वरुणस्तथा ॥ ७८ ॥

वायुश्चापि कुबेरश्च गन्धर्वा यक्षराक्षसाः ।
सिद्धचारणनागेन्द्रविद्याधरगणा इमे ॥ ७९ ॥

वरुणानी तथेन्द्राणी कौमारी गरुडस्तथा ।
ज्येष्ठेन नवतालेन विघ्नेशा निर्ऋतिस्तथा ॥ ८० ॥

मध्यमेनाधमे चैव शेषाणां परिकल्पयेत् ।
अष्टतालेन मर्त्याः स्युः सप्तताले विशाखिकाः ॥ ८१ ॥

षट्तालं कुब्जकानां तु पञ्चतालो गणाधिपः ।
वामनस्तु तथैव स्याच्चतुस्तालास्तु भूतकाः ॥ ८२ ॥

किन्नराश्च त्रितालाः स्युः कुश्माण्डाश्च पिशाचकाः ।
एकतालाः कबन्धाः स्युरेवं तालक्रमं विदुः ॥ ८३ ॥

प्रतिमामानम्

अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रतिमामानमुत्तमम् ।
मानं प्रमाणमुन्मानं परिमाणोपमानकम् ॥ ८४ ॥

लम्बमानं षडेतानि मानानि कथयाम्यहम् ।
मानमुत्सेधमानं स्यात्प्रमाणं सहनं मतम् ॥ ८५ ॥

मानं च तिर्यगूर्ध्वं यत्तदुन्मानमिहोच्यते ।

उत्तमप्रतिकृतेरङ्गुलनियमः

तत्र प्रतिकृतेस्तावत्तदङ्गानां च कथ्यते ॥ ८६ ॥

उत्सेधमानं मूर्धादिपदान्तमनुपूर्वशः ।
लब्धाङ्गदेहिनां तावदङ्गुलानां शतेन च ॥ ८७ ॥

चतुर्विंशत्युत्तरेण प्रतिमां परिकल्पयेत् ।
उष्णीषमङ्गुलमितं केशान्तं त्र्यङ्गुलं ततः ॥ ८८ ॥

उत्सूत्राच्चत आरभ्य षट्त्रिंशद्यवसम्मितम् ।
तद्वन्नासापुटं तत्स्यात्तद्वच्चुबुकमेव हि ॥ ८९ ॥

तेन केशान्तमारभ्य मुखमानं चतुर्मुख ! ।
अष्टोत्तरं यवशतं चुबुकावयवावधि ॥ ९० ॥

गलमूर्धाङ्गुलं सार्धं त्र्यङ्गुलं कण्ठ इष्यते ।
भिक्कासूत्रं समारभ्य हृदयान्तं मुखोन्नतम् ॥ ९१ ॥

ततः प्रभृति नाभ्यन्तं सार्धं सत्रिदशाङ्गुलम् ।
ततः प्रभृति मेढ्रान्तं तद्वदुत्सेध इष्यते ॥ ९२ ॥

तन्मूलाज्जानुपर्यन्तं तत्त्र्यूनं त्रिदशाङ्गुलम् ।
चतुरङ्गुलमुत्सेधं जानुमण्डलमिष्यते ॥ ९३ ॥

अक्षान्तं जानुनोऽधस्तादेतत्सममितीरितम् ।
ततस्तालान्तमुत्सेधं चतुरङ्गुलसम्मितम् ॥ ९४ ॥

देहाङ्गुलानि यावन्ति दशतालेऽभिपूजिते ।

मध्यमप्रतिकृतावङ्गुलनियमः

विभज्य तावन्त्युक्तानि, मध्यमे श्रूयतां क्रमात् ॥ ९५ ॥

त्रयोदशाङ्गुलं वक्त्रं त्रिस्थानं चतुरङ्गुलम् ।
षड्विंशत्यङ्गुलोत्सेधमूर्वोर्मानमुदाहृतम् ॥ ९६ ॥

तद्वज्जङ्घासमुत्सेधमुत्तमेनेतरत्समम् ।

अधमप्रतिकृतावङ्गुलनियमः

अधमे दशताले तु मुखं शतयवं मतम् ॥ ९७ ॥

अन्यत्तस्य तदेव स्यादूरुर्यवशतद्वयम् ।
जङ्घा च तत्समोत्सेधा मुख्येनान्यत्समं मतम् ॥ ९८ ॥

विंशद्यवशतं पादद्राघिमा कमलासन ! ।
अङ्गुष्ठं त्र्यङ्गुलायामं तदायामा च तर्जनी ॥ ९९ ॥

एकविंशद्यवायामा मध्यमाङ्गुलिरिष्यते ।
विंशद्यवानामिकान्या कनिष्ठा त्र्यङ्गुलापि च ॥ १०० ॥

यवैश्च पञ्चभिर्युक्ता पार्ष्णिश्च चतुरङ्गुलः ।
भिक्का तयोरधो बाह्वोरङ्गुल्यः सप्तविंशतिः ॥ १०१ ॥

ततश्च मणिबन्धान्तं षड्विंशत्यङ्गुलायतम् ।
यवद्वयेन च युतं मणिबन्धात्तलं पुनः ॥ १०२ ॥

मध्यमाङ्गुलिमूलान्तं पञ्चाशद्यवसम्मितम् ।
पञ्चाङ्गुलमथाङ्गुष्ठं तर्जनी तद्वदायता ॥ १०३ ॥

षड्यवैश्चाधिकायामा मध्यमा तु षडङ्गुला ।
आयता षड्यवैश्चापि तत्समानामिका मता ॥ १०४ ॥

कनिष्ठाङ्गुलतुलिता मांसला च नखायतिः ।
एकाङ्गुलनखायामा शिष्टा षड्यवसम्मिता ॥ १०५ ॥

बाहवश्चोपबाहुः स्याच्चतुरङ्गुलमायतम् ।
चतुर्यवं चोर्ध्वकण्ठं नालं पञ्चाङ्गुलायतम् ॥ १०६ ॥

लिङ्गं पञ्चाङ्गुलायामं मुष्कं तु चतुरङ्गुलम् ।
सार्धाष्टाङ्गुलविस्तारं ललाटं तदनन्तरम् ॥ १०७ ॥

द्वादशाङ्गुलविस्तारं बालचन्द्रसमाकृति ।
ततस्तु कर्णयोर्मध्यं सार्धं सत्रिदशाङ्गुलम् ॥ १०८ ॥

दशाङ्गुलमधस्तस्य विस्तारश्चुबुकस्य च ।
सपादद्व्यङ्गुलं पूर्णं किञ्चिन्निम्नाकृतिर्भवेत् ॥ १०९ ॥

मूलमध्याग्रविस्तारो ग्रीवायाः क्रमशो भवेत् ।
नवाङ्गुलं तथैकोनसार्धसप्ताङ्गुलं तथा ॥ ११० ॥

भिक्का तयोरधोबाहुमूलयोरन्तरं भवेत् ।
यवैश्चतुर्भिर्विस्तारं स चत्वारिंशदङ्गुलम् ॥ १११ ॥

कक्षयोर्मध्यविस्तारस्त्र्यङ्गुलं सार्धविंशतिः ।
अष्टादशाङ्गुलमितं स्तनयोरपि चान्तरम् ॥ ११२ ॥

षोडशाङ्गुलविस्तारं तुङ्गमध्यमुदाहृतम् ।
अष्टादशाङ्गुलं श्रोणिरधरोदरमिष्यते ॥ ११३ ॥

कटिप्रदेशविस्तारस्त्र्यङ्गुलं सार्धविंशतिः ।
ऊरुमूलस्य विस्तारः सार्धसत्रिदशाङ्गुलः ॥ ११४ ॥

अग्रमेकाङ्गुलं सार्धत्र्यङ्गुलं मध्यमिष्यते ।
द्व्यङ्गुलो मूलविस्तारो लिङ्गस्य समुदाहृतः ॥ ११५ ॥

विस्तीर्णं त्र्यङ्गुलं मूलं मध्यमर्धाधिकं पुनः ।
विस्तीर्णमग्रं मुष्कस्य द्वात्रिंशद्यवसम्मितम् ॥ ११६ ॥

विस्तीर्णमेकादशभिरङ्गुलैरूरुमध्यमम् ।
अग्रं दशभिरेतस्य विस्तीर्णं कमलासन ॥ ११७ ॥

नवाङ्गुलं जानुवक्त्रं पार्श्वे चार्धेन्दु[1]सन्निभे ।
मूले नवाष्टौ मध्ये स्याज्जङ्घार्थं सार्धसप्तकम् ॥ ११८ ॥

विस्तीर्णो नलिकाभागः सार्धैश्च चतुरङ्गुलैः ।
अङ्घ्रिमूलस्य विस्तारस्त्र्यङ्गुलाश्च चतुर्यवः ॥ ११९ ॥

सार्धं पञ्चाङ्गुलं मध्यमग्रं सार्धं षडङ्गुलम् ।
सार्धमष्टाङ्गुलं मूले बाह्वोः सप्ताङ्गुलौ पुनः ॥ १२० ॥

मध्याग्रौ तुल्यविस्तारौ प्रकोष्ठावयवात्परम् ।
सार्धैश्च सप्तभिर्मूले विस्तीर्णं सार्धपञ्चभिः ॥ १२१ ॥

अग्रे चतुर्भिर्मध्ये च मणिबन्धस्य तूच्यते ।
पञ्चाङ्गुलोर्धसहितस्तद्वत्करतलं स्मृतम् ॥ १२२ ॥

अङ्गुष्ठमूलविस्तारो द्व्यङ्गुलो मध्यमङ्गुलम् ।
सषड्यवममुष्याग्रमङ्गुलेन समन्वितम् ॥ १२३ ॥

तर्जन्या मूलविस्तारो नवभिः सहितो यवैः ।
मध्यमेकाङ्गुलं सप्तयवमग्रमुदाहृतम् ॥ १२४ ॥

मूलं दशयवं मध्यं मध्यमाया यवा नव ।
अग्रमेकाङ्गुलं प्रोक्तमितरा तर्जिनीसमा ॥ १२५ ॥

मूले त्वष्टौ कनिष्ठाया यवाः सप्तैव मध्यमे ।
षडग्रेऽङ्गुल्यग्रपर्वस्वर्धं स्यान्नखविस्तृतिः ॥ १२६ ॥

मध्ये करतलं रेखा मध्यमामूल उत्थिता ।
कनिष्ठामूलमारभ्य रेखा मध्यमगा भवेत् ॥ १२७ ॥

मध्यमाङ्गुलितर्जिन्योर्निम्ना तुल्या विचक्षणैः ।
अङ्गुष्ठमूलमारभ्य तर्जिन्याश्चैव मध्यतः ॥ १२८ ॥

[1] सन्निभं—क.

तयोश्च रेखयोर्मध्ये तर्जनीमूलगामिनी ।
रेखा कल्प्या यथाशास्त्रं शास्त्राभिज्ञेन शिल्पिना ॥ १२९ ॥

ललाटस्य च विस्तारः सपादत्र्यङ्गुलो भवेत् ।
तस्याधस्ताद्भ्रुवौ कल्प्ये चत्वारिंशद्यवायते ॥ १३० ॥

मध्ये यवेन विस्तीर्णे नेत्रमष्टादशायतम् ।
चक्षुःकनीनिकायामो विस्तारश्च यवः स्मृतः ॥ १३१ ॥

अङ्गुलं श्वेतवर्णस्य विस्तारः कृष्णमण्डलम् ।
यवोनमङ्गुलं ज्योतिस्तन्मध्ये यवसम्मितम् ॥ १३२ ॥

यूकमानं च तन्मध्ये दृष्टिपक्ष्मावली पुनः ।
ऊर्ध्वा समश्रिता सार्धत्र्यङ्गुला दशभिर्यवैः ॥ १३३ ॥

विस्तीर्णा स्यात्तदायामो विस्तारश्च तदर्धकः ।
अशीतिः पक्ष्मरोमाणि वक्राग्राणि शतानि च ॥ १३४ ॥

द्व्यङ्गुलं चक्षुषोर्मध्यं मध्यं च श्रुत्यपाङ्गयोः ।
चत्वारिंशद्यवं कर्णविस्तारो द्व्यङ्गुलो भवेत् ॥ १३५ ॥

ऊर्ध्वं कण्ठस्य चायामः सहार्धचतुरङ्गुलः ।
नालं पञ्चाङ्गुलमितं विस्तारं षड्यवैः पुनः ॥ १३६ ॥

पश्चाच्चतुर्यवा नाडी नालतुल्यं चतुर्मुख ! ।
श्रवणस्य च पिप्पल्या मध्यगर्तं चतुर्यवम् ॥ १३७ ॥

[1] श्रीवत्सकर्णपिप्पल्यङ्गुलमात्रमवस्थिता ।
बन्धनं त्र्यङ्गुलं रन्ध्रं नेत्रसूत्रसमन्वितम् ॥ १३८ ॥

नासिकामूलमध्याग्रविस्तारः कथ्यते क्रमात् ।
अङ्गुलं [2]चाङ्गुलस्यार्धं त्र्यङ्गुलं च चतुर्यवम् ॥ १३९ ॥

अङ्गुलेनोन्नतं मूलं तेन सार्धेन मध्यमम् ।
द्वाभ्यां यवाभ्यां मूलेन द्व्यङ्गुलेनाग्रमुन्नतम् ॥ १४० ॥

[1] इदमेव मातृकायां विद्यते. [2] चाङ्गुलं सार्धं—क.

षड्यवं सुषिरं तस्य पुटमध्यं चतुर्यवम् ।
पुटपार्श्वस्य विस्तारो द्वियवः परिकीर्तितः ॥ १४१ ॥

दन्तपाल्यङ्गुलोत्सेधो दर्पणोदरसन्निभः ।
विस्तीर्णावयवौ तुल्यौ राजदन्तौ चतुर्यवौ ॥ १४२ ॥

द्वात्रिंशद्दशनाः कल्प्या यथाशास्त्रोक्तमार्गतः ।
जिह्वा षडङ्गुलायामा विस्तीर्णा त्र्यङ्गुला भवेत् ॥ १४३ ॥

एकादशाङ्गुलं वृत्तं द्व्यङ्गुलं स्तनमण्डलम् ।
चतुर्यवं चूचुकं स्यात् स्तनमण्डलमध्यगम् ॥ १४४ ॥

चतुर्यवं नाभिगतं दक्षिणावर्तमिष्यते ।
अध्यर्धमङ्गुलं वृत्तं बहिर्यवाङ्गुलोन्नतम् ॥ १४५ ॥

उष्णीषात्पृष्ठकेशान्तमेकाधिकदशाङ्गुलम् ।
उष्णीषात्पार्श्वकेशान्तं द्वादशाङ्गुलमानकम् ॥ १४६ ॥

कर्णयोरन्तरं विद्यात्सार्धं सत्रिदशाङ्गुलम् ।
मूलमध्याग्रदेशेषु पृष्ठग्रीवा यथाक्रमम् ॥ १४७ ॥

विस्तीर्णा नवभिः सार्धैरङ्गुलैर्नवभिस्तथा ।
अष्टभिश्च भवेत्तस्मादधस्तात्ककुदः स्थितः ॥ १४८ ॥

आयामोत्सेधविस्तारैः ककुदं तच्चतुर्यवम् ।
षट्त्रिंशदङ्गुलं बाह्वोरङ्गुलैर्नवभिस्तथा ॥ १४९ ॥

षड्विंशतिश्चाङ्गुलानां कक्षयोरन्तरं भवेत् ।
पृष्ठमध्यस्य विस्तारो ब्रह्मन् सतदशाङ्गुलः ॥ १५० ॥

विस्तीर्णौ पञ्चविंशत्या श्रोणीपार्श्वौ तथाङ्गुलैः ।
कटिप्रदेशविस्तारः षड्विंशत्यङ्गुलो भवेत् ॥ १५१ ॥

षट्त्रिंशदङ्गुलं मध्यं ककुदस्य कटिस्तथा ।
द्व्यङ्गुलोच्छ्रयतस्तस्य स्फिजौ तन्मध्यमङ्गुलम् ॥ १५२ ॥

अष्टाङ्गुलं तयोर्मूलं मध्यं सप्ताङ्गुलं भवेत् ।
अग्रं त्र्यङ्गुलविस्तारमूर्वोर्मूलादिषु त्रिषु ॥ १५३ ॥

भवेत्क्रमेण विस्तारः सार्धं सत्रिदशाङ्गुलम् ।
द्वादशाङ्गुलवत्तस्य तथैव द्वादशाङ्गुलः ॥ १५४ ॥

जङ्घाष्टाङ्गुलविस्तारः सार्धमष्टाङ्गुलं भवेत् ।
जङ्घामध्यं सुविस्तीर्णं नालिका चतुरङ्गुलम् ॥ १५५ ॥

चतुर्यवाधिकं चैव गुल्फं च चतुरङ्गुलम् ।
विस्तारमानं त्रिगुणं सर्वेषां नहनं मतम् ॥ १५६ ॥

अभीतिदो वा वरदो मुख्यो वामेतरः करः ।
स्तनसूत्रसमं कार्यमङ्गुल्यग्रं करस्य तु ॥ १५७ ॥

तयोर्भवेदन्तरालं द्वादशाङ्गुलमब्जज ! ।
अङ्गुष्ठतर्जनीमध्ये सनालं कमलं भवेत् ॥ १५८ ॥

वरदे कमलाकारं लिखेत्करतलोदरे ।
अङ्गुलाग्रो यवादर्वाक्सजीवः क्रियते नखः ॥ १५९ ॥

ततोऽग्रे जीवहीनं तु नखाग्रं परिकल्पयेत् ।
सजीवो लोहितः किञ्चिन्निर्जीवः पाण्डुरच्छविः ॥ १६० ॥

यवत्रितयमानेन नखाग्रं परिकल्पयेत् ।
एवं लक्षणसंयुक्तान्मूर्तिभेदान्मनोहरान् ॥ १६१ ॥

देवानां मानुषाणां च तिरश्चां प्राणिनामपि ।
यथाविधानं देवानां मूर्तिभेदाननेकशः ॥ १६२ ॥

भावप्रकाशने दक्षैः वर्णपूरणकोविदैः ।
चित्रकैः कारयामास चित्रमेवं समन्ततः ॥ १६३ ॥

सर्वं नाटकशालायां सकलाश्चर्यकारकम् ।

इति श्रीशिवतत्त्वरत्नाकरे षष्ठकल्लोले वर्णसंयोजनचित्रलेखनप्रतिमालक्षणनिरूपणं नाम द्वितीयस्तरङ्गः

अथ तृतीयस्तरङ्गः

स्वामिन्नाटकशालैवं कारितेति समीरितम् ।
यदर्थं तद्विनिर्माणं नटनं तच्च कीदृशम् ॥ १ ॥

नटनार्हाः स्त्रियः काः स्युस्तस्य वा कीदृशः क्रमः ।
तन्मह्यमखिलं ब्रूहि विज्ञाताखिलवास्तव ! ॥ २ ॥

कुमार ! तद्ब्रुवे तुभ्यं समाकर्णय सादरम् ।

नृत्तस्वरूपम्

प्रागल्भ्यमप्रगल्भानामुत्साहो दीनचेतसाम् ॥ ३ ॥

ईश्वराणां विलासश्च कीर्तिरौदार्यशालिनाम् ।
दुःखिनां दुःखहरणं स्थैर्यं च चलचेतसाम् ॥ ४ ॥

मानो मानवतां यस्मात्तन्नृत्तं सततं मतम् ।

नृत्तप्राशस्त्यम्

पुत्रोत्पत्तावभीष्टार्थसंसिद्धौ सर्वपर्वसु ॥ ५ ॥

शोभावहं सुमङ्गल्यं कृत्यं सर्वजनप्रियम् ।
नरेन्द्राणां विशेषेण तस्मादेतत्प्रशस्यते ॥ ६ ॥

नृत्तस्योत्पत्तिः

इन्द्राभ्यर्थनया पूर्वं भरताय चतुर्मुखः ।
प्रमोदाय महेन्द्रस्य नाट्यं समुपदिष्टवान् ॥ ७ ॥

वाचिकादिभेदेन नृत्तचातुर्विध्यम्

तद्वाचिकाङ्गिकाहार्यसात्विकं स्याच्चतुर्विधम् ।
स च पुत्रशतोपेतः सममप्सरसां गणैः ॥ ८ ॥

पुरन्दरस्य पुरतः प्रयोगमकरोन्मुनिः ।

मार्गनृत्तम्

नृत्तं यदुद्धतं तत्तु ताण्डवं तण्डुने शिवः ॥ ९ ॥

विकृतैरङ्गहाराद्यैरुपेतमुपदिष्टवान् ।
तण्डुनोक्तं मुनिभ्यो वै मनुष्येभ्यो महर्षिभिः ॥ १० ॥

लास्यरूपं तु यन्नृत्तं तत्पार्वत्यै महेश्वरः ।
पुरोपदिष्टवान् सम्यक् सुकुमारप्रयोगतः ॥ ११ ॥

तद्भक्तितुष्टया गौर्या शिक्षिता बाणकन्यका ।
द्वारवत्यां तयाप्येतद्गोपीभ्यः संप्रदर्शितम् ॥ १२ ॥

ततः सौराष्ट्रनारीभ्यो गोपीभिस्संप्रदर्शितम् ।
किंच चित्ररथाख्येन गन्धर्वप्रभुणार्जुनः ॥ १३ ॥

शिक्षितो विविधं नृत्तं तच्च मार्गमिति स्मृतम् ।
शिशिक्षे सकलं तस्माद्विराटदुहितोत्तरा ॥ १४ ॥

तदाराधनतो लब्धं मत्स्येभ्यः समुपादिशत् ।

देशनृत्तम्

अपि नृत्तं विरूपं यत्तत्तद्देशनिवासिनाम् ॥ १५ ॥

देशनृत्तं तदेव स्यात्सर्वलोकानुरञ्जनम् ।

नृत्तद्रष्टृ (प्रोत्साहक) राजनिवेशनस्थानम्

विचित्रभावचित्रार्थचित्रचित्रोपशोभिते ॥ १६ ॥

आस्थानमण्टपे रम्ये सर्वलक्षणसंयुते ।
नानारत्नसमाकीर्णे नानालङ्कारशोभितम् ॥ १७ ॥

सिंहासनं पूर्वमुखं तन्मध्ये विनिवेशयेत् ।

श्रीमान् दाता गुणग्राही भावज्ञः कीर्तिलम्पटः ॥ १८ ॥

सङ्गीतगुणदोषज्ञः सर्वभाषाविशारदः ।
प्रियवाग्वादिमध्यस्थो मार्गदेशप्रभेदवित् ॥ १९ ॥

श्रीमान् सर्वकलादक्षः सदस्यासीत भूपतिः ।

तादृशराजमहिषीनिवेशनस्थानम्

रूपयौवनसंपन्ना सदा शृङ्गारलोलुपा ॥ २० ॥

सौभाग्यशालिनी भर्तृचित्तनेत्रानुसारिणी ।
देवी चोपविशेत्तत्र वामभागे महीपतेः ॥ २१ ॥

राजविलासिनीनिवेशस्थानम्

रूपयौवनसंपन्ना सर्वाभरणभूषिता ।
हावभावविलासाढ्या विभ्रमादिगुणान्विता ॥ २२ ॥

विलासिनी महीपस्य पश्चाद्भागे निवेशयेत् ।
वाग्गेयकारकविताकारा ये नर्तकादयः ॥ २३ ॥

लास्यलक्षणदक्षाश्च स्यात्तेषामुपवेशनम् ।
अन्येऽपि ये यथायोग्यं तत्तद्विद्याविशारदाः ॥ २४ ॥

भवेयुस्ते महीशस्य नातिदूरोपवेशिनः ।
रम्यं कुसुमसङ्कीर्णं दीपिकाशतशोभितम् ॥ २५ ॥

चित्रोज्ज्वलविशालाढ्यं मण्टपं नृत्तदर्शने ।

नर्तकलक्षणम्

पादस्थानकचारीषु मण्डलीकरणे तथा ॥ २६ ॥

अङ्गहारे दृष्टिहस्तशिरोभावेषु शिक्षितः ।
शुद्धसंकीर्णताभिज्ञो वितते सुषिरे घने ॥ २७ ॥

तते च वाद्ये निपुणो देशदेशाङ्गनृत्तवित् ।
स्वयं नृत्तक्रियाभिज्ञः सर्वभाषाविशारदः ॥ २८ ॥

अरोगो वंशवान् स्वामिवत्सलो विजितेन्द्रियः ।
नित्यालोडितसङ्गीतशास्त्रो नर्तक इष्यते ॥ २९ ॥

पुरोदेशे नरपतेर्दशहस्तान्तरे ततः ।
धार्या यवनिका रम्या नानावर्णविभूषिता ॥ ३० ॥

क्षत्रियाणां च वैश्यानां शूद्राणामथ भेदतः ।
वर्णाः स्युः कथिताः कामं वरमध्याधमाः क्रमात् ॥ ३१ ॥

उत्तमादिभेदेन नर्तकीविभागः

लाटघूर्जरसौराष्ट्रमहाराष्ट्रसमुद्भवाः ।
उत्तमाः स्युर्वरारोहा नृत्ताभिनयकर्मणि ॥ ३२ ॥

मध्योत्तरासमुद्भूता मध्यमाः स्युर्मृगीदृशः ।
कर्नाटद्राविडान्ध्रेषु संभूताः स्युः स्त्रियोऽधमाः ॥ ३३ ॥

नर्तकीनां वयोव्यवस्था

वयो विंशतिपर्यन्तमारभ्य द्वादशाब्दकात् ।
उत्तमं स्यात्तदुपरि यावत्त्रिंशत्तु मध्यमम् ॥ ३४ ॥

आचत्वारिंशदधमं त्रिंशदूर्ध्वमुदाहृतम् ।

वर्णभेदः

गौरः स्यादुत्तमो वर्णः वर्णः कृष्णोऽधमो भवेत् ॥ ३५ ॥

मध्यमो मध्यमो वर्णः वर्णस्यैवं विनिर्णयः ।

नर्तकीलक्षणम्

नातिदीर्घा नातिह्रस्वा न स्थूला न कृशा तथा ॥ ३६ ॥

रूपौदार्यगुणैर्युक्ता सुमुखी दीर्घलोचना ।
सुविभक्ताङ्गवैचित्र्या घनस्तननितम्बिनी ॥ ३७ ॥

जितश्रमा बहुप्रज्ञा सुशिक्षितगतिक्रमा ।
अरोगा रागसम्पन्ना सततं प्रियवादिनी ॥ ३८ ॥

उक्तिप्रत्युक्तिचतुरा सहिता रुचिरैर्गुणैः ।
गुरुदेवद्विजातीनां पूजनोद्युक्तमानसा ॥ ३९ ॥

भूषिता भूषणैः सम्यक्सा मता नर्तकी बुधैः ।

नृत्तोपक्रमः

रङ्गमण्टपमध्यस्था नमस्कुर्याच्चतुर्मुखम् ॥ ४० ॥

विकीर्णपुष्पप्रकरा भारतीं भावयेन्मुदा ।
महादेव महायोगिन् देवदेवामरोत्तम ॥ ४१ ॥

प्रगृह्यतां बलिर्देव मन्त्रसंस्कारसंस्कृतः ।
नमोऽस्तु सर्वदेवेभ्यो द्विजातिभ्यो नमो नमः ॥ ४२ ॥

नमोऽस्तु सर्वजातीयसज्जनेभ्यो नमो नमः ।
प्रशाधि त्वं महाराज पृथिवीं च ससागराम् ॥ ४३ ॥

इज्यया चानया नित्यं प्रीयन्तां सर्वदेवताः ।
इति पुष्पाञ्जलिं कृत्वा क्षिप्त्वा यवनिकापटम् ॥ ४४ ॥

वादनोपक्रमं कुर्युर्मार्दङ्गिकपुरोगमाः ।

मार्दङ्गिकादीनां सङ्ख्या

षोडश द्वादशाष्टौ वा सममार्दङ्गिका मताः ॥ ४५ ॥

हुडुक्कावंशवादौ द्वौ द्वौ तदनुसारिणौ ।
चतस्रः कांस्यतालिन्यो गायत्येका सवल्लकी ॥ ४६ ॥

अष्टौ तदनुगायिन्यस्तासु द्वे तालकोविदे ।
अष्टौ षड्वाथ चत्वारः समाः काहलधारिणः ॥ ४७ ॥

एकश्च करडाचश्चुरेष वाद्यविधिः स्मृतः ।

गेया रागविशेषाः

मध्यमादिं पुरस्कृत्य श्रीरागमथवा ध्रुवाम् ॥ ४८ ॥

आदाय प्राञ्जलौ लिप्तिं मृदु गायेयुरङ्गनाः ।
श्रीरागो मध्यमादिश्च नाटकर्णाटगोलकौ ॥ ४९ ॥

छायानाटश्च गातव्याः रागाः षट्प्राञ्जलौ स्फुटम् ।

अङ्गोपाङ्गप्रत्यङ्गानि

नाट्यादिकृतये तज्ज्ञाः षडङ्गानि प्रचक्षते ॥ ५० ॥

शिरो वक्षः करः पार्श्वे कटिश्चरणमित्यपि ।
उपाङ्गानि भ्रुवौ नेत्रे नासा गण्डस्थलाधरम् ॥ ५१ ॥

चुबुकं चेति षट्प्राहुर्नृत्यविद्याविशारदाः ।
प्रत्यङ्गानि पुनर्ग्रीवाबाहुपृष्ठं तथोदरम् ॥ ५२ ॥

ऊरू जङ्घायुगं चेति षडुक्तानि महर्षिभिः ।
शीर्षे दृष्टिस्तथा तारापुटभ्रूभङ्गनासिकम् ॥ ५३ ॥

तथाऽधरो हनुश्चैव मुखरागस्तथापरः ।
हस्तकर्म तथा हस्तप्रचारश्च तथा क्रिया ॥ ५४ ॥

बाहुरंसश्च हृदयं जठरं पार्श्वमेव च ।
कटिरूरुस्तथा जङ्घा पादकर्णं तथा परम् ॥ ५५ ॥

स्थानकं च तथा चारिमण्डलं पाद एव च ।
अङ्गहारस्तथा ज्ञेयो रेचकस्तदनन्तरम् ॥ ५६ ॥

शिक्षा च पद्धतिश्चेति कथितो नृत्यसंग्रहः ।

इति श्रीशिवतत्त्वरत्नाकरे षष्ठकल्लोले नाट्यक्रमनिरूपणं नाम तृतीयस्तरङ्गः

अथ चतुर्थस्तरङ्गः

शिरोदृष्ट्यादिकानां तु प्रोक्ता नृत्तोपयोगिता ।
उपभोगस्तथाङ्गस्य कथ्यतां कस्य कुत्र वा ॥ १ ॥

स्वामिन्! मह्यमिदं ब्रूहि श्रोतुं मेऽस्ति कुतूहलम् ।
कुमार! शृणु तत्सर्वं वर्णयामि तवेप्सितम् ॥ २ ॥

शिरोदृष्टिकरादीनां चाङ्गानामुपयोगिनाम् ।
यथाक्रममथात्रैव लक्षणं प्रतिपाद्यते ॥ ३ ॥

नृत्तोपयोगिशिरोभेदाः

धुतं विधुतमाधूतमञ्चितं कम्पितं तथा ।
आकम्पितं परावृत्तमवधूतमधोमुखम् ॥ ४ ॥

निकुञ्चितं तथोत्क्षिप्तं लोलितं परिवाहितम् ।
इति त्रयोदशविधं शिरः प्रोक्तं मनीषिभिः ॥ ५ ॥

धुतम्

रेचितं तद्धि शनकैस्तिर्यङ्नीतं शिरः स्मृतम् ।
प्रतिषेधे विषादे च तथा पार्श्वावलोकने ॥ ६ ॥
विस्मयादौ प्रयोगोऽस्य कथितो नाट्यनृत्तयोः ।

विधुतम्

तदेव शीघ्रचलनाद्विधुतं वर्णितं शिरः ॥ ७ ॥
भये शीते विषादादौ शिरस्तु विधुतं मतम् ।

आधूतं

उच्चैः कृतं शिरस्तिर्यगाधूतमभिधीयते ॥ ८ ॥
पार्श्वस्थोन्नतवीक्षायां गर्वादौ नाट्यनृत्तयोः ।

अञ्चितम्

मनाग्विनमितं पार्श्वे कथयत्यञ्चितं शिरः ॥ ९ ॥
विनियोगोऽस्य नाट्ये स्याद्व्याधिमूर्छामदादिषु ।

कम्पितम्

कम्पितं तु शिरः शीघ्रं मुहुरूर्ध्वं प्रकम्पितम् ॥ १० ॥
नाट्ये वितर्कविज्ञानपृच्छादौ विनियुज्यते ।

आकम्पितम्

[1] शनैरूर्ध्वमधस्ताच्च कम्पादाकम्पितं शिरः ॥ ११ ॥
पृच्छोपदेशसंज्ञादावेतस्यान्नाट्यनृत्तयोः ।

अष्टौ स्थायिभावजाः दृष्टिभेदाः

स्निग्धा हृष्टा च दीना च क्रुद्धा [2] धृष्टा भयान्विता ॥ १२ ॥
जिगुप्सिता विस्मितेति दृशोऽष्टौ स्थायिभावजाः ।

---

[1] इत ऊर्ध्वं सप्तानां शिरसां लक्षणानि लुप्तानि. [2] दृप्ता–सं. र.

व्यभिचारिदृष्टिभेदाः विंशतिः

शून्या च मलिना श्रान्ता सलज्जा शङ्किता तथा ॥ १३ ॥
विषण्णा मुकुला जिह्मा ललिता च वितर्किता ।
श्रान्तार्धमुकुला त्रस्ता विकासा केकरा तथा ॥ १४ ॥
विप्लुता मदिरा ग्लाना अभितप्ता च कुञ्चिता ।
इति विंशतिरुद्दिष्टा दृष्टयो व्यभिचारिणः ॥ १५ ॥

अष्टौ रसदृष्टयः

कान्ता भयान्विता हास्या करुणा च तथाऽद्भुता ।
रौद्रा वीरा च बीभत्सा इत्यष्टौ रसदृष्टयः ॥ १६ ॥
एवमेकत्र गणिताः षट्त्रिंशन्नाट्यनृत्तयोः ।

रतिभावजा दृष्टिभेदाः

सहर्षा साभिलाषा च मधुरान्तर्विकासिनी ॥ १७ ॥
स्मेरतारा भवेद्दृष्टिः स्निग्धा रत्याख्यभावजा ।

हास्ये प्रयुज्यमाना दृष्टयः

चञ्चला स्मेरगर्भा च मग्नतारा निमेषभाक् ॥ १८ ॥
ईषदाकुञ्चिता दृष्टिर्हृष्टा हास्ये प्रयुज्यते ।

शोके प्रयुज्यमाना दृष्टयः

विस्रस्ताधोत्तरपुटा बाष्पस्थगिततारका ॥ १९ ॥
मन्दसंचारभाग्दृष्टिर्दीना शोकेऽभिधीयते ।

क्रोधे प्रयुज्यमाना दृष्टयः

स्थिरोद्वृत्तपुटा रूक्षा निश्चलोद्वृत्ततारका ॥ २० ॥
आविद्धवक्रभ्रुकुटी दृष्टिः क्रुद्धा भवेत्क्रुधि ।

उत्साहे प्रयुज्यमाना दृष्टयः

स्थिरतारा समुत्फुल्ला प्रसादगुणशालिनी ॥ २१ ॥
दृप्ता दृष्टिः प्रयोक्तव्या भाव उत्साहनामनि ।

भये प्रयुज्यमाना दृष्टयः

स्थिरा विकाससहिता निश्चलीकृततारका ॥ २२ ॥
दृष्टिर्निष्कान्तमध्येयं भये ज्ञेया भयान्विता ।

जुगुप्सायां प्रयुज्यमाना दृष्टयः

लक्ष्यालोकसमुद्विग्ना दृष्टिस्स्थगिततारका ॥ २३ ॥
ससंकोचपुटा सा स्याज्जुगुप्सायां जुगुप्सिता ।

विस्मये प्रयुज्यमाना दृष्टयः

उद्वृत्ततारकात्यर्थं समा विकसि (ता) तं तथा ॥ २४ ॥
विस्पष्टमुकुला दृष्टिर्विस्मये विस्मयाभिधा ।
इत्यष्टौ दृष्टयः प्रोक्ताः स्थायीभावसमाश्रयाः ॥ २५ ॥

शून्या दृष्टिः

निश्चला समतारा च ग्राह्यानर्थानगृह्णती ।
तथा समपुटोपेता शून्या दृष्टिरुदाहृता ॥ २६ ॥

मलिना दृष्टिः

मनाङ्निमीलितप्रान्ता किंचिद्दर्शिततारका ।
ईषदस्पष्टपक्ष्माग्रा मलिना दृष्टिरिष्यते ॥ २७ ॥

श्रान्ता दृष्टिः

सममग्रपुटद्वन्द्वा क्षामा चकिततारका ।
तथैवाञ्चितनेत्रा च दृष्टिः श्रान्ताभिधीयते ॥ २८ ॥

लज्जिता दृष्टिः

मनाक्पतितपक्ष्माग्रा लज्जावस्थिततारका ।
किंचित्संकुचिता दृष्टिर्लज्जिता कथिता बुधैः ॥ २९ ॥

शङ्किता दृष्टिः

चला किंचित्स्थिरा किंचिद्गूढा चकिततारका ।
आयता तिर्यगुत्तुङ्गा शङ्किता दृष्टिरीरिता ॥ ३० ॥

विषण्णा दृष्टिः

विस्तारितपुटद्वन्द्वा अवक्रस्तब्धतारका ।
पर्यस्ता सनिमेषा च विषण्णा दृष्टिरीरिता ॥ ३१ ॥

मुकुला दृष्टिः

विस्फुरच्छिलष्टपक्ष्मा या सुखोन्मीलिततारका ।
संकोचितपुटद्वन्द्वा दृष्टिः सा मुकुलाभिधा ॥ ३२ ॥

जिह्मा दृष्टिः

लम्बवक्रपुटद्वन्द्वा मन्दा तिर्यग्विलोकिनी ।
निगूढतारका दृष्टिर्नाम्ना जिह्मेति कीर्तिता ॥ ३३ ॥

ललिता दृष्टिः

वक्रोऽन्तसकामा च भ्रूविकारसमन्विता ।
सविस्मया च मधुरा ललिता दृष्टिरिष्यते ॥ ३४ ॥

वितर्किता दृष्टिः

तर्कोद्वृत्तपुटद्वन्द्वा विकासान्विततारका ।
अधः स्थितप्रचारा च ज्ञेया दृष्टिर्वितर्किता ॥ ३५ ॥

भ्रान्ता दृष्टिः

चञ्चलीकृततारा च व्याकुला भ्रान्तदर्शना ।
भृशं संस्पृष्टमध्या सा विभ्रान्ता दृष्टिरिष्यते ॥ ३६ ॥

अर्धमुकुला दृष्टिः

ईषदुत्फुल्लपक्ष्माग्रा किंचिद्वक्रपुटद्वया ।
मनाङ्मीलिततारा या ज्ञेयाऽर्धमुकुलाभिधा ॥ ३७ ॥

त्रस्ता दृष्टिः

उद्वर्तितपुटा त्रासात्तरलीकृततारका ।
मुव्याकोशा च मध्या च त्रस्ता दृष्टिः प्रकीर्तिता ॥ ३८ ॥

विकासा दृष्टिः

विकासितपुटद्वन्द्वा निर्निमेषा विकासिनी ।
तथा चञ्चलतारा च विकासा दृष्टिरिष्यते ॥ ३९ ॥

केकरा दृष्टिः

मनाग्वक्रपुटा योगमीलिताधनिमेषभाक् ।
भृशं विश्रान्ततारा दृग्दूरालोकेषु केकरा ॥ ४० ॥

विप्लुता दृष्टिः

स्फुरणं पुटयोर्यत्र शैथिल्यं स्तब्धता तथा ।
उद्वृत्ततारकाद्वन्द्वां दृशं तां विप्लुतां विदुः ॥ ४१ ॥

मदिरा दृष्टिः

आकम्पमानमध्या या सौष्ठवेन विवर्जिता ।
दृष्टिर्विकासततारा सा मदिरेति निगद्यते ॥ ४२ ॥

ग्लाना दृष्टिः

भ्रूपक्ष्माग्रपुटैः श्रान्तैः क्रमान्मीलिततारका ।
शिथिला मन्दसंचारा ग्लाना दृष्टिरुदाहृता ॥ ४३ ॥

अभितप्ता दृष्टिः

सव्यथा मन्दतारा च संतप्ता चञ्चलैः पुटैः ।
अभितप्ताभिधा दृष्टिर्विज्ञेया भावुकैर्जनैः ॥ ४४ ॥

कुञ्चिता

मनाग्वर्तितपक्ष्माग्रा वक्रीकृतपुटद्वया ।
श्रान्ता विकृततारा च कुञ्चिता दृष्टिरिष्यते ॥ ४५ ॥

इत्युक्ता व्यभिचारिण्यो विंशतिर्नाट्यदृष्टयः ।

शून्यादिदृष्टीनां विनियोगाः

अभितप्ता च शून्या च चिन्तायां दृष्टिरिष्यते ॥

वैवर्ण्ये चातिनिर्वेदे दृष्टिः स्यान्मलिनाभिधा ।
मेदे श्रमे भवेच्छ्रान्ता त्रपायां लज्जिता मता ॥ ४६ ॥

व्यायामे चाप्यपस्मारे ग्लाना दृष्टिः प्रकीर्तिता ।
सविषादा विषादे स्याच्छङ्कायामपि शङ्किता ॥ ४७ ॥

दुःखे स्वप्ने सुषुप्तौ च मुकुला दृष्टिरिष्यते ।
अक्षिरोगेऽप्यसूयायां दुष्प्रेक्षे कुञ्चिता च दृक् ॥ ४८ ॥

निर्वेदे त्वभितप्ता दृगभिघातोपतापयोः ।
जडतायामसूयायां जिह्मा दृष्टिः प्रकीर्तिता ॥ ४९ ॥

वितर्किता स्मृते तर्के ललिता धृतिहर्षयोः ।
आनन्दे चार्धमुकुला स्पर्शगन्धरसादिषु ॥ ५० ॥

विभ्रान्ता विभ्रमे दृष्टिः सङ्ग्रामावेगयोरपि ।
विप्लुता दृष्टिरुन्मादे चापले मरणादिषु ॥ ५१ ॥

केकरा च भवेद्दृष्टिर्दूरालोकविलोकने ।
मदेषु मदिरा दृष्टिः सत्रासा त्रासदर्शने ॥ ५२ ॥

प्रसादहर्षसंभूता सकामापाङ्गसङ्गता ।
संभोगनाम्नि शृङ्गारे कान्ता दृष्टिः प्रयुज्यते ॥ ५३ ॥

स्तब्धोद्वृत्तपुटद्वन्द्वा ललितोद्वृत्ततारका ।
भये भयानका दृष्टिर्नाट्यज्ञैः संप्रयुज्यते ॥ ५४ ॥

क्रमवक्रपुटद्वन्द्वा किंचिद्विभ्रान्ततारका ।
हास्यदृष्टिरियं प्रोक्ता हास्याभिनयकर्मणि ॥ ५५ ॥

पतितोर्ध्वपुटा सास्रा नासिकाग्रावलोकिनी ।
शोकमन्दरताराच करुणे करुणैव दृक् ॥ ५६ ॥

समाकुञ्चितपक्ष्माग्रा विस्पष्टोद्वृत्ततारका ।
विस्तीर्णान्ता च साम्या च दृष्टिः स्यादद्भुतेऽद्भुता ॥ ५७ ॥

रूक्षा क्रूरारुणोद्वृत्ता विस्रब्धपुटतारका ।
कुटिलभ्रुकुटी दृष्टी रौद्रा रौद्ररसे भवेत् ॥ ५८ ॥

गम्भीरा समतारा च दीप्ता क्षेपविवर्जिता ।
उत्फुल्लाभ्यन्तरा दृष्टिर्वीरा वीररसे भवेत् ॥ ५९ ॥

निकुञ्चितपुटोपान्ता सुश्लिष्टा स्थिरसूक्ष्मभाक् ।
भीभत्से सघृणा दृष्टिर्भीभत्सा कथिता रसे ॥ ६० ॥

इत्यष्टौ दृष्टयो नाट्ये कथिता रससंश्रयाः ।
एवमेकीकृताः सर्वाः षट्त्रिंशद्दृष्टयः स्मृताः ॥ ६१ ॥

आलोकिताद्यष्टदर्शनानि

आलोकितं समं त्र्यश्रं प्रलोकितविलोकिते ।
उल्लोकितानुवृत्ते च ततोऽन्यदवलोकितम् ॥ ६२ ॥

इत्यष्टौ दर्शने भेदास्तेषां लक्षणमुच्यते ।

आलोकितादिदर्शनानां लक्षणानि

वीक्षणं सहसा यत्स्याद्वदन्त्यालोकितं हि तत् ॥ ६३ ॥

समं यत्समतारं च समन्ताद्दर्शनं विदुः ।
दृष्टिः सा च भवेत्त्र्यश्रपक्ष्मान्तर्वर्तितारकम् ॥ ६४ ॥

पार्श्वयोर्दर्शनं यत्स्यात्तत्प्रलोकितमुच्यते ।
विलोकितं तु विज्ञेयं पृष्ठभागनिरीक्षणम् ॥ ६५ ॥

उल्लोकितं तु विज्ञेयमूर्ध्वदेशनिरीक्षणम् ।
दूरस्थदर्शनं प्राहुरनुवृत्तं विचक्षणाः ॥ ६६ ॥

अधस्ताद्दर्शनं प्राहुरवलोकितसंज्ञितम् ।
इत्यष्टौ दर्शने भेदा नृत्तनाट्यसमाश्रयाः ॥ ६७ ॥

नव तारकाकर्मभेदाः

वेपनं चलनं पातो भ्रमणं च प्रवेशनम् ।
निवर्तनं च निष्कामः समुद्वृत्तमतः परम् ॥ ६८ ॥

प्राकृतं चेति कर्मेदं तारयोर्नवधा स्मृतम् ।

तेषां स्वरूपम्

वेपनं चलनं प्रोक्तं वलनं तिर्यगीक्षणम् ॥ ६९ ॥

त्रस्ततारं भवेत्पातो भ्रमणं च पुटान्तरे ।
तारयोर्मण्डलावृत्तिः प्रवेशोऽन्तःप्रवेशनम् ॥ ७० ॥

निवर्तनं कटाक्षस्य निष्कामो निर्गमो मतः ।
समुन्नतिः समुद्वृत्तं सहजं प्राकृतं भवेत् ॥ ७१ ॥

तेषां विनियोगः

निष्कामं चलनं चैव करुणे च भयानके ।
हास्ये रसे च बीभत्से प्रवेशनमुदाहृतम् ॥ ७२ ॥

निष्कामश्चलनोद्वृत्तिर्भ्रमणं रौद्रवीरयोः ।
करुणे पातनं कार्यं निष्कामश्चाद्भुते रसे ॥ ७३ ॥

तारकर्मेति कथितं रसभावसमाश्रयम् ।

तारापुटप्रकारस्तद्विनियोगश्च

विवर्तितं तथोन्मेषः पिहितं कुञ्चितं समम् ॥ ७४ ॥

विचालितं च स्फुरितं निमेषः प्रसृतं तथा ।
विवर्तितं समुद्वृत्तमुन्मेषः पुटयोः पुनः ॥ ७५ ॥

विक्षेपस्तु परिक्षेयः पिहितं स्थगितं भवेत् ।
अञ्चितं कुञ्चितं स्यात्तु समं नैसर्गिकं मतम् ॥ ७६ ॥

विचालितं वाहितं स्यात्स्पन्दितं स्फुरितं भवेत् ।
निमीलितं निमेषः स्यात्प्रसृतं च प्रसारितम् ॥ ७७ ॥

कोपे विवर्तितं प्रोक्तं निमेषोन्मेषसंयुतम् ।
वीरविस्मयहर्षेषु प्रसृतं तु प्रकीर्तितम् ॥ ७८ ॥

निकुञ्चितनिमेषे च गन्धस्पर्शरसादिषु ।
स्फुरितं स्यादनर्थाय शृङ्गारे तु समं मतम् ॥ ७९ ॥

धूमोष्णवातमूर्छादौ पिहितं परिकीर्तितम् ।
विचालितं परिज्ञेयमभिघाते मनीषिभिः ॥ ८० ॥

तारापुटप्रकारोऽयं रसभावेषु दर्शितः ।

सप्त भ्रूविक्षेपास्तत्स्वरूपं विनियोगश्च

भ्रुकुटिः कुञ्चितं चैव रेचितं पातनं तथा ॥ ८१ ॥

उत्क्षेपं सहजं चैव चतुरं चेति सप्तधा ।
भ्रूमध्यमूलविक्षेपो भ्रुकुटिः कथिता बुधैः ॥ ८२ ॥

एकस्य मृदुभङ्गेन द्वयोर्वा स्यान्निकुञ्चितम् ।
रेचितं पुनरेकस्य ललितोत्क्षेपणाद्भ्रुवः ॥ ८३ ॥

पातनं पुनरेकस्याः द्वयोर्वा स्यादधोगतिः ।
सममुद्गतिरुत्क्षेपो भ्रुवोरेकैकशोऽथवा ॥ ८४ ॥

निसर्गतः समुत्पन्नं सहजं परिकीर्तितम् ।
चतुरं चेषदुच्छ्वाससमसृणायतता भ्रुवोः ॥ ८५ ॥

वेलावितर्ककोपेषु दर्शने श्रवणे तथा ।
लीलायां सहजे चैकामूर्ध्वं संचारयेद्भ्रुवम् ॥ ८६ ॥

रोषविस्मयहर्षेषु स्यादुत्क्षेपो द्वयोर्भ्रुवोः ।
हासासूयाजिगुप्सासु घ्राणे च पतनं भ्रुवोः ॥ ८७ ॥

क्रोधाश्रयेष्वनेकेषु भ्रुकुटी घटिता भवेत् ।
चतुरं स्यात्सुखस्पर्शे शृङ्गारे ललिते तथा ॥ ८८ ॥

मोहान्विते विलासे च किलिकिञ्चितनृत्तयोः ।
तथा कुट्टमिते प्राज्ञैः भ्रुवोः कार्यं निकुञ्चितम् ॥ ८९ ॥

विधेयं रेचितं सद्भिः कारणादानतेक्षणे ।
अनुद्धतेषु भावेषु भवेत्स्वाभाविकं मतम् ॥ ९० ॥

एवं प्रदर्शितान्यत्र भ्रुवोः कर्माणि सप्तधा ।

षण्णासिकाभेदास्तासां स्वरूपं विनियोगश्च

स्वाभाविकी नता मन्दा सोच्छ्वासा च निकूणिता ।

विकृष्टा चेति निर्दिष्टा नासिका षड्विधा बुधैः ।
स्वाभाविकी समा ज्ञेया मुहुः श्लिष्टपुटा नता ॥ ९२ ॥

निभृता कथिता मन्दा सोच्छ्वासा हृतमारुता ।
निकूणिता ससंकोचा विकृष्टा विकसत्पुटा ॥ ९३ ॥

इति नाट्ये समुद्दिष्टा नासाः षोढा मनीषिभिः ।
रुदिते मन्दविच्छिन्ने सोच्छ्वासा नासिका मता ॥ ९४ ॥

औत्सुक्ये चित्तनिर्वेदे मन्दा शोके च नासिका ।
तीव्रगन्धे विकृष्टा स्याद्रोषश्वासभयार्तिषु ॥ ९५ ॥

हृद्यगन्धेषु सोच्छ्वासा दीर्घोच्छ्वासे कृते तथा ।
असूयायां जिगुप्सायां हास्ये प्रोक्ता निकूणिता ॥ ९६ ॥

स्वाभाविकी स्याद्भावेषु शेषेष्वेव तु नासिका ।

गण्डभेदाः षट् तल्लक्षणं विनियोगश्च

कम्पितः कुञ्चितः क्षामः फुल्लः पूर्णः समस्तथा ॥ ९७ ॥

इति षोढा समुद्दिष्टो गण्डस्तल्लक्ष्म कथ्यते ।
स्फुरितः कम्पिताभिख्यः ससंकोचस्तु कुञ्चितः ॥ ९८ ॥

अवनम्रस्तथा क्षामः फुल्लो विकसितः पुनः ।
पूर्णः समुन्नतः प्रोक्तस्तथा स्वाभाविकः समः ॥ ९९ ॥

इति गण्डाः समुद्दिष्टाः षड्विधाः पूर्वसूरिभिः ।
[illegible]े क्षामो विधातव्यः प्रमोदे फुल्ल इष्यते ॥ १०० ॥

उत्साहगर्वयोः पूर्णः कम्पितो दुःखहर्षयोः ।
शीते ज्वरे भये स्पर्शे रोमाञ्चे चैव कुञ्चितः ॥ १०१ ॥

[illegible]ेषु भावेषु प्राकृतं कर्म गण्डयोः ।

अधरकर्माणि षट् तल्लक्षणं विनियोगश्च

[illegible]वर्तनं विसर्गश्च कम्पनं विनिगूहनम् ॥ १०२ ॥

संदष्टकसमुद्गौ च षोढा कर्माधराश्रयम् ।
[illegible]वर्तनं समुद्दिष्टमधरस्याविकोणनम् ॥ १०३ ॥

विसर्गश्च विनिष्क्रामः स्फुरणं कम्पनं भवेत् ।
विनिगूहः प्रवेशः स्यात्सन्दष्टो दशनक्षतम् ॥ १०४

श्लिष्टोऽधरः समुद्गः स्यादधरे लक्ष्म षड्विधम् ।
अवज्ञावेदनासूयाहास्यादौ स्याद्विवर्तितम् ॥ १०५ ॥

जये रोषे भये श्रान्ते वेदनादौ च कम्पितम् ।
आयासे च विलासे च रञ्जनादौ च गूहनम् ॥ १०६ ॥

क्रोधकर्मणि सन्दष्टं समुद्गं चुम्बनादिषु ।

चुबुकभेदाः सप्त तल्लक्षणं विनियोगश्च

खण्डनं कुट्टनं छिन्नं लेहनं छुरितं समम् ॥ १०७ ॥

दष्टं च दन्तयोगेन चुबुकं सप्तधा भवेत् ।
कोपे च खण्डनं ज्ञेयं दन्तघृष्टौ च कुट्टनम् ॥ १०८ ॥

भयव्याधिजराशीतग्रस्तानां कुट्टनं स्मृतम् ।
व्यायामे रुदिते शीते च्छिन्नं व्याधिभयादिषु ॥ १०९ ॥
लेहनं लेह्यलेहादौ जृम्भायां छुरितं मतम् ।
समं सहजभावेषु संदष्टं कोपकर्मणि ॥ ११० ॥

इति जिह्वोष्ठदन्तानां व्यापारैश्चुबुकक्रिया ।

चत्वारि मुखचिह्नानि

श्यामं रक्तं प्रसन्नं च तुर्यं स्वाभाविकं मुखम् ॥ १११ ॥

श्यामं तु जायते वक्त्रं भीभत्से च भयानके ।
मदे वीरे च रौद्रे च जायते रक्तमाननम् ॥ ११२ ॥

प्रसन्नमद्भुते वक्त्रं हास्यशृङ्गारयोरपि ।
स्वरूपावस्थितं वक्त्रं भवेत्स्वाभाविकं पुनः ॥ ११३ ॥

कन्धरायास्तु कर्माणि शिरःकर्मानुगानि यत् ।
अतस्तस्या मया कर्म पृथङ्नेह प्रदर्श्यते ॥ ११४ ॥

इति शीर्षादिकण्ठान्तमङ्गानां कर्म वर्णितम् ।

इति श्रीशिवतत्त्वरत्नाकरे षष्ठकल्लोले भरतेरितशीर्षादिकण्ठान्ताङ्ग-
निरूपणं नाम चतुर्थस्तरङ्गः

अथ पञ्चमस्तरङ्गः

अङ्गानां शीर्षमुख्यानां विनियोग उदीरितः ।
इदानीं शृणु हस्तस्य विनियोगो निरूप्यते ॥ १ ॥

हस्तकर्माणि विंशतिः

विसर्गो धूननं रक्षा संश्लेषो मोक्षणं तथा ।
विक्षेपान्दोलने चैव निग्रहस्तु परिग्रहः ॥ २ ॥

आकर्षणं विकर्षः स्याद्वियोगोत्कर्षणं तथा ।
ताडनं मोटनं भेदं छेदनं [1]स्फुटनं तथा ॥ ३ ॥

आह्वानं तर्जनं चेति हस्तकर्माणि विंशतिः ।
एषामन्वर्थसंज्ञत्वान्न पृथग्लक्ष्म कथ्यते ॥ ४ ॥

करप्रचारस्त्रिविधः

अधोमुखस्तथोत्तानस्तथा पार्श्वगतः परः ।
करप्रचारस्त्रिविधो नाट्ये नृत्ते च युज्यते ॥ ५ ॥

चतुर्धा हस्तकरणम्

पूर्वमावेष्टितं ज्ञेयमुद्वेष्टितमतः परम् ।
व्यावर्तितं ततः प्रोक्तं परं च परिवर्तितम् ॥ ६ ॥

चतुर्धा हस्तकरणं प्रोक्तं तल्लक्ष्म कथ्यते ।

हस्तकरणलक्षणानि

अभ्यन्तरे यथाङ्गुल्यस्तर्जनीप्रमुखाः क्रमात् ॥ ७ ॥

आवेष्ट्यन्ते तु करणमावेष्टितमिदं हि तत् ।
बहिर्मुखा यदाङ्गुल्यस्तर्जन्याद्या यथाक्रमम् ॥ ८ ॥

उद्वेष्ट्यन्ते तु करणमुद्वेष्टितपदाभिधम् ।
अभ्यन्तरे कनिष्ठाद्या व्यावर्तन्ते यथाक्रमम् ॥ ९ ॥

[1] [illegible]-क.

अङ्गुल्यः करणं ज्ञेयं तदा व्यावर्तिताभिधम् ।
अङ्गुल्यः परिवर्तन्ते कनिष्ठाद्या बहिर्यदा ॥ १० ॥
क्रमेणैव तदा ज्ञेयं करणं परिवर्तितम् ।

बाहुप्रचारा दश

ऊर्ध्वः प्रसारितस्तिर्यगञ्चितोऽधोमुखस्तथा ॥ ११ ॥
स्वस्तिको मण्डलगतिरपविद्धस्तथापरः ।
पृष्ठानुसारितश्च स्यादुद्वेष्टितक इत्यपि ॥ १२ ॥
दशधा कथितः प्राज्ञैः प्रचारो बाहुसंश्रयः ।
संज्ञातो ज्ञातरूपाणामेषां लक्ष्म न कथ्यते ॥ १३ ॥

नृत्तहस्तास्त्रिंशत्

[1]चतुरश्रौ करौ पूर्वमुद्वृत्ताख्यौ ततः परम् ।
ततस्तलमुखौ ज्ञेयौ स्वस्तिकौ विप्रकीर्णकौ ॥ १४ ॥
[2]अरालकटकावक्त्रौ ततश्चाविद्धवक्त्रकौ ।
सूच्यास्यौ रेचितास्यौ च भवेतामर्ध[3]रेचितौ ॥ १५ ॥
उत्तानवञ्चितौ चान्यौ पल्लवौ च नितम्बकौ ।
केशबन्धौ लताख्यौ च करिहस्तावतः परम् ॥ १६ ॥
पक्षवञ्चितनामानौ पक्षप्रोद्यतकौ ततः ।
तार्क्ष्यपक्षौ करौ स्यातां दण्डपक्षौ प्रकीर्तितौ ॥ १७ ॥
ऊर्ध्वमण्डलिनौ हस्तौ पार्श्वमण्डलिनावपि ।
उरोमण्डलिनावन्यावुरःपार्श्वार्धमण्डलौ ॥ १८ ॥

---

[1] भरतनाट्ये चतुःषष्टिनृत्तहस्ता अभिहिताः. [2] अरालकटकौ [illegible]

[3] अर्धरेचितोत्तानवञ्चितयोर्लक्षणं कोशेषु न दृश्यते । संगीतरत्नाकरे तयो[illegible]

"एकेन चतुरश्रेण तौ स्यातामर्धरेचितौ ॥
कपोलांसललाटानां क्षेत्रे त्वन्यतमे स्थितौ ।
त्रिपताकौ करौ किंचित्तिर्यञ्चौ संमुखौ मिथः ॥
अंसकूर्परयोः किंचिच्चलतोरूर्ध्वतस्तलौ ।
क्षणं भूत्वा प्रचलितौ ज्ञेयावुत्तानवञ्चितौ ॥" इति.

[illegible]स्वस्तिकौ हस्तौ नलिनीपद्मकोशकौ ।
[illegible]तौ वलितौ ख्यातावलपद्मौ तथोल्बणौ ॥ १९ ॥
[illegible]हस्ता इमे प्रोक्ताः संयुक्ता नृत्यवेदिभिः ।

चतुरश्रहस्तौ

[illegible]कूर्परसस्कन्धौ वक्षसोऽष्टाङ्गुलान्तरौ ॥ २० ॥
[illegible]मुखौ कटकावक्त्रौ चतुरश्रौ निरूपितौ ।

उद्वृत्तहस्तौ

[illegible]वृन्तवदुद्वृत्तौ हंसपक्षौ यदा करौ ॥ २१ ॥
[illegible]ः सम्मुखीभूतावुद्वृत्ताविति कीर्तितौ ।

तलमुखौ

[illegible]खौ तथा हस्तावन्योन्याभिमुखौ स्थितौ ॥ २२ ॥
[illegible] त्र्यश्रभावेन स्यातां तलमुखौ तथा ।

स्वस्तिकौ

[illegible]बन्धसमीपस्थौ हंसपक्षाभिधौ करौ ॥ २३ ॥
[illegible] स्वस्तिकरूपेण स्वस्तिकौ कथितौ करौ ।

विप्रकीर्णौ

[illegible] स्वस्तिकनामानौ विश्लिष्टौ मणिबन्धनात् ॥ २४ ॥
[illegible] हंसपक्षाख्यौ विप्रकीर्णाभिधौ मतौ ।

अरालकटकामुखौ

[illegible]दुरसो न्यस्तः कटकाख्यः पराङ्मुखः ॥ २५ ॥
[illegible]सारितः किंचिदरालश्चोन्नताननः ।
[illegible]नगतावेतौ विन्यस्तव्यस्तकौ तथा ॥ २६ ॥
[illegible]व्यौ तत्स्यातामरालकटकामुखौ ।

[illegible]: स्यातां—क.

आविद्धवक्त्रकौ

भुजकूर्परबाह्वग्रैर्वक्रैरावर्तितौ करौ ॥ २७ ॥
अवाङ्मुखतलौ हस्तावुक्तावाविद्धवक्त्रकौ ।

सूचीवक्त्रौ

भुजङ्गमस्तकौ हस्तौ किञ्चित्कुञ्चितकूर्परौ ॥ २८ ॥
मध्याङ्गुष्ठाननौ तिर्यक्सूचीवक्त्रौ प्रकीर्तितौ ।

रेचिताख्यौ

हंसपक्षौ धृतौ भ्रान्तौ पार्श्वदेशप्रसारितौ ॥ २९ ॥
हस्तौ हस्तविशेषज्ञैः कथितौ रेचिताभिधौ ।

पल्लवौ

रेचितो दक्षिणो हस्तश्चतुरश्रं ततः परम् ॥ ३० ॥
हस्ताभिनयतत्त्वज्ञैः कथितौ पल्लवौ करौ ।

नितम्बकौ

स्कन्धादूर्ध्वविनिष्क्रान्तौ त्रिपताकौ करौ यदा ॥ ३१ ॥
नितम्बाविति विख्यातौ नितम्बे कृतिरेचितौ ।

केशबन्धौ

पार्श्वतः केशबन्धाच्च नितम्बा बहुशो यदा ॥ ३२ ॥
तदा हस्तविशेषज्ञैः केशबन्धाविति स्मृतौ ।

लताभिधौ

त्रिपताकौ यदा हस्तौ पार्श्वदेशप्रसारितौ ॥ ३३ ॥
भूयो भूयोऽपि तत्रैव रेचितौ तौ लताभिधौ ।

करिहस्तौ

त्रिपताकौ यदा हस्तौ कर्णोपान्तमुपागतौ ॥ ३४ ॥
डोलितौ पार्श्वतः पार्श्वे हस्तौ तु करिहस्तकौ ।

पक्षवञ्चितौ

कटिमस्तकलग्नाग्रौ त्रिपताकौ यदा करौ ॥ ३५ ॥
प्रयोगज्ञैः सदा ज्ञेयौ पक्षवञ्चितसंज्ञिकौ ।

पक्षप्रद्योतकौ

एतावेव परावृत्तौ पक्षप्रद्योतकौ करौ ॥ ३६ ॥

तार्क्ष्यपक्षकौ

त्रिपताकौ पताकौ वा नितम्बस्थावधोमुखौ ।
कूर्परौ कुञ्चितौ किंचित्करौ गरुडपक्षकौ ॥ ३७ ॥

दण्डपक्षौ

हंसपक्षौ यदा हस्तौ व्यावृत्तौ परिकीर्तितौ ।
प्रसारितभुजौ तिर्यग्दण्डपक्षावुदाहृतौ ॥ ३८ ॥

ऊर्ध्वमण्डलिनौ

हस्तावरालनामानावूर्ध्वदेशविवर्तितौ ।
आवृत्तिपरिवृत्तिभ्यामूर्ध्वमण्डलिनौ करौ ॥ ३९ ॥

पार्श्वमण्डलिनौ

तथैव पार्श्वविन्यस्तौ पार्श्वमण्डलिनौ करौ ।
[1] (तथैव पार्श्वविन्यस्तौ पार्श्वमण्डलिनाविमौ ॥ ४० ॥)

उरोमण्डलिनौ

एक उद्वेष्टितो हस्तो द्वितीयोऽप्यपवेष्टितः ।
वक्षस्समीपनिक्षिप्तावुरोमण्डलिनौ करौ ॥ ४१ ॥

उरःपार्श्वार्धमण्डलौ

अलपल्लवकारालावुरःपार्श्वान्तरस्थितौ ।
पूर्ववद्भ्रमितौ हस्तावुरःपार्श्वार्धमण्डलौ ॥ ४२ ॥

---

[1] अधिक इति भाति.

मुष्टिकस्वस्तिकौ

मणिबन्धसमीपस्थौ स्वस्तिकाकारधारिणौ ।
कटकावदनौ हस्तौ मुष्टिकस्वस्तिकौ मतौ ॥ ४३ ॥

नलिनीपद्मकोशकौ

व्यावृत्तया परिवृत्तया च पद्मकोशाभिधौ करौ ।
स्यातां जानुसमीपस्थौ नलिनीपद्मकोशकौ ॥ ४४ ॥

ललितौ

पल्लवाख्यौ शिरःस्थाने हस्तौ ललितसंज्ञितौ ।

वलितौ

मुष्टिकस्वस्तिकौ हस्तौ शिरोदेशविवर्तितौ ॥ ४५ ॥
उक्तौ वलितनामानौ नृत्तविद्याविशारदैः ।

अलपद्मौ

करौ प्रसारितावूर्ध्वांवलपद्मसमाश्रयौ ॥ ४६ ॥

उल्बणौ

उद्वेष्टिताग्रौ विज्ञेयौ नृत्तज्ञैरुल्बणाभिधौ ।

पताकादिताम्रचूडान्ताश्चतुर्विंशतिरसंयुतहस्ताः

पताकः प्रथमो हस्तस्त्रिपताकस्ततः परम् ॥ ४७ ॥

कर्तरीमुखसंज्ञः स्यादर्धचन्द्रोऽप्यरालकः ।
शुकतुण्डस्ततो ज्ञेयो मुष्टिकस्तदनन्तरम् ॥ ४८ ॥

शिखरश्च कपित्थश्च तथान्यः कटकामुखः ।
सूच्यास्यः पद्मकोशश्च सर्पशीर्षस्ततः परम् ॥ ४९ ॥

मृगशीर्षश्च [1] लाङ्गूलो ह्यलपद्मस्तथैव च ।
चतुरो भ्रमरश्चैव हंसास्यो हंसपक्षकः ॥ ५० ॥

[1] काङ्गूलो—संगीतरत्नाकरे.

सन्दंशमुकुलौ स्यातामूर्णनाभिस्ततः परम् ।
ताम्रचूड इति प्रोक्ताश्चतुर्विंशतिसङ्ख्यया ॥ ५१ ॥

पताकः

अङ्गुष्ठस्तर्जनीमूले संलग्नो यत्र कुञ्चितः ।
अङ्गुल्यः प्रसृताः श्लिष्टाः स पताकः करः स्मृतः ॥ ५२ ॥
प्रतापनप्रहारादौ विनियोगोऽस्य दर्शितः ।

त्रिपताकः

स एव त्रिपताकः स्याद्वक्रितानामिकाङ्गुलिः ॥ ५३ ॥
मङ्गलद्रव्यसंस्पर्शे तिलकस्य कृतावपि ।
अश्रुप्रमार्जनादौ च विनियोगोऽस्य दर्शितः ॥ ५४ ॥

कर्तरीमुखः

अस्यैव मध्यमा पार्श्वे तर्जनीपृष्ठदर्शिनी ।
कर्तरीमुखनामासौ करः प्रोक्तस्तथा बुधैः ॥
विषादिरञ्जने मार्गदर्शनादावयं करः ।

अर्धचन्द्रः

साङ्गुष्ठाः करशाखाः स्युर्विनता यत्र चापवत् ॥ ५५ ॥
तमाहुरर्धचन्द्राख्यं चन्द्रलेखादिदर्शने ।

अरालकः

पताके तर्जनी वक्रा नाम्ना सोऽयमरालकः ॥ ५६ ॥
शौर्यगाम्भीर्यधैर्यादौ विनियोगोऽस्य दर्शितः ।

शुकतुण्डः

अस्यैव यदि हस्तस्य कुञ्चिताऽनामिका भवेत् ॥ ५७ ॥
शुकतुण्डस्तदा नाहं सत्यमित्यादिषु स्मृतः ।

मुष्टिकः

अङ्गुष्ठेनातिपीड्यन्ते यदाङ्गुल्यस्तलस्थिताः ॥ ५८ ॥
तदा स्यान्मुष्टिकः खड्गग्रहणादौ नियुज्यते ।

शिखरः

अङ्गुष्ठो मुष्टिकस्यैव यदा स्यादूर्ध्वनिर्गतः ॥ ५९ ॥
तदासौ शिखरः कार्यः प्रग्रहग्रहणादिषु ।

कपित्थकः

अस्यैव तर्जनी वक्रा यदाङ्गुष्ठनिपीडिता ॥ ६० ॥
तदा कपित्थकः कार्यः खड्गाद्यायुधदर्शने ।

कटकामुखः

कपित्थस्यैव हस्तस्य कनिष्ठाऽनामिका यदा ॥ ६१ ॥
उत्क्षिप्ता कुञ्चिता किंचित्तदा स्यात्कटकामुखः ।
आदर्शचामरच्छत्रधारणादौ नियुज्यते ॥ ६२ ॥

सूचीमुखः

अस्यैव यदि हस्तस्य तर्जनी [1]प्रश्रिता भवेत् ।
सूचीमुखस्तदा हस्तो विद्युद्दीपादिदर्शने ॥ ६३ ॥

सर्पमस्तकः

अङ्गुष्ठसहिताः सर्वाः करशाखाः सुसंहताः ।
निम्नं तलं च यत्र स्यात्स हस्तः [2]सर्पमस्तकः ॥ ६४ ॥
इभकुम्भस्थलास्फाले भुजङ्गगतिदर्शने ।
अम्भश्चुलकपानादौ विनियोगोऽस्य दर्शितः ॥ ६५ ॥

[1] प्रसृता—क. [2] सर्पहस्तकः—क.

मृगशीर्षकः

यस्मिन् कनिष्ठिकाङ्गुष्ठावूर्ध्वावन्याश्च संहताः ।
अधोमुखास्तथाङ्गुल्यः स हस्तो मृगशीर्षकः ॥ ६६ ॥
[1]अक्षपाते तथा स्वेदमार्जनादौ नियम्यते ।

लाङ्गुलम्

मध्यमाङ्गुष्ठतर्जन्यो यत्र त्रेताग्निवत्स्थिताः ॥ ६७ ॥
कुञ्चितानामिका चोर्ध्वा कनिष्ठा चेत्तु लाङ्गुलम् ।
मणिपूगफलादीनां दर्शने सा नियुज्यते ॥ ६८ ॥

अलपद्मकः

आवर्तिताः करतले यस्मिन्नङ्गुलयोऽखिलाः ।
पार्श्वागताश्च विरलाः करोऽसावलपद्मकः ॥ ६९ ॥
निषेधशून्यवाक्यादौ हस्तोऽयं विनियुज्यते ।

चतुरः

ऊर्ध्वं कनीयसी यस्मिन्नन्यास्तिस्रः प्रसारिताः ॥ ७० ॥
अङ्गुष्ठो मध्यमामध्ये स हस्तश्चतुरः स्मृतः ।
विनये नियमादौ च विनियोगोऽस्य दर्शितः ॥ ७१ ॥

भ्रमरः

वक्रा प्रदेशिनी यस्मिन् सन्दंशोऽङ्गुष्ठमध्ययोः ।
कनिष्ठानामिका चोर्ध्वे विरले भ्रमरस्तु सः ॥ ७२ ॥
विनियोगोऽस्य विज्ञेयः कर्णपूरादिदर्शने ।

हंसवक्त्रः

मध्यमाङ्गुष्ठतर्जन्यः संश्लिष्टाग्राः परे पुनः ॥ ७३ ॥
ऊर्ध्वे च विरले यस्मिन् हंसवक्त्रः स कीर्तितः ।
किंचित्प्रसारिताग्रोऽसौ मृदुत्वादौ नियुज्यते ॥ ७४ ॥

[1] अस्रपाते—क.

हंसपक्षः

ऊर्ध्वा कनीयसी यस्मिन्नङ्गुष्ठः कुञ्चितो मनाक् ।
शेषाः प्रसारिताः श्लिष्टाः स हस्तो हंसपक्षकः ॥ ७५ ॥

प्रतिग्रहेष्वाचमन[1]प्रभृतिष्वेष दृश्यते ।

सन्दंशः

यत्राङ्गुष्ठस्य तर्जन्याः सन्दंशः परिदृश्यते ॥ ७६ ॥

ऊर्ध्वाश्च विरलाः शेषाः स सन्दंशकरो मतः ।
एष प्रयुज्यते हस्तः कुसुमापचयादिषु ॥ ७७ ॥

मुकुलः

अङ्गुलीपञ्चकं यत्र मिलिताग्रं प्रदृश्यते ।
मुकुलो मुकुलाकारः करोऽसौ परिकीर्तितः ॥ ७८ ॥

भोजने देवपूजायामेष हस्तः प्रयुज्यते ।

ऊर्णनाभिः

अङ्गुल्यः कुञ्चिताः सर्वाः [2]पद्मकोशे यदा तदा ॥ ७९ ॥

ऊर्णनाभिस्तदा हस्तः शिरःकण्डूयनादिषु ।

ताम्रचूडः

तर्जनी कुञ्चिता यत्र सन्दंशोऽङ्गुष्ठमध्ययोः ॥ ८० ॥

शेषे तलगताग्रे च ताम्रचूडकरः स्मृतः ।
बालविश्वासने शैघ्र्यदर्शने तालपातने ॥ ८१ ॥

जृम्भणे च तथा राज्ञां ताम्रचूडकरो भवेत् ।
इत्यसंयुतहस्तानां चतुर्विंशतिरीरिताः ॥ ८२ ॥

अञ्जल्याद्यवहित्थकान्तास्त्रयोदश संयुतहस्ताः

अञ्जलिः प्रथमः प्रोक्तः कपोतः कर्कटस्तथा ।
स्वस्तिकाख्यः स विज्ञेयः कटकावर्धमानकः ॥ ८३ ॥

[1] प्रभृतिष्वेव—क. [2] पद्मकोशो—क.

उत्सङ्गो निषधान्दोलौ ततः पुष्प[1]पुटः करः ।
मकरो गजदन्तश्च वर्धमानोऽवहित्थकः ॥ ८४ ॥

एते तु संयुता हस्तास्त्रयोदश निरूपिताः ।

अञ्जलिः

पताकाकारहस्ताभ्यां श्लिष्टाभ्यामञ्जलिर्भवेत् ॥ ८५ ॥

गीर्वाणगुरुविप्राणामयं स्यादभिवादने ।

कपोतः

अन्योन्यपार्श्वसंश्लेषात्कपोतः करयोर्मतः ॥ ८६ ॥

प्रणामे विनयादौ च प्रयोगोऽस्य प्रदृश्यते ।

कर्कटः

अङ्गुल्यः [2]करयोर्याः स्युरन्योन्यं मध्यनिर्गताः ॥ ८७ ॥

स करः कर्कटः कम्बुवादनादौ प्रयुज्यते ।

स्वस्तिकः

करावरालावुत्तानौ मणिबन्धे निवेशितौ ॥ ८८ ॥

वामपार्श्वगतौ चेत्स्यात्स हस्तः स्वस्तिकाभिधः ।
[3]मेघवार्धिवनादीनां विश्लिष्टानां च दर्शने ॥ ८९ ॥

कटकावर्धमानः

कटकाख्यो यदा हस्तावन्योन्याभिमुखीकृतौ ।
कटकावर्धमानोऽयं प्रणामादौ नियुज्यते ॥ ९० ॥

उत्सङ्गः

करौ चेत्सर्पशीर्षाख्यौ क्रियेते स्वस्तिकाकृती ।
व्यत्यस्तभुज[4]संबाधः उत्सङ्गः स्यात्करः स्मृतः ॥ ९१ ॥

परिरम्भे च कम्पादौ करोऽयं विनियुज्यते ।

[1] —ट—क. [2] करयोर्यस्मिन् अन्योन्यं—क. [3] मघावार्धि—क. [4] भुजसंबन्धः—क.

निषधः

करं मुकुलनामानं कपित्थकरवेष्टितम् ॥ ९२ ॥

वदन्ति निषधं सोऽयं समयादिषु दृश्यते ।

आन्दोलः

शिथिलांसौ यदा हस्तौ पताकाख्यौ प्रलम्बितौ ॥ ९३ ॥

तदान्दोलाह्वयो हस्तो विषादादौ प्रयुज्यते ।

पुष्पपुटः

हस्तः सर्पशिरः[1]संज्ञो ह्यन्योन्यं पार्श्वसङ्गतौ ॥ ९४ ॥

हस्तः पुष्पपुटः स स्याद्देवतातर्पणादिषु ।

मकरः

हस्तौ पताकनामानावूर्ध्वाङ्गुष्ठावधोमुखौ ॥ ९५ ॥

उपर्युपरि विन्यस्तौ मकरः कथितः करः ।
विनियोगोऽस्य शार्दूलासिंहनक्रादिदर्शने ॥ ९६ ॥

गजदन्तः

अन्योन्याभिमुखौ हस्तौ किंचित्कुञ्चितकूर्पकौ ।
सर्पशीर्षकरौ सोऽयं गजदन्तः प्रकीर्तितः ॥ ९७ ॥

पाषाणपर्वतोत्पाटे स्तम्भादिग्रहणादिषु ।

वर्धमानः

पराङ्मुखौ हंसपक्षौ वर्धमानो भवेत्करः ॥ ९८ ॥

विनियोगोऽस्य मन्तव्यः कवाटोद्घाटनादिषु ।

अवहित्थः

अभिवक्षस्थलं स्यातां शुकतुण्डौ यदा करौ ॥ ९९ ॥

[1] संज्ञावन्योन्यं–क.

शनैरधोमुखौ नीतावववहित्थस्तदा करः ।
दौर्बल्यौत्सुक्यनिःश्वासगात्रकार्श्येष्वसौ भवेत् ॥ १०० ॥

[illegible] तु संयुता हस्तास्त्रयोदश निरूपिताः ।
[illegible] कराश्चतुष्षष्टिर्नाट्यनृत्तोपयोगिनः ॥ १०१ ॥

[illegible]ताः संग्रहेणैव विनियोगपुरस्सरम् ।

[illegible] शिवतत्त्वरत्नाकरे षष्ठकल्लोले हस्ताभिनयवर्णनं नाम पञ्चमस्तरङ्गः

अथ षष्ठस्तरङ्गः

[illegible]प्रभृत्यङ्गभेदानां लक्षणानि तु ।
[illegible] क्रमेणैव विनियोगपुरःसरम् ॥ १ ॥

पञ्चविधवक्षोभेदाः

[illegible]हितं चैव निभुग्नं च प्रकम्पितम् ।
[illegible] चेति विज्ञेयं वक्षः पञ्चविधं भवेत् ॥ २ ॥

समवक्षः

[illegible]विन्यासैः समैः सौष्ठवसंयुतम् ।
[illegible]स्यतं वक्षः समं नाम प्रकीर्तितम् ॥ ३ ॥

उद्वाहितवक्षः

[illegible] तु विज्ञेयं वक्ष उद्वाहिताभिधम् ।
[illegible]जृम्भादौ प्रयोगोऽस्य प्रदृश्यते ॥ ४ ॥

निभुग्नवक्षः

[illegible]पृष्ठं च निभुग्नांसं च निश्चलम् ।
[illegible] वक्षो गर्वादौ विनियुज्यते ॥ ५ ॥

प्रकम्पितवक्षः

वक्षो यत्र भवेद्युक्तमूर्ध्वक्षेपैर्निरन्तरम् ।
प्रकम्पिताख्यं विज्ञेयमुरो हासादिकर्मसु ॥ ६ ॥

आभुग्नवक्षः

उदग्रपृष्ठं निम्नं च कुञ्चितांसं श्लथं मनाक् ।
आभुग्नाख्यमुरस्तत्स्यान्मूर्छाशोकभयादिषु ॥ ७ ॥
इति पञ्चविधं वक्षः प्रोक्तं, जठरमुच्यते ।

जठरत्रैविध्यम्

[1] खल्वं क्षामं तथा पूर्णं जठरं कथितं त्रिधा ॥ ८ ॥

निम्नं खल्वं नतं क्षाममाध्मातं पूर्णमुच्यते ।
क्षुधिते व्याधिते श्रान्ते जठरं खल्वमिष्यते ॥ ९ ॥

जृम्भारोदनहास्यादौ जठरं क्षाममिष्यते ।
व्याधावत्यशनादौ च पूर्णं जठरमुच्यते ॥ १० ॥

पञ्च पार्श्वभेदाः

समुन्नतं नतं चैव प्रसारितमतः परम् ।
विवर्तितं चापसृतं पार्श्वं पञ्चविधं भवेत् ॥ ११ ॥

पार्श्वं भुजकटिस्कन्धैरुन्नतैः स्यात्समुन्नतम् ।
आभुग्नस्तु कटिर्यत्र स्कन्धोऽप्यपसृतो मनाक् ॥ १२ ॥

नताभिधानं तत्पार्श्वं कथितं नाट्यवेदिभिः ।
आयामात्पार्श्वयोर्ज्ञेयं पार्श्वं नाम प्रसारितम् ॥ १३ ॥

पार्श्वं विवर्तितं ज्ञेयं त्रिकस्यैव विवर्तनात् ।
पार्श्वादपसृते किंचित्पार्श्वं चापसृतं भवेत् ॥ १४ ॥

समुन्नतं चापसृतं नतं स्यादुपसर्पणे ।
प्रसारितं प्रमोदादौ परिवृत्तौ विवर्तितम् ॥ १५ ॥

---

[1] क्षामं खल्वं समं पूर्णमुदरं स्याच्चतुर्विधम् । इति चतुर्धा जठरं

[1] निवृत्तेऽपसृतं पार्श्वं ज्ञेयं नाट्यविशारदैः ।
इति पार्श्वं समुद्दिष्टं, अधुना कटिरुच्यते ॥ १६ ॥

पञ्चविधाः कटयः

विवृत्ता रेचिता छिन्ना कम्पितोद्वाहिता तथा ।
इति पञ्चविधा प्रोक्ता कटिर्नाट्यविशारदैः ॥ १७ ॥

विवृत्ता सा कटिर्ज्ञेया सम्मुखी या पराङ्मुखी [2] ।
परितो भ्रमणाज्ज्ञेया संज्ञया रेचिता कटिः ॥ १८ ॥

तिर्यङ्मध्यस्य चलनाच्छिन्ना नाम कटिर्भवेत् ।
तूर्णं गतागतैस्तिर्यक्कटिरुक्ता प्रकम्पिता ॥ १९ ॥

उद्वाहिता गतैः [3]पार्श्वनितम्बोद्वाहिता कटिः ।
वर्तनेषु विवृत्ता स्याद्भ्रमणेषु च रेचिता ॥ २० ॥

व्यायामेषु भवेच्छिन्ना कम्पिता गमनादिषु ।
उद्वाहिता कटिः स्थौल्ये तथा लीलागतादिषु ॥ २१ ॥

ऊरुभेदाः पञ्च

वलितः कम्पितश्चैव स्तम्भितोद्वर्तितावपि ।
निवर्तिताह्वयश्चेति भवेदूरुस्तु पञ्चधा ॥ २२ ॥

वलनक्रियया युक्तः स्यादूरुर्वलिताभिधः ।
नमनोन्नमनात्पार्ष्ण्योरूरुः स्यात्कम्पितो मुहुः ॥ २३ ॥

आवृत्ते क्रियायोगे ऊरुः स्यात् स्तम्भिताभिधः ।
वलिताविद्धकरणादूरुरुद्वाहितो मतः ॥ २४ ॥

पार्ष्ण्योरभ्यन्तरगतेरूरुर्निवर्तितः स्मृतः ।
स्वेच्छाविहारे [4]वरितो भवेद्गीतौ च कम्पितः ॥ २५ ॥

---

[1] निवृत्ते प्रसृते पार्श्वे. [2] पराङ्मुखे इति भवितुमुचितम्. [3] पार्श्वे
[4] वलित इत्यर्थः.

विषादे साध्वसे चैव स्तम्भितं विनियोजयेत् ।
उद्वर्तितः प्रयोक्तव्यो व्यायामे ताण्डवे तथा ॥ २६ ॥

संभ्रमादिपरिभ्रान्तावूरुर्निर्वर्तितः स्मृतः ।

पञ्चविधा जङ्घा

उद्वाहिता नता क्षिप्ता परिवृत्ता ततः परम् ॥ २७ ॥

आवर्तितेति विज्ञेया जङ्घा पञ्चविधा बुधैः ।
ऊर्ध्वमुद्वाहनाज्जङ्घा भवेदुद्वाहिताभिधा ॥ २८ ॥

जानुसंकोचनादुक्ता नता जङ्घा मनीषिभिः ।
विक्षेपणेन जङ्घायाः क्षिप्ता जङ्घा निगद्यते ॥ २९ ॥

परिवृत्ता भवेज्जङ्घा प्रतीपप्रापणक्रमात् ।
वामतो दक्षिणः पादो वामोऽपि हि तथान्यतः ॥ ३० ॥

क्षिप्यते यत्र विद्वद्भिर्जङ्घा सावर्तिताभिधा ।
आविद्धगमनादौ तु स्याज्जङ्घोद्वाहिताभिधा ॥ ३१ ॥

स्थानासनादौ कर्तव्या नता जङ्घा प्रयोक्तृभिः ।
व्यायामे ताण्डवे चैव क्षिप्ता जङ्घा नियुज्यते ॥ ३२ ॥

परिवृत्ता तु कर्तव्या कोविदैस्ताण्डवादिषु ।
गतौ विदूषकस्य स्याज्जङ्घावर्तितसंज्ञिका ॥ ३३ ॥

षड्विधश्चरणः

अञ्चितः कुञ्चितः सूची तथाऽग्रतलसंचरः ।
उद्घट्टितः समश्चेति चरणः षड्विधः स्मृतः ॥ ३४ ॥

भूमौ यस्य स्थितः पार्ष्णिरङ्गुल्यः किंचिदञ्चिताः ।
ऊर्ध्वमग्रतलं पादः सोऽञ्चितः परिकीर्तितः ॥ ३५ ॥

यस्य पार्ष्णिः समुत्क्षिप्तस्तथाङ्गुल्यश्च कुञ्चिताः ।
कुञ्चितो मध्यभागश्च कुञ्चितश्चरणस्तु सः ॥ ३६ ॥

यस्योत्क्षिप्ता भवेत्पार्ष्णिरङ्गुष्ठाग्रे व्यवस्थितः ।
वामपादः स्वभावस्थः सूचीपादः स उच्यते ॥ ३७ ॥

[1] अङ्गुष्ठौ प्रसृतौ यस्मिन्नुत्क्षिप्तः पार्ष्णिरेव च ।
अङ्गुल्यः कुञ्चिताः स स्यात्पादोऽग्रतलसंचरः ॥ ३८ ॥

स्थित्वा चाञ्चितलाग्रेण भूमौ पार्ष्णिनिघट्टिते ।
उद्घट्टिताभिधः पादो नृत्यज्ञैः संप्रकीर्तितः ॥ ३९ ॥

स्वभावसंस्थितो भूमौ ज्ञेयः पादः समाभिधः ।
पादाहतादौ कर्तव्यश्चरणोऽञ्चितसंज्ञकः ॥ ४० ॥

उदारगमनाद्येषु कुञ्चितश्चरणो भवेत् ।
चरणे नूपुराख्याने सूचीचरण इष्यते ॥ ४१ ॥

धरणीताडनादौ स्यात्पादोऽग्रतलसंचरः ।
उद्वाहिताख्यकरणे पाद उद्घट्टितः स्मृतः ॥ ४२ ॥

स्वभावस्याभिनयने समपादः प्रकीर्तितः ।

त्रयः स्थानकभेदाः

स्थानकत्रितयं स्त्रीणां तत्रैकं चायतं भवेत् ॥ ४३ ॥

अश्वक्रान्तं द्वितीयं स्यात्तृतीयं चावहित्थकम् ।

आयतस्थानकम्

समः स्याद्दक्षिणः पादस्त्र्यश्रस्तदितरो भवेत् ॥ ४४ ॥

तालमात्रं तयोर्मध्यं मितं चेद्दक्षिणः करः ।
तालसंज्ञस्तथा पादः समुन्नतमुरस्थलम् ॥ ४५ ॥

मुखं प्रसन्नं तत्र स्यादुन्नता च समा कटिः ।
तदेतदायतं नाम स्थानकं परिकीर्तितम् ॥ ४६ ॥

इदं रङ्गप्रदेशे स्यात्पुष्पाञ्जल्यर्पणादिषु ।

अश्वक्रान्तस्थानकम्

एकः समो द्वितीयोऽङ्घ्रिर्यस्मिन्नग्रतलाञ्चितः ॥ ४७ ॥

[1] अङ्गुष्ठोप्रसृतौ—क.

विद्धं सूच्याथवाविद्धमश्वक्रान्तं तदुच्यते ।
साहित्ये च विलासादौ प्रयोगोऽस्य प्रदृश्यते ॥ ४८ ॥

अवहित्थस्थानकम्

अधुनोदितहस्ताङ्घ्रिविन्यासस्य विपर्ययात् ।
अवहित्थाभिधं सद्भिः स्थानकं परिकीर्तितम् ॥ ४९ ॥

लीलायां च वितर्के च विस्मयादौ च तद्भवेत् ।

वैष्णवादिभेदेन स्थानकषाड्विध्यम्

प्रथमं वैष्णवं ज्ञेयं समपादमतः परम् ॥ ५० ॥

वैशाखं मण्डलं च स्यादालीढं तदनन्तरम् ।
प्रत्यालीढमिति ज्ञेयान्युक्तानि स्थानकानि षट् ॥ ५१ ॥

वैष्णवस्थानकम्

सार्धं तालद्वयं यस्मिन्नन्तरं पादयोर्भवेत् ।
जङ्घा च कुञ्चिता किञ्चिच्छेषमङ्गुष्ठसौष्ठवम् ॥ ५२ ॥

स्थानकं वैष्णवं तत्स्याद्विष्णुरस्याधिदेवता ।

वैशाखस्थानकम्

[1]पक्षत्र्यस्रस्थयोर्यत्र पादयोरन्तरं भवेत् ॥ ५३ ॥

सार्धं तालत्रयं ज्ञेयं वैशाखस्थानकं च तत् ।
विशाखो देवता चात्र कीर्तिता भरतादिभिः ॥ ५४ ॥

तुरङ्गवाहनादौ च [2]प्रयोगोऽस्य प्रदृश्यते ।

---

[1] प्रधानं सौष्ठवं पादमेकतालान्तरौ समौ ।
यत्र तत्समपादं स्याच्चतुराननदैवतम् ॥
इति समपादस्थानकलक्षणं सङ्गीतरत्नाकरे.

[2] विनियोगोऽत्र दृश्यते—क.

मण्डलस्थानकम्

पादौ पदास्थितौ त्र्यस्रावेकतालान्तरस्थितौ ॥ ५५ ॥

कटिजानू समानौ च स्थानकं मण्डलं तथा ।
चतुरस्रं तदा लोके महेन्द्रश्चास्य देवता ॥ ५६ ॥

गजानां वाहनादौ च विनियोगोऽस्य दृश्यते ।
स्थानान्येतानि चत्वारि दृश्यन्ते नाट्यनृत्तयोः ॥ ५७ ॥

आलीढस्थानकम्

वामस्त्र्यस्रस्थितः पादो दक्षिणः प्रसृतः पुनः ।
अन्तरं पञ्चतालं चेत्तयोरालीढकं तदा ॥ ५८ ॥

रुद्रोऽपि देवता चास्य प्रयोगो वीररुद्रयोः ।

प्रत्यालीढस्थानकम्

विपरीतपदन्यासं प्रत्यालीढमितीरितम् ॥ ५९ ॥

देवता विनियोगश्च द्वयमालीढवत्स्मृतम् ।
अनयोर्विनियोगस्तु नाट्य एव प्रदृश्यते ॥ ६० ॥

उक्तानि भरतोक्तानि स्थानकानि मयाधुना ।

अन्यानि च मनोज्ञानि लिख्यन्ते लक्ष्यदर्शनात् ।

प्रकारान्तरेणैकविंशतिस्थानकभेदाः

संहतं समपादं च स्वस्तिकं वर्धमानकम् ॥ ६१ ॥

नन्द्यावर्तं चतूरश्रं पार्ष्णिविद्धं तथैव च ।
पार्ष्णिपार्श्वगतं स्थानमेकपार्श्वगतं तथा ॥ ६२ ॥

एकजानुकृतं चैव परावृत्तं तथाऽपरम् ।
पृष्ठोत्तानतलस्थानमेकपादं तथैव च ॥ ६३ ॥

ब्राह्मं च वैष्णवं शैवं गारुडं वृषभासनम् ।
समसूचिकमित्युक्तं तथा विषमसूचिकम् ॥ ६४ ॥

ख(ख)ण्डसूचिकमित्येवं स्थानकान्येकविंशतिः ।

संहतस्थानकम्

गुल्फयोः संगतिर्यत्र मिथश्चाङ्गुष्ठयोरपि ॥ ६५ ॥
स्वभावावस्थितं देहं स्थानकं संहतं तु तत् ।

समपादम्

समावृजुस्थितौ पादौ वितस्त्यन्तरमायतौ ॥ ६६ ॥
भवेतां यत्र तत्स्थानं समपादमुदाहृतम् ।

स्वस्तिकम्

नूपुरस्थानसंबद्धं कनिष्ठाद्वयसंगतम् ॥ ६७ ॥
ईषदुच्चतलं नाम्ना स्वस्तिकं स्थानकं विदुः ।

वर्धमानकम्

तिरश्चीनमुखौ पादौ पार्ष्णिभ्यां यत्र संगतौ ॥ ६८ ॥
स्थानकं वर्धमानाख्यं तदुक्तं नृत्यकोविदैः ।

नन्द्यावर्तम्

वर्धमानं यदा स्थानं षडङ्गुलकृतान्तरम् ॥ ६९ ॥
नन्द्यावर्तं तु तज्ज्ञेयं नृत्यभेदविशारदैः ।

चतुरश्रम्

सार्धा वितस्तिर्यत्र स्यादन्तरं पादयोर्यदा ॥ ७० ॥
नन्द्यावर्ते तदा ज्ञेयं स्थानकं चतुरश्रकम् ।

पार्ष्णिविद्धकम्

पार्ष्ण्यङ्गुष्ठसमायोगात् स्थानकं पार्ष्णिविद्धकम् ॥ ७१ ॥

पार्ष्णिपार्श्वकम्

पार्श्वस्यान्तर्गता पार्ष्णिः कीर्तितं पार्ष्णिपार्श्वकम् ।

एकपार्श्वम्

एकः पादः समो यत्र बहिस्तिर्यक्कृतोऽपरः ॥ ७२ ॥
स्थानकं तत्समुद्दिष्टमेकपार्श्वाभिधं बुधैः ।

एकजानुकम्

एकः पादः समो यस्मिन् परः कुञ्चितजानुकः ॥ ७३ ॥
चतुरङ्गुलविश्लेषादेकजानु निगद्यते ।

परावृत्तम्

पार्ष्ण्यङ्गुष्ठसमौ यत्र स्यातां पार्ष्णिकनिष्ठके ॥ ७४ ॥
परावृत्तं परिज्ञेयं स्थानकं स्थानकोविदैः ।

पृष्ठोत्तानतलम्

अङ्गुलीपृष्ठसंलग्ना पाश्चात्याङ्घ्रिर्यदा भवेत् ॥ ७५ ॥
समः पादः [1]पुरस्ताच्चेत्पृष्ठोत्तानतलं भवेत् ।

एकपादम्

समस्थानस्थितस्त्वेकः पुरस्ताज्जानुमूर्धनि ॥ ७६ ॥
अन्यपार्श्वेन संलग्नमेकपादं तदीरितम् ।

ब्राह्मम्

एकः समो द्वितीयस्तु कुञ्चितश्चरणो यदि ॥ ७७ ॥
जानुसन्धिसमानश्च ब्राह्मं स्यात् स्थानकं तदा ।

वैष्णवम्

समेकं पदं भूमावन्यत्किंचिच्च कुञ्चितम् ॥ ७८ ॥
पुरः प्रसारितः पादस्तिर्यक्तद्वैष्णवं विदुः ।

1. पुरस्ताच्चेद–क.

शैवम्

यत्र वामः समः पादो जानुशीर्षसमोऽपरः ॥ ७९ ॥
कुञ्चितश्च निरालम्बः स्थानकं शैवमिष्यते ।

गारुडम्

आकुञ्चिताङ्घ्रिर्वामश्चेत्तदन्यो जानुना स्थितः ॥ ८० ॥
भूतले तु तदाख्यातं स्थानकं गारुडं बुधैः ।

वृषभासनम्

जानुद्वयं यदा भूमौ संवृत्तं समवस्थितम् ॥ ८१ ॥
तिर्यक्सौष्ठवसंयुक्तं तदा स्याद्वृषभासनम् ।

समसूचि

तिर्यक्प्रसारितौ पादावूरुजङ्घांसपार्ष्णिकम् ॥ ८२ ॥
भूमिलग्नं तदा स्थानं समसूचीति कीर्तितम् ।

विषमसूचिकम्

पुरः प्रसारितस्त्वेकः पश्चादेकः प्रसारितः ॥ ८३ ॥
जानुगुल्फे च भूलग्ने भवेद्विषमसूचिकम् ।

च(ख)ण्डसूचिकम्

एकस्तु कुञ्चितः पादो द्वितीयस्तिर्यगायतः ॥ ८४ ॥
ऊरू पार्ष्णिसमौ लग्नौ भुवि स्याच्चण्डसूचिकम् ।
स्थानकानामिति त्रिंशन्नियोज्यं नाट्यनृत्तयोः ॥ ८५ ॥

चारीलक्षणम्

न चारीरहितं नाट्यं नृत्यं वा दृश्यते क्वचित् ।
तस्मात्तल्लक्षणं वक्ष्ये यदुक्तं भरतादिभिः ॥ ८६ ॥
कटेरूरोश्च जङ्घायाः क्रियया क्रियते समम् ।
पादप्रचारणं यत्र सा चारीत्यभिधीयते ॥ ८७ ॥

चारीद्वैविध्यम्

भूमिजाकाशिनी चेति सा चारी द्विविधा मता ।

भूमिचार्याः षोडशभेदाः

प्रत्येकमेतयोर्ज्ञेया भेदाः षोडश षोडश ॥ ८८ ॥
समपादा [1] चार्धगतिः [2] स्थितावर्तात ईपिता ।
[3] ऊरुवृत्ता डिता बद्धा जनितोच्चण्डिता तथा ॥ ८९ ॥
स्यन्दिता शकटास्याथ स्यादपस्यन्दिता तथा ।
[4] समासादितमत्तल्ली मत्तल्ल्यभ्यधिका तथा ॥ ९० ॥
एडकाक्रीडिता चेति भूमिचार्यः प्रदर्शिताः ।

आकाशचार्याः षोडशभेदाः

अतिक्रान्तोर्ध्वजानुश्च सूची नूपुरपादिका ॥ ९१ ॥
विद्युद्भ्रान्ता च दण्डा च भुजङ्गत्रासिता तथा ।
डोलापादा ततोद्वृत्ता स्यादाक्षिप्ता मृगप्लुता ॥ ९२ ॥
पार्श्वाक्रान्ताप्यपक्रान्ता भ्रमर्याविद्धसंज्ञिता ।
अलाता चेति चार्योऽमूराकाशिन्यः प्रकीर्तिताः ॥ ९३ ॥
एकैकमण्डलोत्पत्तिश्चारिभिर्बहुभिर्भवेत् ।
अधुना कथ्यते तेषां नाम प्रत्येकमेव हि ॥ ९४ ॥
द्विधा भवन्ति चैतानि भौमान्याकाशगानि च ।

भौमचारीमण्डलानि दश

भ्रमरं शकटास्यं च समं स्फुरितमण्डलम् ॥ ९५ ॥
अध्यर्धं पृष्ठकुट्टाख्यमेडकक्रीडितं तथा ।
आस्कन्दितं तथावार्तं तथा चाधोगताभिधम् ॥ ९६ ॥
इति प्रोक्तानि भौमानि मण्डलानि दश क्रमात् ।

---

[1] चाधगतिः–स. र. [2] स्थितावर्ताथ विच्यवा, जनितोत्स्यस्थिता तथा इत्यपि [illegible] [3] ऊरुवृत्ता ड्डिता–क. [4] समोत्सारितमत्तल्ली–स. र.

आकाशचारीमण्डलानि दश

अतिक्रान्तं दण्डपादं सूचीविद्धमलातकम् ॥ ९७ ॥

विचित्रं विहितं क्रान्तं तथा वलितसञ्चरम् ।
वामाविद्धं तथा ज्ञेयं तथा च वलिताभिधम् ॥ ९८ ॥

उक्तान्याकाशजान्येवं मण्डलानि पुनर्दश ।
एवमष्टोत्तरशतं करणान्यपराणि च ॥ ९९ ॥

पाताः षोडश संप्रोक्ता नृत्यतत्त्वविशारदैः ।
विस्तरः क्रियतेऽस्माभिर्नैव संग्रहकाङ्क्षिभिः ॥ १०० ॥

इति श्रीशिवतत्त्वरत्नाकरे षष्ठकल्लोले वक्षःप्रभृतिपादान्ताभिनयस्थानकचारी-मण्डलभेदवर्णनं नाम षष्ठस्तरङ्गः

अथ सप्तमस्तरङ्गः

सभापतेश्च सभ्यानां नर्तक्या नर्तकस्य च ।
रङ्गस्थलस्य लक्ष्माणि तथा पुष्पाञ्जलेरपि ॥ १ ॥

शिरःप्रभृतिगात्राणां लक्ष्माण्यभिनयस्य च ।
श्रीमद्भिः कीर्तितान्यासन् बहुधा विबुधोत्तम ! ॥ २ ॥

निर्वृतं हृदयं श्रीमद्वचोभिरमृतैरिव ।
अधुना नटनार्थं यौ गीततालावपेक्षितौ ॥ ३ ॥

तौ ब्रूहि सप्रभेदौ मे श्रोतुकामोऽस्म्यहं गुरो ! ।
मनीषा तव निर्दोषा नन्दनानन्ददायिनी ॥ ४ ॥

गीततालौ सप्रभेदौ शृणु तौ वर्णयामहे ।
प्रथमं तत्र गीतस्य स्वरूपं वर्ण्यतेऽधुना ॥ ५ ॥

अष्टादशगीताङ्गानि

नादश्रुतिस्वरग्राममूर्छनातानवर्णकाः ।
अलङ्कारोऽथ गमकं जातिरागौ तथापरौ ॥ ६ ॥

रागाङ्गभाषाभाषाङ्गविभाषान्तरभाषिकाः ।
उपाङ्गं च क्रियाङ्गं चेत्यङ्गान्यष्टौ तथा दश ॥ ७ ॥

अष्टादशानामेतेषां स्वरूपमधुनोच्यते ।

गीतवाद्यनृत्तानां नादाधीनत्वम्

गीतं नादात्मकं वाद्यं नादयु(व्य)क्तं प्रशस्यते ॥ ८ ॥
तद्द्वयानुगतं नृत्तं नादाधीनमतस्त्रयम् ।

जगतो नादाधीनत्वम्

नादेन व्यज्यते वर्णः पदं वर्णात्पदाद्वचः ॥ ९ ॥
वचसो व्यवहारोऽयं नादाधीनमतो जगत् ।

नादद्वैविध्यं तत्राहतनादस्य लोकरञ्जकत्वं च

आहतोऽनाहतश्चेति द्वेधा नादो निगद्यते ॥ १० ॥

तत्र चानाहतं नादमेकाग्रन्यस्तमानसाः ।
गुरूपदिष्टमार्गेण महान्तः पर्युपासते ॥ ११ ॥

स च रक्तिविहीनत्वान्न मनोरञ्जको नृणाम् ।
तस्मादाहतनादस्य श्रुत्यादिद्वारतोऽखिलम् ॥ १२ ॥

गेयं वितन्वते लोकरञ्जनं भवभञ्जनम् ।
उत्पत्तिमभिधास्यामस्तस्य श्रुत्यादिहेतुताम् ॥ १३ ॥

नादोत्पत्तिक्रमः

आत्मा विवक्षमाणोऽयं मनः प्रेरयते मनः ।
नाभिस्थं वह्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥ १४ ॥

ब्रह्मग्रन्थिस्थितः सोऽथ क्रमादूर्ध्वपथे चरन् ।
नाभिहृत्कण्ठमूर्धास्येष्वाविर्भावयति ध्वनिम् ॥ १५ ॥

पञ्चभेदा नादाः

नादोऽतिसूक्ष्मः सूक्ष्मश्च पुष्टोऽपुष्टश्च कृत्रिमः ।
इति पञ्चाभिधां धत्ते पञ्चस्थानस्थितः क्रमात् ॥ १६ ॥

व्यवहारे त्वसौ त्रेधा हृदि मन्द्रोऽभिधीयते।
कण्ठे मध्यो मूर्ध्नि तारो द्विगुणश्चोत्तरोत्तरः ॥ १७ ॥

नाकारः प्राणनामा स्याद्दकारश्चानलो मतः।
जातः प्राणाग्निसंयोगान्नाद इत्यभिधीयते ॥ १८ ॥

तस्य द्वाविंशतिर्भेदाः श्रवणाच्छ्रुतयो मताः।
हृद्यूर्ध्वनाडीसंलग्ना नाड्यो द्वाविंशतिर्मताः ॥ १९ ॥

तिरश्च्यस्त्वासु तावत्यः श्रुतयो मारुताहतेः।
उच्चोच्चतरतायुक्ताः प्रभवन्त्युत्तरोत्तरम् ॥ २० ॥

एवं कण्ठे तथा शीर्षे श्रुतिर्द्वाविंशतिर्मता।
प्रथमश्रवणाच्छब्दः श्रूयते ह्रस्वमात्रकः ॥ २१ ॥

सा श्रुतिः संपरिज्ञेया स्वरावयवलक्षणा।

सप्त स्वराः

श्रुतिभ्यश्च स्वराः षड्जर्षभगान्धारमध्यमाः ॥ २२ ॥

पञ्चमो दैवतश्चाथ निषाद इति सप्त ते।

द्वाविंशतिश्रुतीनां सप्तस्वरेष्वन्तर्भावः

चतुश्चतुश्चतुश्चैव षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥ २३ ॥

द्वे द्वे निषादगान्धारौ त्रिस्त्री ऋषभदैवतौ।
तेषां संज्ञाः सरिगमपधनीत्यपरा मताः ॥ २४ ॥

स्वराणां वंशाः

गीर्वाणकुलसंभूताः षड्जगान्धारमध्यमाः।
पञ्चमः पितृवंशोत्थो रिधावृषिकुलोद्भवौ ॥ २५ ॥

निषादोऽसुरवंशोत्थो ब्राह्मणाः समपञ्चमाः।
रिधौ तु क्षत्रियौ ज्ञेयौ वैश्यजाती निगौ मतौ ॥ २६ ॥

शूद्रावन्तरकाकल्यौ, स्वरे वर्णास्त्विमे क्रमात्।

स्वराणां वर्णभेदाः

पद्माभः पिञ्जरः स्वर्णवर्णः कुन्दप्रभोऽसितः ॥ २७ ॥

पीतः कर्बुर इति, एषां जन्मभूमीरथ ब्रुवे।

स्वराणां जन्मभूमिः

जम्बूशाककुशक्रौञ्चशाल्मलीश्वेतनामसु ॥ २८ ॥

द्वीपेषु पुष्करे चैते जाताः षड्जादयः क्रमात्।

स्वरद्रष्टारः

वह्निर्वेधाः शशाङ्कश्च लक्ष्मीकान्तश्च नारदः ॥ २९ ॥

ऋषयो ददृशुः पञ्च षड्जादींस्तुम्बुरुर्ध्वनीन्।

स्वराणां देवताः

वह्निब्रह्मसरस्वत्यः शर्वश्रीशगणेश्वराः ॥ ३० ॥

सहस्रांशुरिति प्रोक्ताः क्रमात् षड्जादिदेवताः।

स्वराणां छन्दांसि

क्रमादनुष्टुब्गायत्री त्रिष्टुप्च बृहती ततः ॥ ३१ ॥

पङ्क्तिरुष्णिक्च जगतीत्याहुश्छन्दांसि सादिषु।

स्वराणां रसविशेषाः

सरी वीरेऽद्भुते रौद्रे धो बीभत्से भयानके ॥ ३२ ॥

कार्यौ गनी तु करुणे हास्यशृङ्गारयोर्मपौ।

स्वरविशेषवादनाः पक्षिविशेषाः

षड्जं मयूरो वदति गावस्त्वृषभभाषिणः ॥ ३३ ॥

अजाविकं तु गान्धारं क्रौञ्चः क्वणति मध्यमम्।
पुष्पसाधारणे काले पिकः कूजति पञ्चमम् ॥ ३४ ॥

धैवतं ह्रेषते वाजी निषादं बृंहते गजः।

त्रयो ग्रामाः

ग्रामः स्वरसमूहः स्यान्मूर्छनादेः समाश्रयः ॥ ३५ ॥

षड्जग्रामो भवेदादौ मध्यमग्राम एव च ।
गान्धारग्राम इत्येतद्ग्रामत्रयमुदाहृतम् ॥ ३६ ॥

षड्जमध्यमनामानौ ग्रामौ गायन्ति मानुषाः ।
न तु गान्धारनामानं स लभ्यो देवयोनिभिः ॥ ३७ ॥

लक्षणं ग्रामयोर्वक्ष्ये षड्जमध्यमसंज्ञयोः ।
षड्जग्रामः पञ्चमे च चतुर्थस्वरसंस्थिते ॥ ३८ ॥

स्वोपान्त्यश्रुतिसंस्थेऽस्मिन्मध्यमग्राम इष्यते ।
यद्वाथ त्रिश्रुतिः षड्जे मध्यमे तु चतुःश्रुतिः ॥ ३९ ॥

रिमयोः श्रुतिमेकैकां गान्धारश्चेत्समाश्रितः ।
पश्रुतिं धो निषादस्तु धश्रुतिं सश्रुतिं श्रितः ॥ ४० ॥

गान्धारग्राममाचष्टे तदा तन्नारदो मुनिः ।
प्रवर्तते स्वर्गलोके ग्रामोऽसौ न महीतले ॥ ४१ ॥

क्रमाद्ग्रामत्रये देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
हेमन्तग्रीष्मवर्षासु गातव्यास्ते यथाक्रमम् ॥ ४२ ॥

पूर्वाह्णकाले मध्याह्नेऽपराह्णेऽभ्युदयार्थिभिः ।
क्रमात्स्वराणां सप्तानामारोहश्चावरोहणम् ॥ ४३ ॥

मूर्छनेत्युच्यते ग्रामद्वये ताः सप्त सप्त च ।
षड्जे तूत्तरमन्द्रादौ रजनी चोत्तरायता ॥ ४४ ॥

शुद्धा षड्जा मत्सरीकृदश्वक्रान्ताभिरुद्गता ।
मध्यमे स्यात्तु सौवीरी हरिणाश्वा ततः परम् ॥ ४५ ॥

स्यात्कलोपनता शुद्धा मध्या मार्गी च पौरवी ।
हृष्यकेत्यथ तासां तु लक्षणं प्रतिपाद्यते ॥ ४६ ॥

[1]मध्यस्थानस्थषड्जेन मूर्छनाऽरभ्यतेऽग्रिमा ।
अधस्तनैर्निषादाद्यैः षडन्या मूर्छनाः क्रमात् ॥ ४७ ॥
मध्यमध्यममारभ्य [2]सौवीरी मूर्छना भवेत् ।
षडन्यास्तदधोऽधस्थात्स्वरानारभ्य तु क्रमात् ॥ ४८ ॥
षड्जस्थानस्थितै[3]र्न्याद्यै रजन्याद्याः परे जगुः ।
हरिणाश्वादिका गाद्यैर्मध्यमस्थानसंस्थितैः ॥ ४९ ॥
षड्जादीन्मध्यमादींश्च तदूर्ध्वं [4]सारयेत्क्रमात् ।
चतुर्धा ताः पृथक्छुद्धाः काकलीकलितास्तथा ॥ ५० ॥
सान्तरास्तद्द्वयोपेताः षट्पञ्चाशदितीरिताः ।
श्रुतिद्वयं चेत् षड्जस्य निषादः संश्रयेद्यदा ॥ ५१ ॥
स काकली मध्यमस्य गान्धारस्त्वन्तरः स्वरः ।
यस्यां यावतिथौ षड्जमध्यमौ ग्रामयोः क्रमात् ॥ ५२ ॥
मूर्छना तावतिथ्येव सा निश्शङ्केन कीर्तिता ।
प्रथमादिस्वरारम्भादेकैका सप्तधा भवेत् ॥ ५३ ॥
तासूच्चार्यान्त्यस्वरांस्तान् पूर्वानुच्चारयेत्क्रमात् ।
ते क्रमास्तेषु सङ्ख्या स्याद्द्विनवत्या शतत्रयम् ॥ ५४ ॥

षड्जग्रामे मूर्छनादेवताः

वसुरक्षोनारदाब्जभवनागाश्विपाशिनः ।
षड्जग्रामे मूर्छनानामेताः स्युर्देवताः क्रमात् ॥ ५५ ॥

मध्यमग्रामे मूर्छनादेवताः

महेन्द्रवायुगन्धर्वशिवद्रुहिणभानवः ।
स्युरिमा मध्यमग्रामे मूर्छनादेवताः क्रमात् ॥ ५६ ॥
आसामन्यानि नामानि नारदो मुनिरब्रवीत् ।

षड्जग्रामे सप्त मूर्छनाः

मूर्छनोत्तर[5]वर्णाद्या षड्जग्रामे समुद्गता ॥ ५७ ॥

[1] मध्यमस्थानषड्जेन-क. [2] षडस्यामूर्छना-क. [3] नाद्यैः-क. [4] [illegible]-क. [5] मन्द्राद्या-क.

अश्वक्रान्ता च सौवीरी हृष्यका चोत्तरायता ।
[1]रजनीति समाख्याता ऋषीणां सप्त मूर्छनाः ॥ ५८ ॥

मध्यमग्रामे सप्त मूर्छनाः

आप्यायिनी विश्वहृता चन्द्रा हैमा कपर्दिनी ।
मैत्री चान्द्रमसी पित्र्या मध्यमे मूर्छना इमाः ॥ ५९ ॥

गान्धारग्रामे सप्त मूर्छनाः

नन्दा विशाला सुमुखी चित्रा चित्रवती सुखा ।
आलापा चेति गान्धारग्रामे स्युः सप्त मूर्छनाः ॥ ६० ॥

ताश्च स्वर्गे प्रयोक्तव्याः विशेषात्तेन नोदिताः ।

तानाः

तानाः स्युर्मूर्छनाः शुद्धाः षाडवौडवितीरिताः ॥ ६१ ॥

षड्जगाः सप्त हीनाश्चेत् क्रमात्सरिपसप्तमैः ।
तदाष्टाविंशतिस्ताना मध्यमे सरिगोज्झिताः ॥ ६२ ॥

सप्त क्रमाद्यदा तानाः स्युस्तदा त्वेकविंशतिः ।
एते चैकोनपञ्चाशदुभये षाडवा मताः ॥ ६३ ॥

सपाभ्यां द्विश्रुतिभ्यां च [2]रिपाभ्यां सप्त वर्जिताः ।
षड्जग्रामे पृथक्ताना एकविंशतिरौडुवाः ॥ ६४ ॥

रिधाभ्यां द्विश्रुतिभ्यां च मध्यमग्रामगास्तु ते ।
हीनाश्चतुर्दशैव स्युः पञ्चत्रिंशत्तु ते युताः ॥ ६५ ॥

सर्वे चतुरशीति स्युर्मिलिताः षाडवौडवाः ।

कूटतानाः

असम्पूर्णाश्च संपूर्णा व्युत्क्रमोच्चारितस्वराः ॥ ६६ ॥

मूर्छनाः कूटतानाः स्युस्तत्सङ्ख्यामभिदध्महे ।
पूर्णाः पञ्चसहस्राणि चत्वारिंशद्युतानि तु ॥ ६७ ॥

---

[1] रञ्जनीति–क. [2] रिधाभ्यां–क.

एकैकस्यां मूर्छनायां कूटतानाः सह क्रमैः ।
[illegible]पञ्चाशन्मूर्छना स्युः पूर्णाः कूटास्तु योजिताः ॥ ६८ ॥

[illegible]द्वयं सहस्राणि ह्यशीतिर्द्वे शते तथा ।
[illegible]त्वारिंशच्च सङ्ख्याता दृश्यं भेदान्तरं बुधैः ॥ ६९ ॥

तानसंख्यापरिज्ञानोपायः

[illegible]ानेकादिसप्तान्तानूर्ध्वमूर्ध्वं लिखेत्क्रमात् ।
[illegible] पूर्वेण पूर्वेण तेषु चाङ्के परे परे ॥ ७० ॥

एकस्वरादिसङ्ख्या स्यात्क्रमेण प्रतिमूर्छनम् ।
[illegible]मं न्यस्य स्वरः स्थाप्यः पूर्वः पूर्वः परादधः ॥ ७१ ॥

[illegible] चेदुपरि तत्पूर्वः पुरस्तूपरि[2]वर्तनम् ।
[illegible]क्रमक्रमात्पृष्ठे शेषाः प्रस्तार ईदृशः ॥ ७२ ॥

खण्डमेरूद्धारः

[illegible]द्येकान्तकोष्ठानामधोऽधः सप्त पङ्क्तयः ।
[illegible]स्वाद्यायामाद्यकोष्ठे लिखेदेकं परेषु खम् ॥ ७३ ॥

[illegible]तानस्वरमितान्न्यसेत्तेष्वेव लोष्टकान् ।
[illegible]ङ्कयन्त्याङ्कसंयोगमूर्ध्वाधः स्थितपङ्क्तिषु ॥ ७४ ॥

[illegible]द्धो लिखेदेकं तं चाधोऽधः स्वकोष्ठकान् ।
[illegible]सङ्ख्यागुणं न्यस्येत्खण्डमेरुरयं मतः ॥ ७५ ॥

खण्डमेरावुद्दिष्टनष्टज्ञानोपायः

[illegible]न्मूलक्रमस्यान्त्यात्पूर्वं यावतिथः स्वरः ।
[illegible]न्त्यस्तावतिथे कोष्ठेऽधो लोष्टकं क्षिपेत् ॥ ७६ ॥

[illegible]चालनमन्त्यात्स्यात्त्यक्त्वा लब्धं क्रमो भवेत् ।
[illegible]क्रान्ताङ्कसंयोगादुद्दिष्टस्य मितिर्भवेत् ॥ ७७ ॥

[illegible]नष्टसङ्ख्या स्यान्मौलैकाङ्कसमन्वितैः ।
[illegible] लोष्टान् [3]क्षिपेन्मूले लोष्टस्थानस्थितं भवेत् ॥ ७८ ॥

---

[1] [illegible]:–क. मु. [2] वर्तिन:–सं. र. [3] क्षिपेन्मौले–क.

नष्टतानस्वरस्थानं ततो यावतिथे पदे ।
अधः क्रमाधस्थलोष्टः स्वरस्तावतिथो भवेत् ॥ ७९ ॥

क्रमान्तिमस्वरात्पूर्वाल्लब्धत्यागादि पूर्ववत् ।

खण्डमेरुः

स	रि	ग	म	प	ध	नि
१	०	०	०	०	०	०
	१	२	६	२४	१२०	७२०
		४	१२	४८	२४०	१४४[illegible]
			१८	७२	३६०	२१६[illegible]
				९६	४८०	२८८[illegible]
					६००	३६[illegible]
						[illegible]

खण्डमेरौ तानसङ्ख्याज्ञानोपायः

तानस्वरमितोर्ध्वाधःपङ्क्तिगान्त्याङ्कमिश्रणात् ॥ ८० ॥
एकस्वरादितानानां सङ्ख्या संज्ञायते क्रमात् ।

स्थाय्यादिभेदेन चतुर्विधा वर्णाः

[1]गानक्रियोच्यते वर्णः स चतुर्धा निरूपितः ॥ ८१ ॥
स्थाय्यारोह्यवरोही च सञ्चारीत्यथ लक्षणम् ।
स्थित्वा स्थित्वा प्रयोगः स्यादेकैकस्य स्वरस्य यः ॥ ८२ ॥
स्थायी वर्णः स विज्ञेयः परावन्वर्थनामकौ ।
एतत्सम्मिश्रणाद्वर्णः सञ्चारी परिकीर्तितः ॥ ८३ ॥

अलङ्कारलक्षणं तत्र विशेषश्च

[2]विशिष्टवर्णसन्दर्भमलङ्कारं प्रचक्षते ।
[3]तत्र भेदा बहुविधास्तत्र स्थायिगतान् ब्रुवे ॥ ८४ ॥
येषामाद्यन्तयोरेकः स्वरस्ते स्थायिवर्णगाः ।

प्रसन्नाद्याद्यलङ्कारभेदाः सप्त

प्रसन्नादिः प्रसन्नान्तः प्रसन्नाद्यन्तसंज्ञकः ॥ ८५ ॥
ततः प्रसन्नमध्यः [4]स्यात्परश्च क्रमरेचितः ।
[5]प्रस्तारोऽथ प्रसादः स्युस्सप्तैते स्थायिनि स्थिताः ॥ ८६ ॥

तारमन्द्रस्वरूपम्

मन्द्रः प्रकरणेऽत्र स्यान्मूर्छनाप्रथमस्वरः ।
स एव द्विगुणस्तारः पूर्वः पूर्वोऽथवा भवेत् ॥ ८७ ॥
मन्द्रः परः [6]परस्तारः पसन्नो मृदुरित्यपि ।
मन्द्रस्तारस्तु दीप्तः स्यान्मन्द्रो बिन्दुशिरा भवेत् ॥ ८८ ॥
ऊर्ध्वरेखाशिरास्तारो रिपाश्त्रिर्वचनाप्लुतः ।

स्थायिगतालङ्काराः

मन्द्रद्वयात्परे तारे प्रसन्नादिरुदीरितः ॥ ८९ ॥
सं सं सं

---

[1] [illegible]क्रिया—क. [2] विशिष्टं वर्णं—क. [3] तस्य भेदास्तु बहवस्तत्र—स. र.
[4] [illegible]—स. र. [5] प्रसादोऽथाप्रसादः—बृहद्देशी. [6] ततस्तारः—स. र.

[1] तद्वैषम्ये प्रसन्नान्तः सं सं सं ।
प्रसन्नद्वयमध्यमे ॥ ९० ॥

दीप्ते प्रसन्नाद्यन्तः स्यात् ।
सं सं सं ।

तारयोर्मध्यमे पुनः ॥ ९१ ॥

मन्द्रे प्रसन्नमध्याख्यमलङ्कारविदो विदुः ।
सं सं सं ।
[2] आद्यन्तौ मूर्छनादिश्चेत्स्वरो मध्ये द्वितीयकः ॥ ९२ ॥
सैका कलाथ चेन्मध्ये [3]तत्तृतीयचतुर्थकौ ।
सा द्वितीया पञ्चमाद्यास्त्रयोऽन्त्याश्चेत्कला परा ॥ ९३ ॥

एवं कलात्रयेणोक्तोऽलङ्कारः क्रमरेचितः ।
सं रि सं । सं ग म सं । संपधनि सं ।
दीप्तान्तश्चेत्प्रतिकलं प्रस्तारः सोऽभिधीयते ॥ ९४ ॥

सं रि सं । सं गमसं । सं प ध नि सं ।
तारमन्द्रविपर्यासात्तं प्रसादं प्रचक्षते ।
सं रि सं । सं गमसं । सं पध नि सं ।

आरोह्यलङ्काराः द्वादश

स्यातां विस्तीर्णनिष्कर्षौ बिन्दुरभ्युच्चयोऽपरः ॥ ९५ ॥

हसितप्रेङ्खिताक्षिप्तसन्धिप्रच्छादितास्तथा ।
उद्गीतोद्वाहितौ तद्वत् त्रिवर्णो वेणुरित्यमी ॥ ९६ ॥

द्वादशाऽरोहिवर्णस्थालङ्काराः परिकीर्तिताः ।

अवरोह्यलङ्काराः द्वादश

अवरोहक्रमादेते द्वादशाप्यवरोहिणि ॥ ९७ ॥

---

[1] तद्वैलोम्ये–स. र. [2] आद्यन्तयोर्मूर्च्छनाऽऽदिश्चेत्स्वरोऽन्तर्द्वितीय[illegible]
[3] स्तत्तृतीय–स. र.

तथा संचारिवर्णस्थाः सङ्ख्याताः पञ्चविंशतिः ।
एवमेकोनपञ्चाशद्भेदास्तत्र व्यवस्थिताः ॥ ९८ ॥

द्रष्टव्यास्ते सूक्ष्मबुध्येत्यत्र नैतत्प्रपञ्च्यते ।

प्रकारान्तरेण सप्तालङ्कारभेदाः

अन्येऽपि सप्तालङ्कारा गीतज्ञैरुपदर्शिताः ॥ ९९ ॥

तारमन्द्रप्रसन्नश्च मन्द्रतारप्रसन्नकः ।
आवर्तकः सम्प्रदानो विधुतोऽप्युपलोलकः ॥ १०० ॥

उल्लासितश्चेति तेषामधुना लक्ष्म कथ्यते ।
कलास्तेषां द्वितीयाद्याः पूर्वैकैकप्रहाणतः ॥ १०१ ॥

तारमन्द्रप्रसन्नालङ्कारः

अष्टमस्वरपर्यन्तमारुह्याद्यं व्रजेद्यदि ।
तारमन्द्रप्रसन्नोऽयमलङ्कारस्तदोच्यते ॥ १०२ ॥

सं रि ग म प ध नि सं सं ।

मन्द्रतारप्रसन्नालङ्कारः

मन्द्रादष्टममुत्प्लुत्य सप्तकस्यावरोहणे ।
मन्द्रतारप्रसन्नाख्यमाह माहेश्वरोत्तमः ॥ १०३ ॥

सं सं नि ध प म ग रि सं ।

आवर्तकालङ्कारः

आद्यं द्वितीयमाद्यं च द्विर्द्विर्गत्वा द्वितीयकम् ।
सकृदाद्यं यत्कलायां गायेदावर्तकस्तदा ॥ १०४ ॥

सस रिरि सस रिस । रिरि गग रिरि गरि ।
गग मम गग मग ।
मम पप मम पम । पप धध पप धप ।
धध निनि धध निध ।

संप्रदानालङ्कारः

एतस्यैव कलान्त्यौ द्वौ स्वरौ संत्यज्य गीयते ।
यदा तदा संप्रदानमलङ्कारं विदुर्बुधाः ॥ १०५ ॥

सस रिरि सस । रिरि गग रिरि । गग मम गग
मम पप मम ।

पप धध पप । धध निनि धध ।

विधुतालङ्कारः

युग्ममेकान्तरितयोस्त्यक्तादप्येवमेव चेत् ।
द्विर्द्विः प्रयुज्येत तदा विधुतो बुधसम्मतः ॥ १०६ ॥

सग सग । रिम रिम । गप गप । मध मध । पनि पनि ।

उपलोलालङ्कारः

कलायामाद्ययोर्युग्मं चेत्तृतीयद्वितीययोः ।
द्विर्द्विः प्रयुज्यते तज्ज्ञैरुपलोलस्तदोच्यते ॥ १०७ ॥

सरि सरि गरि गरि । रिग रिग मग मग । गम गम पम पम
मप मप धप धप । पध पध निध निध ।

उल्लासितकालङ्कारः

द्विर्गात्वाऽऽद्यं तृतीयं च प्रथमं च तृतीयकम् ।
सत्कृद्गायेद्यत्कलायां तमुल्लासितमूचिरे ॥ १०८ ॥

सस गसग । रिरिमरिम । गगपगप । ममधमध ।

पपनिपनि । इति सप्तालङ्काराः ।

अलङ्कारनिरूपणफलम्

रक्तिलाभः स्वरज्ञानं [1]वर्णगानविचित्रता ।
इति प्रयोजनान्याहुरलङ्कारनिरूपणे ॥ १०९ ॥

---

[1] वर्णमानविचित्रता—क, वर्णज्ञान—ख. ग.

पञ्चदश गमकभेदास्तेषां स्वरूपं च

स्वरस्य कम्पो गमकः श्रोतृचित्तसुखावहः ।
तिरिपुः स्फुरितश्चैव कम्पितो लीन एव च ॥ ११० ॥

आन्दोलितश्च वली च त्रिभिन्नः कुरुलस्तथा ।
आहतोल्लासितौ चैव प्लावितो गुम्फितस्तथा ॥ १११ ॥

मुद्रितोनामितो मिश्र इति पञ्चदश स्मृताः ।
लघिष्ठडमरुध्वानकम्पानुकृतिसुन्दरः ॥ ११२ ॥

द्रुततुर्यांशवेगेन तिरिपुः परिकीर्तितः ।
वेगाद्द्रुततृतीयांशं [1]कम्पिते स्फुरितो मतः ॥ ११३ ॥

द्रुतार्धमानवेगेन कम्पितं गमकं विदुः ।
लीनस्तद्द्रुतवेगेनान्दोलितो लघुवेगकः ॥ ११४ ॥

येन केनापि वेगेन हृद्यत्वे कुरुलः स्मृतः ।
त्रिभिन्नस्तु त्रिषु स्थानेष्वविश्रान्तघनस्वरः ॥ ११५ ॥

कुरुलो वलिरेव स्याद्ग्रन्थिः कोमलस्वरः ।
स्वरमग्रिममाहत्य विविक्तस्त्वाहतो मतः ॥ ११६ ॥

उल्लासितस्तु स प्रोक्तः यः स्वरानुत्तरोत्तरान् ।
प्लावितं तु क्रमाद्यत्स्यात्प्लुतमानेन कम्पनम् ॥ ११७ ॥

हृदयंगमहुंकारगम्भीरो गुम्फितो भवेत् ।
मुखमूर्धान्तसंवीतो मुद्रितो गमको भवेत् ॥ ११८ ॥

स्वराणां नमनादुक्तो नामितो ध्वनिवेदिभिः ।
एतेषां मिश्रणे तावन्मिश्रितो गमको मतः ॥ ११९ ॥

गमकानां लक्षणानि प्रोक्तान्येवं क्रमेण तु ।

इति श्रीशिवतत्त्वरत्नाकरे षष्ठकल्लोले नादादिगमकान्तनिरूपणं
नाम सप्तमस्तरङ्गः

---

[1] कम्पितः स्फुरितो मतः—क.

अथाष्टमस्तरङ्गः

जात्यादीनामथाङ्गानां स्वरूपं वर्ण्यते क्रमात् ।

सप्तजातयः

शुद्धाः स्युर्जातयः सप्त ताः षड्जादिस्वराभिधाः ॥ १ ॥

षाड्ज्यार्षभी च गान्धारी मध्यमा पञ्चमी तथा ।
धैवती चाथ नैषादी, शुद्धतालक्ष्म कथ्यते ॥ २ ॥

जातेः शुद्धतालक्षणम्

यासां नामस्वरो न्यासोपन्यासोंऽशो ग्रहस्तथा ।
तारन्यासविहीनास्ताः पूर्णाः शुद्धाभिधा मताः ॥ ३ ॥

वैकृता भेदाः

विकृता वर्जिता न्यासैर्लक्ष्महीना भवन्त्यमूः ।
संपूर्णत्वग्रहांशोपन्यासेष्वेकैकवर्जनात् ॥ ४ ॥

भवन्ति भेदाश्चत्वारो द्वयोस्त्यागे तु षण्मताः ।
त्यागे त्रयाणां चत्वार एकस्त्यक्ते चतुष्टये ॥ ५ ॥

भेदाः पञ्चदशैवैते षाड्ज्याः [1] सद्भिर्निरूपिताः ।
[2] तथाष्टौ पूर्णताहीनाः (सप्त त्वितरवर्जिताः ॥ ६ ॥

द्विधा स्युः पूर्णताहीनाः) षाडवौडुवभेदतः ।
अतोऽष्टावधिकाश्चार्षभ्यादिष्वौडुवजातिषु ॥ ७ ॥

अतस्त्रयोविंशतिधा [3] षड्जाः प्रत्येकमीरिताः ।

वैकृतजातिसंसर्गाजाता भेदाः

विकृतानां तु संसर्गाज्जाता एकादश स्मृताः ॥ ८ ॥

स्यात् षड्जकैशिकी षड्जोदीच्यवा षड्जमध्यमा ।
गान्धारोदीच्यवा रक्तगान्धारी कैशिकी तथा ॥ ९ ॥

[1] षड्ज्याः षड्भिर्निरूपिताः—क. [2] तत्राष्टौ—क. [3] षड्ज—

मध्यमोदीच्यवा कार्मारवी गान्धारपञ्चमी ।
तथान्ध्री नन्दयन्तीति तद्धेतूनधुना ब्रुवे ॥ १० ॥

संयोगहेतवः

षाड्जीगान्धारिकायोगाज्जायते षड्जकैशिकी ।
षाड्जिकामध्यमाभ्यां तु जायते षड्जमध्यमा ॥ ११ ॥

गान्धारीपञ्चमीभ्यां तु जाता गान्धारपञ्चमी ।
गान्धार्यार्षभिकाभ्यां तु जातिरान्ध्री प्रजायते ॥ १२ ॥

षाड्जी गान्धारिका तद्वद्धैवती मिलितास्त्विमाः ।
षड्जोदीच्यवतीं जातिं कुर्युः कार्मारवीं पुनः ॥ १३ ॥

उत्पादयन्ति नैषादीपञ्चम्यार्षभिका युताः ।
नन्दयन्तीं च गान्धारीपञ्चम्यार्षभिका युताः ॥ १४ ॥

गान्धारी धैवती षाड्जी मध्यमेति युतास्त्विमाः ।
गान्धारोदीच्यवां कुर्युर्मध्यमोदीच्यवां पुनः ॥ १५ ॥

एता एव विना [1] षड्जं पञ्चम्या सह कुर्वते ।
कुर्युस्ता रक्तगान्धारीं नैषादी [2] सा च धैवती ॥ १६ ॥

आर्षभीं धैवतीं त्यक्त्वा पञ्चभ्यः कैशिकी भवेत् ।

सर्वासां जातीनां ग्रामविभागः

चतस्रः षड्जशब्दिन्यो नैषादी धैवती तथा ॥ १७ ॥

आर्षभी चेति सप्तैताः षड्जग्रामस्य जातयः ।
शेषाः स्युर्मध्यमग्रामे पूर्णत्वाद्यधुनोच्यते ॥ १८ ॥

नित्यपूर्णा जातयः

कार्मारवी च गान्धारपञ्चमी षड्जकैशिकी ।
मध्यमोदीच्यवेत्येता नित्यपूर्णाः प्रकीर्तिताः ॥ १९ ॥

[1] षड्ज्या—स. र. [2] न च धैवती—स. र.

संपूर्णाः षाडवाः

षाड्जी च नन्दयन्त्यान्ध्री गान्धारोदीच्यवेत्यमूः ।
संपूर्णाः षाडवाः प्राह चतस्रः काश्यपो मुनिः ॥ २० ॥

दशावशिष्टाः सम्पूर्णाः षाडवौडुविता मताः ।
पञ्चमीमध्यमाषड्जमध्यमाख्यासु जातिषु ॥ २१ ॥

[1] स्वरसाधारणः प्रोक्तो मुनिभिर्भरतादिभिः ।

अष्टादशसु जातिषु त्रिषष्टिरंशाः

एकांशा नन्दयन्ती च मध्यमोदीच्यवा तथा ॥ २२ ॥

गान्धारपञ्चमीत्येतास्तिस्रो द्व्यंशा[2]स्तथैव च ।
गान्धारोदीच्यवा चाथ पञ्चमीत्युदिता इमाः ॥ २३ ॥

नैषाद्यार्षभिकाषड्जकैशिक्यस्त्र्यंशिका मताः ।
आन्ध्रीकार्मारवीषड्जोदीच्यवाश्चतुरंशिकाः ॥ २४ ॥

पञ्चांशा रक्तगान्धारी गान्धारी मध्यमा तथा ।
षाड्जीत्येताश्चतस्रः स्युः षडंशैकैव कैशिकी ॥ २५ ॥

सप्तांशा सूरभिः षड्जमध्यमा परिकीर्तिता ।
इति त्रिषष्टिरंशाः स्युर्जातिष्वष्टादशस्विमे ॥ २६ ॥

रागस्वरूपं तद्भेदाश्च

योऽऽसौ ध्वनिविशेषस्तु स्वरवर्णविभूषितः ।
रञ्जको जनचित्तानां स रागः कथितो बुधैः ॥ २७ ॥

---

[1] स्वरसाधारणं प्रोक्तं मुनिभिर्भरतादिभिः ।
अंशेषु समपेष्वेतद्यथास्वनियमाद्भवेत् ॥
एतद्दल्पनिगास्वाहुः कम्बलाश्वतरादयः ।
अल्पद्विश्रुतिके रागभाषादावपि तन्मतम् ॥
निगयोरंशयोः षड्जमध्यमायां न तद्भवेत् ।
विकृता एव तत्रापि स्वरसाधारणाश्रयाः ॥—स. र.

[2] रतु धैवती—स. र.

प्रधानरागा द्वात्रिंशत्तेष्वष्टौ पुरुषाः स्मृताः ।
शेषा योषा इति ज्ञेयाश्चतुरुत्तरविंशतिः ॥ २८ ॥

अष्टौ पुंरागाः

रागौ बङ्गालभूपालौ भैरवो मालवस्तथा ।
श्रीरागोऽथ वसन्तश्च सालङ्गः पलवञ्जरः ॥ २९ ॥
अष्टावेते रागविद्भिः पुरुषाः संप्रकीर्तिताः ।

चतुर्विंशतिः स्त्रीरागाः

वेलावती मलहरी कुरञ्जी मेघरञ्जिनी ॥ ३० ॥
छायागौली च धन्यासी तुण्डी मङ्गलकौशिकी ।
कर्णाटगौली देशाक्षी वराळी रीतिगौलिका ॥ ३१ ॥
बौली रामक्रिया देवक्रिया गुण्डक्रिया अपि ।
ललिता देशकारी च गौलनारायणाह्वया ॥ ३२ ॥
गुर्जरी पूर्वगौली च भल्लारी साहुरीति च ।
आन्दोलीति स्त्रियः प्रोक्ताश्चतुरुत्तरविंशतिः ॥ ३३ ॥

एकैकस्य पुंरागस्य तिस्रस्तिस्रोऽङ्गनारागा इति विभागः

पुरुषाह्वयरागाणामेकैकस्य मनीषिभिः ।
स्त्रीरागाः प्रविभज्यन्ते तिस्रस्तिस्रोऽङ्गना इति ॥ ३४ ॥
वेलावती मलहरी बौली भूपालकस्य च ।
बङ्गालस्य च धन्यासी छायाकर्णाटगौलिके ॥ ३५ ॥
देवक्रिया भैरवस्य कुरञ्जी मेघरञ्जिनी ।
मालवे गुर्जरी गुण्डक्रिया नारायणाह्वया ॥ ३६ ॥
श्रीरागस्य तथान्दोली भल्लारी साहुरीति च ।
रामक्रिया वसन्तस्य वराली शुभकैशिकी ॥ ३७ ॥
सारङ्गस्य च देशाक्षी रीतिपूर्वादिगौलिके ।
ललिता देशकारी च तुण्डी शेषस्य योषितः ॥ ३८ ॥
...ङ्गस्य मतेनैवं रागसङ्ख्या प्रदर्शिता ।

षाडवौडुवसंपूर्णभेदेन रागत्रैविध्यम्

षाडवा औडुवाश्चैव संपूर्णाश्चेति ते त्रिधा ॥ ३९ ॥

स्वरैः षड्भिः षाडवः स्यात्तैस्तु पञ्चभिरौडुवः ।
सप्तभिस्तु स्वरैर्ज्ञेयो रागः संपूर्ण उच्यते ॥ ४० ॥

षाडवौडुवस्वरशब्दानां निर्वचनम्

षडवन्ति प्रयोगं ये स्वरास्ते षाडवा मताः ।
[1]षट्स्वरास्तेषु जातत्वाद्गीतं षाडवमुच्यते ॥ ४१ ॥

वान्ति यान्त्युडवोऽत्रेति व्योमोक्तमुडुवं बुधैः ।
पञ्चमं तच्च भूतेषु पञ्चसङ्ख्या तदुद्भवा ॥ ४२ ॥

औडुवी साऽस्ति येषां च स्वरास्ते त्वौडुवा मताः ।
ते संजाता यत्र गीते तदौडुवितमुच्यते ॥ ४३ ॥

गीतादिविहितस्तत्र स्वरो ग्रह इतीरितः ।
गीते समाप्तिकृन्न्यासः [2] स्वर इत्युच्यते बुधैः ॥ ४४ ॥

पुमाश्रया रागाः षट्

भैरवः कौशिकश्चैव हिन्दोलो दीपकस्तथा ।
श्रीरागो मेघरागश्च षडेते पुरुषाह्वयाः ॥ ४५ ॥

भैरवरागस्य स्त्रीरागाः

मध्यमादिर्भैरवी च बङ्गाली च वराटिका ।
सैन्धवी च पुनर्ज्ञेया भैरवस्य वराङ्गनाः ॥ ४६ ॥

कौशिकस्य स्त्रीरागाः

तोडी कुम्भावती गौडी गुण्डकी ककुभा तथा ।
रागिण्यो रागराजस्य कौशिकस्य वराङ्गनाः ॥ ४७ ॥

---

[1] षट्स्वरं तेषु–स. र. षट्स्वरमिति गीतविशेषणम्. [2] एकविंशतिषा च स–

हिन्दोलस्य स्त्रीरागाः

वेलावती रामकरी देशाक्षी पलमञ्जरी ।
ललिता सहिता एता हिन्दोलस्य वराङ्गनाः ॥ ४८ ॥

दीपकस्य स्त्रीरागाः

केतारी कानडी देशी काम्बोजी नाटिका पुनः ।
दीपकस्य प्रियाः पञ्च ख्याता रागविशारदैः ॥ ४९ ॥

श्रीरागस्य स्त्रीरागाः

वसन्ती मालवी चैव मालवश्रीर्धनासिका ।
असावरीति विज्ञेयाः श्रीरागस्य वराङ्गनाः ॥ ५० ॥

मेघरागस्य स्त्रीरागाः

मल्हारी देशकारी च भूपाली गुर्जरी तथा ।
[1]टक्का च पञ्चमी भार्या मेघरागस्य योषितः ॥ ५१ ॥

षण्णां पुरुषरागाणां पञ्च पञ्च स्त्रियो मताः ।
एवं स्त्रीपुंसभेदेन षट्त्रिंशत्समुदीरिताः ॥ ५२ ॥

क्रमादेषां लक्षणं च ध्यानं च समुदीर्यते ।

स्त्रीपुंभेदभिन्नानां भैरवादीनां षट्त्रिंशद्रागाणां लक्षणं ध्यानं च
(भैरवरागः)

धैवतांशग्रहन्यासो रिपहीनो धमान्तकः ॥ ५३ ॥

भैरवः स तु विज्ञेयो धैवतादिकमूर्छनः ।
धैवतो विकृतो यस्मिन्नौडुवः परिकीर्तितः ॥ ५४ ॥

गङ्गाधरः शशिकलातिलकस्त्रिनेत्रः
सर्पैर्विभूषिततनुर्गजकृत्तिवासाः ।
भास्वत्त्रिशूलकर एष नृमुण्डधारी
शुभ्राम्बरो जयति भैरव आदिरागः ॥ ५५ ॥

ध नि स ग म प ध म । इति भैरवः ॥

---

[1] ...रखमी–क.

मध्यमादिः

मध्यमादिश्च रागाङ्गग्रहांशन्यासमध्यमा ।
सप्तस्वरैस्तु गातव्या मध्यमादिकमूर्छना ॥ ५६ ॥

संपूर्णा कथिता तज्ज्ञै रिधहीना क्वचिन्मता ।

पत्या सहासं परिरभ्य कामं
सुचुम्बितास्या कमलायताक्षी ।
स्वर्णच्छविः कुङ्कुमलिप्तदेहा
सा मध्यमादिः कथिता मुनीन्द्रैः ॥ ५७ ॥

म प ध नि स रि ग म । इति मध्यमादिः ।

भैरवी

संपूर्णा भैरवी ज्ञेया ग्रहांशन्यासमध्यमा ।
सौवीरीमूर्छना ज्ञेया मध्यमग्रामचारिणी ॥ ५८ ॥

कैश्चिदेषा भैरववत्स्वरैर्ज्ञेया विलक्षणा ।

स्फटिक[1]रजतपीठे रम्यकैलासशृङ्गे
विकचकमलपत्रैरर्चयन्ती महेशम् ।
करधृतघनवाद्या पीतवर्णायताक्षी
सुकविभिरियमुक्ता भैरवी भैरवस्त्री ॥ ५९ ॥

म प ध नि स रि ग म । स नि स ग म (प) ध म । इति भैरवी ।

बङ्गाली

बङ्गाली त्वौडुवा ज्ञेया ग्रहांशन्यासषड्जभाक् ।
रिधहीना च विज्ञेया मूर्छना प्रथमा मता ॥ ६० ॥

पूर्णा वाङ्गत्रयोपेता कल्लिनाथेन भाषिता ।

[1] रचित—क.

कक्षे निवेशितकरण्डधरा तपस्वि-
न्युद्यत्त्रिशूलपरिमण्डितवामहस्ता ।
भस्मोज्ज्वला निबिडबद्धजटाकलापा
बङ्गालिकेत्यभिहिता तरुणार्करोचिः ॥ ६१ ॥

स ग म प नि स । म प ध नि स रि ग म । इति बङ्गाली ।

वराटिका

षड्जग्रहांशकन्यासा वराटी कथिता बुधैः ।
प्रथमा मूर्छना यस्याः संपूर्णा कीर्तिवर्धिनी ॥ ६२ ॥

विनोदयन्ती दयितं सुकेशी
सुकङ्कणा चामरचालनेन ।
कर्णे दधाना सुरवृक्षपुष्पं
वराङ्गनेयं कथिता वराटी ॥ ६३ ॥

स रि ग म प ध नि स । इति वराटिका ।

सैन्धवी

षड्जग्रहांशकन्यासा पूर्णा सैन्धविका मता ।
मूर्छनोत्तरमन्द्राद्या कैश्चित् षाडविका मता ॥ ६४ ॥

रिहीना तु भवेन्नित्यं रसे वीरे प्रयुज्यते ।

त्रिशूलपाणिः शिवभक्तियुक्ता
रक्ताम्बरा धारितबन्धुजीवा ।
प्रचण्डकोपा रसवीरयुक्ता
सा सैन्धवी भैरवरागिणीयम् ॥ ६५ ॥

स रि ग म प ध नि स । स ग म प ध नि स । इति सैन्धवी ।

मालवकौशिकः

षड्जग्रहांशकन्यासः पूर्णो मालवकौशिकः ।
मूर्छना प्रथमा ज्ञेया काकलीस्वरसंयुता ॥ ६६ ॥

नितम्बिनीमन्दतरङ्गितासु
डोलासु खेलासुखमादधानः ।
तासां कपोलेष्वतिकामयुक्तो
हिन्दोलरागः कथितो मुनीन्द्रैः ॥ ७९ ॥

[1]स ग म प नि स । इति हिन्दोलः ।

वेलावली

धैवतांशग्रहन्यासा पूर्णा वेलावली मता ।
पौरवीमूर्छना ज्ञेया रसे वीरे प्रयुज्यते ॥ ८० ॥

सङ्केतवीक्षां दयिताय दत्वा
वितन्वती भूषण[2]मङ्गुलीषु ।
मुहुः स्मरन्ती [3]नृपमिष्टदेवं
वेलावली नीलसरोजकान्तिः ॥ ८१ ॥

ध नि स रि ग म प ध । इति वेलावली ।

रामकरी

षड्जग्रहांशकन्यासा पूर्णा रामकरी मता ।
मूर्छना प्रथमा ज्ञेया करुणे सा प्रयुज्यते ॥ ८२ ॥
रिधत्यक्ता तु कैश्चित्तु कैश्चित्पञ्चमवर्जिता ।

हेमप्रभाभासुरभूषणा च
नीलं निचोलं वपुषा वहन्ती ।
कान्ते समीपे पदमाश्रितेऽपि
मानोन्नता रामकरी मतेयम् ॥ ८३ ॥

स रि ग म प ध नि स । स ग म प नि स । स रि ग म ध नि [illegible]
इति राम[illegible]

देशाक्षी

देशाक्षी षाडवा ज्ञेया गत्रयेण विभूषिता ।
ऋषभेण वियुक्ता सा शार्ङ्गदेवेन कीर्तिता ॥ ८४ ॥

---
[1] स ग प म नि स-क. [2] मङ्गकेषु-क. [3] स्मरमिष्ट-क

मूर्छना हरिणाश्वा च संपूर्णा केचिदूचिरे ।

वीरे रसे व्यञ्जितरोमहर्षे
निरुध्य संबद्धविलासबाहुः ।
प्रांशुः प्रचण्डः कलितेन्दुरागो
देशाक्षिरागः कथितो मुनीन्द्रैः ॥ ८५ ॥

ग म प ध नि स रि ग । इति देशाक्षी ।

पलमञ्जरी

पञ्चमांशग्रहन्यासा पूर्णा च पलमञ्जरी ।
हृष्यका मूर्छना ज्ञेया रसिकानां सुखप्रदा ॥ ८६ ॥

वियोगिनी क्लान्तविशीर्णगात्रा
स्रजं वहन्ती वपुषा च शुक्लाम् ।
आश्वास्यमाना प्रियया च सख्या
सुधूसराङ्गी पलमञ्जरीयम् ॥ ८७ ॥

प ध नि स रि ग म प । इति पलमञ्जरी ।

ललिता

रिपवर्जा च ललिता त्वौडुवा सत्रया मता ।
मूर्छना शुद्धमध्या स्यात्संपूर्णां केचिदूचिरे ॥ ८८ ॥
धैवतत्रयसंयुक्ता द्वितीया ललिता मता ।

प्रफुल्लसप्तच्छदमाल्यधारी
रुजा च गौरोत्पललोचनश्रीः ।
विनिर्गता दैववशात्प्रभाते
विलासवेषा ललिता प्रदिष्टा ॥ ८९ ॥

स ग म ध नि स । ध नि स ग म ध । इति ललिता ।

दीपकः

षड्जग्रहांशकन्यासः संपूर्णो दीपको मतः ।
मूर्छना शुद्धमध्या स्याज्ज्ञातव्या गायनैः सदा ॥ ९० ॥

बाला रतार्थं प्रविलीनवेषा
 गृहेऽन्धकारे सुखसंप्रयुक्ता ।
तस्याः शिरोभूषणरत्नदीपै-
 र्लज्जामुदग्रां कृतवान् प्रदीपः ॥ ९१ ॥

स रि ग म प ध नि स । इति दीपकः ।

केताररागः

केतारी रिधहीनास्यादौडुवा परिकीर्तिता ।
नित्रया मूर्छना मार्गी काकलीस्वरमण्डिता ॥ ९२ ॥

जटां दधानः सितचन्द्रमौलि-
 र्नागोत्तरीयो धृतयोगपीठः ।
गङ्गाधरो ध्याननिमीलिताक्षः
 केताररागः कथितस्तपस्वी ॥ ९३ ॥

नि स ग म प नि । इति केतारी ।

कर्नाटी

त्रिनिषादाथ संपूर्णा निषादो विकृतो भवेत् ।
मार्गी च मूर्छना ज्ञेया कर्नाटीयं सुखप्रदा ॥ ९४ ॥

कृपाणपाणिर्गजदन्तपत्र-
 मेकं दधद्दक्षिणहस्तकेन ।
संस्तूयमाना सुरचारणौघैः
 कर्नाटिकेयं क्षितिपालमूर्तिः ॥ ९५ ॥

नि स रि ग म प ध नि । इति कर्नाटी ।

देशी

देशी पञ्चमहीना सा ऋषभत्रयसंयुता ।
कपोललतिका ज्ञेया मूर्छना विकृतर्षभा ॥ ९६ ॥

[illegible] सा कपटेन कान्तं
 [illegible]यन्ती सुरतोत्सवाय ।
[illegible] शुकपिञ्छवस्त्रा
 [illegible] च देशी रतपूर्णचित्ता ॥ ९७ ॥

[illegible] ध नि स रि । इति देशी ।

काम्भोजी

[illegible]ग्रहा पूर्णा पौरवी मूर्छना मता ।
[illegible] निकटा ज्ञेया काम्भोजी च निगद्यते ॥ ९८ ॥

[illegible] वसनं सुकेशी
 [illegible]दन्ती शुकनाददूना ।
[illegible]न्ती विदिशासु भीता
 [illegible]जिका कान्तमनुस्मरन्ती ॥ ९९ ॥

[illegible] स रि ग म प ध । इति काम्भोजी ।

नाटिका

[illegible]षड्जा स्यात्संपूर्णा नाटिका मता ।
[illegible] मूर्छना ज्ञेया गमकैर्बहुभिर्मता ॥ १०० ॥

[illegible]धनिषण्णबाहुः
 [illegible]: शोणितशोणगात्रः ।
[illegible] विचरन् प्रतापी
 [illegible]मुकः किल शृङ्गमूर्तिः ॥ १०१ ॥

[illegible] प ध नि स । इति नाटी ।

श्रीरागः

[illegible] स तु विख्यातः सत्रयेण विभूषितः ।
[illegible]पेतो मूर्छना प्रथमा मता ॥ १०२ ॥

[illegible] —क.

केचित्तु कथयन्त्येनमृषभत्रयसंयुतम् ।

अष्टादशाब्दः स्मरचारुमूर्ति-
धीरो लसत्पल्लवकर्णपूरः ।
[1]षड्जाधिदेवोऽरुणवस्त्रधारी
श्रीरागराजः क्षितिपालमूर्तिः ॥ १०३ ॥

स रि ग म प ध नि स। रि ग म प ध नि स रि ।

इति श्रीरागः ।

वसन्ती

वसन्तिका तु संपूर्णा सत्रया कथिता बुधैः ।
श्रीरागमूर्छनैवात्र ज्ञेया रागविचक्षणैः ॥ १०४ ॥

शिखण्डिबर्होच्चयबद्धचूडः
कर्णावतंसीकृतशोभनाम्रः ।
इन्दीवरश्यामतनुर्विलासी
वसन्तकः स्यादलमञ्जुलश्रीः ॥ १०५ ॥

स रि ग म प ध नि स । इति वसन्ती ।

मालवी

मालवी त्वौडुवा ज्ञेया नित्रया रिपवर्जिता।
रजनीमूर्छना ज्ञेया काकलीस्वरमण्डिता ॥ १०६ ॥

नितम्बिनीचुम्बितवक्त्रपद्मः
समुज्ज्वलत्कुण्डलवान् प्रमत्तः ।
सङ्केतशालां प्रविशन् प्रदोषे
मालाधरो मालवरागराजः ॥ १०७ ॥

नि स ग म ध नि। इति मालवी।

---

[1] षड्जादिसेव्यो-क.

मालवश्रीः

मालवश्रीस्तु रागाङ्गपूर्णा सत्रयभूषिता ।
मूर्छनोत्तरमन्द्रा स्याच्छृङ्गाररसमण्डिता ॥ १०८ ॥

रक्तोत्पलं हस्ततले नियुक्तं
विभावयन्ती तनुदेहयष्टिः ।
रसालवृक्षस्य तले निषण्णा
तोकस्मिता सा किल मालवश्रीः ॥ १०९ ॥

स रि ग म प ध नि स। इति मालवश्रीः ।

धनश्रीः

सत्रया ऋषभत्यक्ता षाडवा च धनश्रिका ।
मूर्छना प्रथमा ज्ञेया रसे वीरे प्रयुज्यते ॥ ११० ॥

दूर्वादलश्यामतनुर्मनोज्ञा
कान्तं लिखन्ती चरणेन दूना ।
खिन्ना कपोले नयनेऽश्रुबिन्दु-
निष्यन्दिनी धूतकचा धनश्रीः ॥ १११ ॥

स ग म प ध नि स। इति धनश्रीः ।

असावरी

असावरी गरित्यक्ता धग्रहांशा तथौडुवा ।
न्यासस्तु धैवतो ज्ञेयः करुणारसनिर्भरा ॥ ११२ ॥

अथवा ।

ककुभा धैवतोत्पन्ना ख्याता मांशग्रहा मता ।
गमेनैव रहिता षाडवा च निगद्यते ॥ ११३ ॥

श्रीखण्डशैलशिखरे शुकपुच्छवस्त्रा
मातङ्गमौक्तिककृतोत्तमहारवल्ली ।
आकृष्य चन्दनतरोरुरगं वहन्ती
सासावरी वलयमुज्ज्वलनीलकान्तिः ॥ ११४ ॥

ध नि स म प ध। म ध नि स रि ग ध। इत्यसावरी।

मेघरागः

मेघः पूर्णो धत्रयः स्यादुत्तरायणमूर्छनः ।
विकृतो धैवतो ज्ञेयः शृङ्गाररसपूरितः ॥ ११५ ॥

नीलोत्पलाभवपुरिन्दुसमानशीलः
पीताम्बरस्तृषितचातकयाच्यमानः ।
पीयूषमन्दहसितो द्रुममध्यवर्ती
[1]वीरेषु राजति युवा किल मेघरागः ॥ ११६ ॥

ध नि स रि ग म प ध । इति मेघरागः ।

मल्हारी

मल्हारी सपहीना स्यादौडुवी पौरवीयुता ।
वर्षासु सुखदा ज्ञेया धांशन्यासग्रहान्विता ॥ ११७ ॥

गौरी कृशा कोकिलरम्यनादा
गीतच्छलेनात्मपतिं स्मरन्ती ।
आदाय वीणां मलिना रुदन्ती
मल्हारिका यौवनदूनचित्ता ॥ ११८ ॥

ध नि रि ग म ध । इति मल्हारी ।

देशकारी

देशकारी तु संपूर्णा षड्जन्यासग्रहांशिका ।
मूर्छना प्रथमा ज्ञेया वराटी मिश्रिता भवेत् ॥ ११९ ॥

भर्त्रा समं केलिरतिः सुकेशी
सर्वाङ्गपूर्णा कमलायताक्षी ।
पीनस्तनी रुक्मतनुः सुपूर्णा
चन्द्रानना सैव च देशकारी ॥ १२० ॥

स रि ग म प ध नि स । इति देशकारी ।

[1]वीरेष राजति–क.

भूपाली

षड्जग्रहांशकन्यासा भूपाली कथिता बुधैः ।
मूर्छना प्रथमा ज्ञेया संपूर्णा शान्तके रसे ॥ १२१ ॥
कैश्चित्तु रिपहीनेयमौडुवा परिकीर्तिता ।

गौरद्युतिः कुङ्कुमलिप्तदेहा
तुङ्गस्तनी चन्द्रमुखी मनोज्ञा ।
भर्तुः स्मरन्ती विरहेण दूना
भूपालिकेयं रसशान्तियुक्ता ॥ १२२ ॥

स रि ग म प ध नि स । स ग म ध नि स । इति भूपाली ।

गुर्जरी

ग्रहांशन्यासऋषभा संपूर्णा गुर्जरी मता ।
सप्तमी मूर्छना तस्या भूपाल्या सह मिश्रिता ॥ १२३ ॥

श्यामा सुकेशी मलयद्रुमाणां
मृदूल्लसत्पल्लवतल्पमध्ये ।
श्रुतिस्वराणां दधती विभागं
तन्त्रीमुखाद्दक्षिणगुर्जरीयम् ॥ १२४ ॥

रि ग म प ध नि स रि । इति गुर्जरी ।

टक्का

टक्का स्यात्तु त्रिधा षड्जा[1]संपूर्णा स्वादिमूर्छना ।

न्यासु सुप्तं नलिनीदलानां
वियोगिनं वीक्ष्य विषण्णचित्ता ।
सुवर्णवर्णा गृहमागता सा
सुभूषयन्ती किल टक्कसंज्ञा ॥ १२५ ॥

स रि ग म प ध नि स । इति टक्का ।

[1]संपूर्णकादि–क. संपूर्णश्चादि–सङ्गीतदर्पणे.